

HA 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1995

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1995/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás

1. Az egyházi jog oktatása a középkori Veszprémben

Közismert tény, hogy a középkor bizonyos szakaszaiban Veszprém városában országos viszonylatban is jelentős kánonjog oktatás folyt. Különösen a 13. századi veszprémi jogiskolát szokás említeni ebben a vonatkozásban. Erről a magyarországi kánonjogi műveltség kezdeteiről szóló alapvető tanulmányában Mester István egyenesen úgy szól, mint az első olyan hazai iskoláról, melynek sajátos rendeltetése volt a kánonjog oktatása.¹ Mások — bár kevésbé meggyőző érvek alapján — úgy vélték, hogy ez az árpádkori „főiskola” valójában már egyetem volt.² Ezt az első magyar egyetemről szóló elméletet azonban már Békefi Remig megcáfolta.³ Sokkal elfogadhatóbb az a vélemény, mely IV. László híres okleveléből, ahol ennek az iskolának a Csák nembeli Péter nádor gyűjtogatással és fosztogatással járó 1276-os bosszúakciója során elszenvedett pusztulásáról esik szó, arra következtet, hogy Veszprémben magában a *káptalani iskolában* folyt kiemelkedő jogoktatás,⁴ sőt, hogy a király jogi szolgálatára készülő klerikusok e tevékenységükre a káptalani iskolában kaptak képzést.⁵

Kevesebbet szokás tárgyalni a veszprémi káptalan mellett folyó jogoktatás alakulásáról a kései középkorban. Ebbe a késői állapotba enged bepillantást az a Nágocsi Gáspár nevéhez fűződő kéziratot kódex, melynek pontos tartal-

¹ MESTER, Stephanus: *De initiis canonici iuris culturae in Hungaria* = Studia Gratiana 2 (1954). 661.

² PI. GUTHEIL Jenő: *Veszprém árpádkori jogi főiskolája — az első magyar egyetem* = Vigilia 26 (1961). 459–468.

³ BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1910. 160–173.

⁴ Vö. BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 24–25.

⁵ Vö. GERICS József: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához* = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sect. Hist. 1 (1957). 121.

mát csak a legutóbbi időkben sikerült azonosítanunk.⁶ Az alábbiakban ezt a kódexet igyekszünk bemutatni, beleállítani keletkezési körülményeinek összefüggésébe, és ebből némi következtetést levonni a késő középkori veszprémi egyházjogi oktatásra nézve.

2. Nágocsi és környezete

Nágocsi Gáspár személyéről viszonylag keveset tudunk. A róla ismert adatok alapján megbízható képet rajzolt életéről a veszprémi székesegyház könyvkölcsönzéséről írt tanulmányában Solymosi László.⁷ A kétségkívül a Somogy megyei Nágocsról származó veszprémi kanonok 1478 végén már a káptalan tagja volt. Egyszerű származású kanonoktársaihoz hasonlóan hosszú időt, több mint harminc évet töltött el mesterkanonokként, amíg 1508 és 1510 között sikerült éneklő kanonokká előlépnie. 1512/1513 fordulóján hunyt el. 1492-től — némi megszakítással⁸ — ő töltötte be a „vicarius in spiritualibus” tisztségét, vagyis általános püspöki helynökként vezette az egyházmegyei bíróságot, ő ítélkezett a püspök nevében.⁹ Ebben a tisztségében a korabeli híres eszter-

⁶ ERDŐ, Péter: „Sumacio Abbatis super decretalibus.”: un opera collegata al Panormitano. In: *Liber amicorum Mons. Biffi. Scritti in onore di Mons. Franco Biffi*. A cura di Domingo Javier ANDRÉS GUTIÉRREZ (Utrumque Ius 25). Città del Vaticano, 1994. 333–345.

⁷ SOLYMOSI László: *Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban)*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: SZELESTEI N. László. Bp. 1989. 77–119. Vö. LUKSICS József: *A veszprémi káptalan a XVI. században*. Veszprém, 1908. 4.

⁸ L. a 10. sz. jegyzetet.

⁹ A középkori Magyarországon az általános helynök és a püspököt az egyházi bíróság élén hivatalból helyettesítő bíró (Európában sokfelé „officialis” néven) feladatköre nem volt elválasztva. Ebből a szempontból a hazai egyházi bírósági szervezet hasonlított az Itáliában és az Ibériai félszigeten elterjedt modellhez; vö. ERDŐ Péter: *Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon* = *Jogtudományi Közlöny* (1993). 138–140.; Uő: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi „protocolluma” tükrében*. In: *Doctor et Apostol. Szent István tanulmányok*. Ed. TÖRÖK József. (Studia Theologica Budapestinensia 10). Bp. 1994. 274.

gomi olasz vikáriusok,¹⁰ majd az őket Esztergomban követő Nyási Demeter kollégája volt.

Veszprémi vikáriusi tisztségében Nágocsinak olyan elődei voltak, mint a krakkói egyetemen kezdett tanulmányok után¹¹ Bolognában kánonjogi doktorátust szerzett Csepeli Benedek,¹² a bécsi egyetem kánonjogi bakkalaureátusával rendelkező Szentgyörgyi András, majd a szintén bécsi kánonjogi bakkalaureus Mileji Tamás.¹³ Kanonoktársa volt az a Modrusi Bertalan is, aki 1478-ban már veszprémi kanonokként iratkozott be a bécsi egyetemre, majd Itáliában is tanult, és ott kánonjogi doktorátust szerzett, később az erdélyi püspök vikáriusa lett, azt követően pedig a bécsi egyetemen kánonjogot tanított.¹⁴ Ugyancsak Nágocsival egyidejűleg volt tagja a veszprémi káptalannak Károlyi Miklós¹⁵ és Budai Juncker János is, akik a padovai egyetemen jogot tanultak,¹⁶ továbbá a velencei származású Hieronymus Balbus, mindkét jog doktora,¹⁷ valamint a Padovában kánonjogból doktorált Vitéz Mihály.¹⁸ Igaz, mindketten többnyire Veszprémtől távol tartózkodtak.¹⁹ Ugyanebben az időben olyan kiemelkedő kánonjogi képzettségű főpapok töltötték be a veszprémi püspöki tisztséget, mint a pádovai kánonjogi és római jogi doktor Vetési Albert (1458–1486)²⁰ és az ugyanott kánonjogi doktorátust szerzett ifjabb Vitéz János (1489–1499).²¹

¹⁰ Ezekről a vikáriusokról és az olasz vikáriusok jelenlétéről Magyarországon lásd pl. BÓNIS György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526* = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 49 (1963). 174–235.; Uő: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv* = Levéltári Közlemények 44–45 (1974). 89–100.; KÖRMENDY Kinga: *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények* = Ars Hungarica 1989. 1. 42. Veszprémben – úgy tűnik – Nágocsi Gáspárnak magának is meg kellett válnia (legalább egy időre) a *vicarius in spiritalibus* tisztségétől, egy olasz vikárius kinevezése miatt. 1505 után ugyanis Tommaso Bellorussót találjuk e szerepkörben, aki az idő tájt ugyanott a jószágkormányzással járó *vicarius in temporalibus* feladatát is betöltötte, ám 1509-ben számadási nehézségek miatt minden javadalmát elvesztette; vö. BÓNIS: *Olasz vikáriusok*... 93.

¹¹ Vö. *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*. I. Cracoviae, 1887. 157.

¹² SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 95, 29. jegyzet.

¹³ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig* (Magyarországi tanulók külföldön 4). Bp. 1902. 36, 69, 93.; BEDY Vince: *a győri székeskáptalan története*. (Győregyházmegye múltjából 3). Győr, 1938. 323.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 111.

¹⁴ SCHRAUF: *A bécsi egyetem*... 33, 77.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 108.

¹⁵ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 107.

¹⁶ Uo.; vö. VERESS Endre: *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. 1264–1864*. Bp. 1915. 21–22.

¹⁷ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 81, 95, 31. jegyzet.

¹⁸ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 82.

¹⁹ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 95, 31. jegyzet.

²⁰ FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király diplomatái. III. Vetési Albert* = Századok (1898). 385–404.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 112–113.

²¹ FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király diplomatái. XIV. Ifjabb Vitéz János* = Századok (1899). 291–309, 389–410.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 82.

Noha Nágocsi képzettségéről és egyetemi tanulmányairól pontos adatok nem ismeretesek, nem teljesen kizárt, hogy ilyeneket — még ha akár csak rövidebb ideig is — maga is végzett. A hazai vikáriusok ebben az időben általában egyetemen képzett kánonjogászok, nem ritkán kánonjogi doktorok.²² Nágocsi mellett a káptalanban is számos ilyen személy van jelen. Igaz, 1492-ben, amikor Nágocsi vikárius lesz, a kánonjogban legtudósabb veszprémi kanonok, Modrusi Bertalan (Bartholomaeus Croatinus de Modrussia — Bartholomaeus Hodcovius Modrussensis) többnyire Veszprémtől távol tartózkodik,²³ a másik kánonjogi doktor, Mileji János²⁴ még nem perelte vissza veszprémi kanonokságát, melytől korábban megfosztották. Más kánonjogilag képzett veszprémi kanonokok (Szentgyörgyi András, Mileji Tamás) addigra már megváltak a vikáriusi tisztségtől. Igen valószínű, hogy Nágocsinak egyetemi fokozata nem volt kánonjogból, hiszen ilyenről nem találunk utalást a vele kapcsolatos oklevelekben, márpedig a hozzá hasonló funkcióban működő egyháziak előszeretettel említették okleveleikben egyetemi fokozatukat. Annak már kisebb a valószínűsége, hogy egyáltalán ne látogatott volna — még rövid időre sem — egyetemet. Kétségtelen persze az is, hogy a veszprémi káptalannak sok olyan tagja volt, akinek nem adatott meg az egyetemi képzés. Mindenesetre a hazai kanonoki rétegben a kánonjogi ismeretek szükségessége ebben az időben már közmondásos volt. Az esztergomi vikáriusi bíróságnak az 1500-as években keletkezett legrégebbi protokollkönyve például, melynek első része még a Mohács előtti időből való, olyan közmondásszerű szentenciát őrzött meg számunkra, mely az akkori káptalanokban minden biztonnal közszájon forogott: „Szeresd a Decretumot, ha kanonokságot kívánsz” („Dilige decretum si desideras. . . Canonica[tum]”).²⁵

3. A Nágocsi-féle kódex

Nágocsi Gáspár kódexe (Veszprém, Érseki Könyvtár²⁶ 37316) 292 levélből álló, 305x210 mm-es méretű papírkódex, mely — mint az elején (f. 1r) és az utolsó írott oldal alján (f. 292r) bejegyzett évszámból tudjuk — 1501-től 1503. április 17-ig készült. A mű végén, a keltezés után a felette levő sorok írójával azonos kéz így zárja a szöveget: „per me Caspar de Nagoch Canoni-

²² Vö. BÓNIS: *A jogtudó értelmiség. . .* 23–25.; Uő: *Die Entwicklung. . .* 220–221.; TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 99–100.

²³ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat. . .* 108.

²⁴ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat. . .* 110.

²⁵ Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist., Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564, p. 1.; vö. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi. . .* 277.

²⁶ Az egyházmegye 1993-ban történt érseki főegyházmegyévé emelése előtt: Püspöki Könyvtár.

cum Wespremiensem” (f. 292r), mely szó szerint ezt jelenti: „általam, Nágocsi Gáspár veszprémi kanonok által”. Ezen a helyen általában a másoló szokta a nevét megörökíteni, nem a mű szerzője. Ezért további vizsgálódásunk során az az alapállásunk, hogy a kéziratot Nágocsi másolta, de annak szerzője aligha lehetett. De nem volt-e rangon aluli egy — ha nem is főúri szinten élő, de jómódú²⁷ — idősödő kanonok, püspöki vikárius számára kéziratot könyvet másolni a már meglehetősen elterjedt könyvnyomtatás korában? Erre bizonyos hazai párhuzamok alapján kísérletet tehetünk meg a választ. Körmendy Kinga szíves közlése alapján²⁸ szereztünk tudomást egy általa elsőként részletesen tanulmányozott, Bécsben őrzött 15. századi papírkódexről, mely különböző kánonjogi műveket tartalmaz, közöttük IX. Gergely dekretális gyűjteménye egy részének kommentárját is. E kötetben Franciscus de Zabarellának, a nagyhatású konciliarista egyházjogásznak, a Panormitanusnak nevezett Nicolaus de Tudeschis tanárának a kánoni órákról szóló viszonylag rövid munkája (*De horis canonicis*) végén a másoló ugyancsak pontos keltezéssel írja alá a nevét és a tisztségét: „Finita per manus Nicolai de Ostphy de Asonfalva. In vigilia Mathei apostoli 1454” (ÖNB Cod. lat. 5101, f. 111v). Ugyanakkor Ostfy Miklósról tudjuk, hogy 1453-tól esztergomi nagyprépost volt, tehát a másolatot már ebben a tisztségében készítette. Vagyis — bár a nyomtatott könyv a közben eltelt fél évszázad alatt tovább terjedt — Nágocsi Gáspár a jogi munkákat másoló magyar kanonokok sorába illeszkedik, az általa leírt példány pedig — ismét csak hasonlóan a Körmendy Kinga által vizsgált és más bejegyzéseiben is²⁹ Esztergomhoz kapcsolódó bécsi kódexhez — egy hazai káptalannal, illetve annak sajátos funkciókat betöltő tagjaival kapcsolatos, helyi egyházi jogi szükségleteket kielégíteni hivatott, saját erőfeszítéssel előállított segédeszköz volt.

4. A kódexben található mű és külföldi párhuzamai

Nágocsi kódexe formailag szemlélve egyetlen művet tartalmaz, melynek címét a maga módján meg is jelöli. Az első oldalon (f. 1r) ugyanis ez áll: „Incipit sumacio Abbatis super decretalibus cum aliquibus utilibus collecturis”. A címben szereplő Abbas teljesen világosan Panormitanus, azaz Nicolaus de Tudeschis (1386–1445) megnevezése, akit a kortárs egyházjogi irodalomban egyértelműen e néven emlegettek, tekintettel pályafutásának korábbi szakaszában betöltött apáti tisztségére. Le kell szögeznünk, hogy az irodalomtörté-

²⁷ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat* . . . 84–86, 109. (Nágocsi Gáspárnak szülői voltak a Balaton északi partján, kúriája Veszprém városában; több éven át egyike volt a káptalan két pénzügyi felelősének, akik a „divisores et conservatores pecuniarum” elnevezést viselték.)

²⁸ Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki a kéziratokról adott szíves tájékoztatásáért.

²⁹ Vö. Wien, ÖNB, Cod. lat. 5101, fo. 66v (Ibafalvi Tamás jegyző írása. Esztergom, 1461).

net Panormitanusnak *Sumacio* című vagy elnevezésű művét nem tartja számon. Felmerülhetne ezért a kérdés, hogy a címben olvasható genitívust nem inkább így kell-e értelmeznünk: Panormitanusnak a dekretálisokhoz írt kommentárja rövidítése, összefoglalása hasznos hozzáfűzésekkel. A címfelirat megengedi azonban azt az értelmezést is, mely szerint magának a IX. Gergely-féle dekretális gyűjteménynek a rövid, némileg rendszerező tartalmi összefoglalójáról van szó, melyet a másoló Panormitanusnak tulajdonít. Ez utóbbi fordítás melletti jelnek fogható fel az a mód, ahogyan a szöveg a „summare” igét használja. A *De sancta [!] trinitate et fide catholica* cím „Firmiter” (X 1.1.1) kezdetű fejezetéhez például a következő megjegyzés kapcsolódik: „Non solet sumari set pro summa diuiditur in duas partes principales” (f. 1v). Itt tehát a „summare” ige kétségtől „összegezni”, „összefoglalni”, „rövidítményt készíteni” értelemben áll.³⁰

Kétségtelen, hogy Panormitanus több kommentárt, vagyis kései típusú, tehát az adott kollektívó könyveinek és fejezeteinek sorát pontosan követő és magát a szöveget magyarázó, de már nem csak az egyes szavak szoros exegézisére szorítkozó, hanem szisztematikus fejtegetésekbe bocsátkozó lecturát írt különböző dekretális gyűjteményekhez. Legjelentősebb és leghíresebb ilyen műve a IX. Gergely dekretális gyűjteményéhez írt kommentár, melynek kurrens elnevezése „*Commentaria super Decretalium libros*”. E nyomtatásban többször megjelent mű terjedelme sokszorosa a Nágocsi kódexben található munkáénak. Ugyancsak írt Panormitanus ilyen műfajú kommentárt a Clementinákhoz is (*Commentaria ad Clementinas et earum glossas*). Ennek terjedelme például az 1578-as velencei kiadásban 44 levél (in folio),³¹ viszont természetesen itt egészen más a fejezetek rendje és tartalma. Arról tehát szó sem lehet, hogy Panormitanus kisebb kommentárját nézték volna főműve rövidítményének. Szintén írt kommentárt ez a szerző a Liber Sextushoz (*Commentaria in Sextum*), amely ugyancsak nem téveszthető össze a IX. Gergely-féle gyűjtemény lecturájával. Panormitanus további művei (*Commentaria in Decretum, Consilia et Quaestiones, Repetitiones, Disputationes, Flores utriusque iuris, Ordo iudiciarius, Tractatus de concilio Basiliensi*) szintén jelentősen eltérnek műfajuk tekintetében a Nágocsi kötetében található műtől. Még a dekretális gyűjtemény egyes titulusaihoz kapcsolódó repetitíók soráról sem lehet szó, hiszen a Nágocsi-kódex gyakorlatilag a *Decretales Gregorii IX* teljes egészét folyamatosan végigkísérő, bár viszonylag rövid magyarázatot, illetve tartalmi kivonatot foglal magában.

Indokolt ezek szerint arra gondolnunk, hogy a kötet valóban egy olyan rövidítményt tartalmaz, mely Panormitanusnak a IX. Gergely-féle dekretális gyűj-

³⁰ Vö. DU CANGE, Charles – FAVRE, Léopold: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. VII. Paris, 1938. 654–655. (summare (3); de a „summatio” főnév nem szerepel ilyen jelentéssel.)

³¹ NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Commentaria in Clementinas et earum glossas*. Venetiis, 1578.

teményéhez írott kommentárja alapján készült. Csakhogy a kánonjogi irodalomtörténet — legalábbis *Summatio* címen — ilyet sem tart számon. Közismert azonban, hogy Panormitanus művei alapján igen gazdag másodlagos irodalom keletkezett a középkor végén.³² Épp ezt a másodlagos jelleget szokás az önállótlanúság és a hanyatlás jelének bélyegezni e korszak egyházjogi szakirodalmában. Panormitanus dekretális-kommentárjához additiók (illetve „apostillák”) maradtak fenn a genovai Sebastianus Sapia, valamint Bartholomaeus de Bellencinis, Andreas de Barbatia, Bernardus de Landriano, Aeneas de Folconibus, Zaccarias Ferrerius, a padovai Antonius Franciscus De Doctoribus és mások tollából.³³ Így egyes nyomtatott kiadásokban Panormitanus ezen műve additíójaként³⁴ Antonius Corsetus, Benedictus Capra, Philippus Franchus de Franchis, a perugiai Paulus Salustius, Calixtus Iacobi de Amadeis és a nápolyi Iacobus Anelli de Bottis megjegyzései is szerepelnek. Nyomtatott formában is elterjedt repertóriumot készített Panormitanus műveihez, elsősorban épp dekretális-kommentárjához, Antonius Corsetus (kb. 1450–1503), aki Andreas de Barbatia növendéke volt.³⁵ Ugyancsak írt repertóriumot Panormitanus műveihez Alfonso Diaz de Montalvo.³⁶ Ludovicus Bologninus pedig Panormitanus consiliumaihoz készített a „Tabulae” műfajába tartozó segédesszközt.³⁷ Teljesen Panormitanuson és Zabarella megfelelő művén alapuló, s

³² Vö. SCHULTE, Johann Friedrich von: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts*. II. Stuttgart, 1877 (uny. Graz 1956). 312–313.; LEFEBVRE, Charles: *Panormitain*. In: *Dictionnaire de droit canonique*. dir. Raul NAZ. V. Paris, 1957. col. 1195–1215.; PENNINGTON, Kenneth: *Panormitan's Lectura on the Decretals of Gregory IX*. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica. München 16–19. September 1986. II. Gefälschte Rechtstexte: Der bestrafte Fälscher*. (Monumenta Germaniae Historica, Schriften 33/2). Hannover, 1988. 363–373.; ZAPP, Hartmut: *Nicolaus de Tudeschis*. In: *Lexikon des Mittelalters*. VI. München–Zürich, 1993. col. 1135.

³³ Vö. LEFEBVRE: *Panormitain*. 1203.

³⁴ Ezeket a kánonjogászokat mint az egyes kötetekben található nyomtatott „additíók” szerzőit kifejezetten említik az alábbi kiadásban: NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Commentaria seu Lectura. . . illustrata Additionibus et Annotationibus sumptis a castigatissimo exemplari excellentissimi. . . domini Sebastiani Sapie Genuensis. . .* I–IX. Lugduņi, 1527. (Az egyes kötetek címlapján mindig felsorolásra kerülnek azok a szerzők, akiknek „additíói” az adott kötetben szerepelnek; e felsorolást ilyen szavak vezetik be: „Additiones in hoc volumine contente. . .”)

³⁵ Kiadása pl. ANTONIUS CORSETUS: *Repertorium ad Nicolai Abbatis Panormitani Commentaria super Decretalium et Clementinarum libros item ad Consilia et Quaestiones. . . Indexque ordinarius*. Venetiis, 1588.

³⁶ Vö. GARCÍA Y GARCÍA, Antonio: *La canonística ibérica posterior al Decreto de Graciano (II)*. In: *Repertorio de Historia de las Ciencias Eclesiásticas en España*. II. Salamanca, 1972. 183–186.; Uő.: *Lacanónica española posclásica* = Studia Gratiana 19 (1976). 246–247.

³⁷ Ez a munka (*Tabula Consiliorum Abbatis Panormitani*) nyomtatásban többször is megjelent; szerzőjéről lásd ADVERSI, Aldo: *Gli scritti canonistici di Ludovico Bolognini* = Studia Gratiana 8 (1962). 611–635.; CAPRIOLI, Severino: *Indagini sul Bolognini. Giurisprudenza e filologia nel quattrocento italiano*. Milano, 1969.; Uő.: *Bolognini, Ludovico (Bologninus, de Bologninis)*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. XI. Roma, 1969. 337–352.

így meglehetősen önállóan kommentárt írt IX. Gergely dekretális gyűjteményének V. könyvéhez Johannes Poltzmacher, aki 1436 után hosszú éveken át a bécsi egyetemen volt kánonjog-professzor.³⁸ Nincs azonban nyoma annak, hogy Poltzmacher az egész kollektívot ilyen önállóan külön műben kommentálta volna. Léteztek ezenkívül jóhiszemű tévedésből vagy szándékos hamisítás miatt a legendás hírvű Panormitanusnak tulajdonított, valójában azonban más szerzőtől származó művek is. Így Johannes Urbach *Processus iudicii* című munkája sokáig Panormitanus neve alatt szerepelt.³⁹ Az is előfordult, hogy a IX. Gergely-féle dekretális gyűjteménynek azon fejezeteihez, melyekre Panormitanus kommentárja nem tért ki (X 1.9.6 – X 1. 28, vagy akár X 1.7 – X 1.9.5 is)⁴⁰ utólag más magyarázó lekturáját írták be Nicolaus de Tudeschis művébe, ám nem tüntették fel, hogy ez a rész nem a szicíliai apáttól származik.⁴¹

Térjünk azonban vissza Nágocsi Gáspár kéziratához! A kódex első lapján olvasható, fent idézett címmegjelölést követi az 1501-es dátum, majd rögtön azután, még ugyanabban a sorban, mintha a másoló a címhez kívánna még valamit hozzáfűzni, ez áll: „Absque decla[ratione].” Tehát Nágocsi kanonok a tőle telhető leprecízebben megadja a kötet tartalmát: Panormitanusnak IX. Gergely dekretális gyűjteményéről írt rövid tartalmi összefoglalása (summatio) a magyarázat nélkül (absque declaratione). Ennek pontos jelentése akkor válik világossá, ha szem előtt tartjuk, amit már előljáróban említettünk, hogy tudniillik Panormitanusnak a IX. Gergely-féle gyűjteményhez írt magyarázata a lectura műfajába tartozik. Ez pedig szorosán kötődik az egyetemi oktatáshoz. A lectura módszertani leírását már jóval Panormitanus előtt klasszikus formában megadta Henricus de Segusio (Hostiensis), aki a „Summa Aureában” (1253 körül) kifejti: a mester először elmondja a szöveg értelmét vagy egy eseteleírást (casus) ad a szereplő jogi téma rövid érzékeltetésére; ezután felolvassák magát a magyarázandó szöveget; ezt követi a részletes magyarázat, melynek során a hasonló és ellenkező törvényhelyek áttekintésére, az ellentétek feloldására, kérdések felvetésére és megválaszolására, valamint a szövegből következő vagy azzal kapcsolatos jogelvek, megjegyzések megfogalmazására is sor kerül.⁴² Egyébként már a kánonjogi glosszátorok legrégebbi generációi a

³⁸ Vö. SCHULTE: *i. m.* II. 300–301.

³⁹ Kiadása MUTHER, Thomas (ed.): *Joannis Urbach Processus iudicii qui Panormitani ordo iudiciarius a multis dicitur*. Halle/S., 1873.; a 16. század elején megjelent kelet-közép-európai kiadása pl. *Processus iudiciarius eximij Doctoris iuris canonici Johannis de Urbanch*. Cracouie, [per Florianum Vnglerium, cc. 1516.], 4°, 56 fol.; vö. SCHULTE: *i. m.* II. 301–302.; STINZING, Roderich: *Geschichte der populären Literatur des römisch-canonischen Rechts in Deutschland am Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts*. Leipzig, 1867 (uny. Aalen, 1959), 239–256, 479, 553.; BOOCKMANN, H.: *Aus den Handakten des kanonisten Johannes Urbach* = *Deutsches Archiv* 28 (1972). 497–532.

⁴⁰ Vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura*. 368, 373.

⁴¹ Vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura* (az egész tanulmány).

⁴² HENRICUS DE SEGUSIO (HOSTIENSIS): *Summa Aurea*. Lib. V. tit. *De magistris*, nr. 6.: Lugduni, 1534 (uny. Aalen, 1962). fol. 235ra.

törvényhely magyarázatát bevezető rövid bemutató összefoglalást nevezték el-sődlegesen „summának”.⁴³ Maga Panormitanus is kitér a saját oktatási módszerére, nagy kommentárjának egyes megjegyzéseiben. Ezt írja: „Mivel az előadóknak és az íróknak az a szokása, hogy mielőtt a szövegre áttérnének, előbb az első glosszát fejtik ki, mert az általános jellegű az egész könyvhöz, ezért először azt fogom kifejteni bizonyos hasznos pótlásokkal és azután foglalom össze a glossza tartalmát más hasznosabb szavakkal” („Et quoniam de more legentium, ac scribentium est, primo expedire glossam primam antequam fiat transitus ad textum, quoniam ipsa est generalis ad totum librum, ideo eam primo expediam cum aliquibus utilibus suppletionibus et postea reassumam materiam glossae per alia verba utiliora”).⁴⁴ Bár ez az idézett megjegyzés inkább a mű legelején álló összefoglalóra utal, mégis valamelyest minden egyes fejezet magyarázatának módszerét is érzékelteti. Panormitanus lekturájának egyes nyomtatott kiadásai a kommentárnak az előadás menetéhez igazodóan elkülöníthető részeit különösen is világos tipográfiai eszközökkel különböztetik meg. Az 1527-es lyoni kiadásban például a IX. Gergely-féle dekretális gyűjtemény egyes címei, illetve az egyes fejezetek kezdőszava után minden előzetes bevezető jel nélkül következik a felolvasást megelőző rövid tartalmi összefoglaló (a summa, vagy ha tetszik, a summatio), azután „Casus literalis” megjelöléssel a bevezető eset, a casus (melyet, mint a kiadó meg is jelöli, „Bernardus glossator”,⁴⁵ vagyis IX. Gergely dekretális gyűjteménye glossa ordinariájának — de a „Casus longi” nevű gyűjteménynek is — szerzője, Bernardus Parmensis de Botone casusaiból iktatnak a szövegbe), majd „Nota. i.”, „Nota. ij.” stb. előjellel a részletes magyarázat (vagy ha tetszik, a declaratio) egyes pontjai, ezt követőleg pedig a kommentált gyűjteményhez tartozó glosszához fűzött magyarázatok, melyek mindegyike előtt a paragrafusjel és az „In glo.” előjelzés áll. A Nágocsi-kódexet e kiadással és ellenőrzés gyanánt néhány másikkal is egybevetve kitűnt, hogy a kézirat egyszerűen az említett kiadásban bevezető jel nélkül álló kezdeti tartalmi összefoglalót hozza az egyes fejezetekhez, mégpedig gyakorlatilag szó szerint átírva. Utána azonban nem folytatja a részletes kommentár átmásolását, tehát sem a „Casus”, sem a „Nota”, sem az „In glo.” jelzetű részeket nem közli. Vagyis pontosan azt teszi, amit Nágocsi kanonok a címben ígért: Panormitanus summatioit adja a declaratio nélkül. Így a kö-

⁴³ Vö. pl. WEIGAND, Rudolf: *Glossen, kanonistische*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. XIII. Berlin-New York, 1984. 457–459.

⁴⁴ NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Omnia quae extant Commentaria. Primae partis in Primum Librum Decretalium*. Proem.: Venetiis, 1588. fol. 1r.

⁴⁵ Vö. pl. az 1527-es lyoni kiadást (II. fol. 106vb), mely minden kötetének címlapján hangsúlyozza: „Nec etiam posthabitis Bernardi Casibus”. A „Bernardus glossator” megnevezés különböző nyomtatott kiadásokban főként a főszöveg Antonius de Butriótól vett része után bukkan fel, ahol a kiadó megjegyzi, hogy Antonius szövegébe is belefűzte „Bernardus glossator” casusait.

tet valóban teljesen Panormitanus szövegét foglalja magában, de nem azonos e szerző egyetlen teljes művével sem, hiszen egyik munkájának bizonyos formai szempontból szisztematikusan kiírt részeit közli. Egy-két helyen persze a summatio kírása néhány szóval túlhaladt e bevezető összefoglalás határán, és az első „Nota” jelzetű magyarázatból is tartalmaz néhány szót, esetleg egy mondatot (pl. fol. 2r: „Canonum [X 1.2.1]. Constitutiones canonum. . . x . . . declarat. Ubi nemo. Nota primo quod [?] appellatione canonis uenit omnis constitutio ecclesiastica”; 292r: „Indignum [X 5.41.11]. Pro spiritualibus homagium non prestatur. Nota quod consuetudo Romane ecclesie sequenda est”). Ez azonban viszonylag ritka jelenség. Mivel pedig ezek a „hibák” a summatio és a részletes kifejtés közt egyes kiadásokban szereplő „casust” nem tartalmazzák, hanem rögtön a magyarázat elejébe futnak, igen valószínű, hogy a kivonat írója Panormitanus lekturájának casusok nélküli példányát használta. Ugyanakkor már említettük, hogy Panormitanus a *Decretales* első könyve bizonyos részét nem kommentálta, vagy legalábbis ehhez írt magyarázata nem maradt fenn. A 16. századi nyomtatott kiadások, melyek ebben a tekintetben az 1496–1497-es velencei kiadásban⁴⁶ alkalmazott megoldást követik, igen gyakran Antonius de Butrio⁴⁷ (kb. 1338–1408) lekturájának megfelelő részét közlik ezekhez a fejezetekhez, de többnyire korrektül jelzik is, hogy itt most az ő műve következik Nicolaus Abbasé helyett. Az Antonius de Butriótól átvett rész (X 1.7 – X 1.28) valamivel előbb kezdődik, mint ahogyan Panormitanus kommentárja elfogy, így a betoldás elején bizonyos átfedés is van a kiadásokban.⁴⁸ Nágocsi kódexe közli a summatiokat a Panormitanus szövegéből hiányzó részhez is, mégpedig szó szerint Antonius de Butrio lekturájából. Tehát a Nágocsi-féle kivonat Panormitanus kommentárjának olyan példánya alapján készült, mely az Antonius de Butriótól vett betoldást tartalmazta (ám minden bizonnyal a casusok nélkül).

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy Panormitanus művéből a kódexben szereplő kivonatot maga Nágocsi készítette-e vagy előtte már más kiírta Nicolaus de Tudeschis főművének bevezető összefoglalásait, s a veszprémi vikárius csak ezt másolta át. Tudomásunk szerint Panormitanus summariumainak önálló kötetként való terjedése egyáltalán nem tipikus jelenség. Mivel pedig formailag világosan elváló részekről van szó, kimásolásuk egy kéziratos vagy nyomtatott teljes Panormitanus-kommentárból nem lehetett különösebben bonyolult

⁴⁶ HAIN, Ludwig: *Repertorium bibliographicum*. I–IV. Stuttgart–Paris, 1826–1838 (repr. Frankfurt/M, 1903). *12318; vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura*. 368.

⁴⁷ Személyéről és munkásságáról lásd pl. PROSDOCIMI, Luigi: *Antonio da Budrio (Antonius de Butrio)*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. III. Roma, 1961. 540–543.

⁴⁸ Ilyen terjedelemben hozzák a betoldást pl. a következő kiadások: Lugduni, 1527. II, fol. 24va–106vb; Venetiis, 1578. II, fol. 21vb–94rb; Venetiis, 1588. II, fol. 23va–110ra. Ezekben az Antonius de Butriótól származó részbe is be vannak iktatva Bernardus casusai a kommentár bevezető összefoglalói után.

feladat. Semmiképpen sem haladta meg egy Nágocsi kanonokhoz hasonló rutinos gyakorlati szakember felkészültségét. A másoláshoz az alkalmas mintapéldány sem hiányzott, hiszen Panormitanus teljes lecturája megvolt a veszprémi székesegyházi könyvtárban Nágocsi működése idején, sőt Gáspár kanonok a Solymosi László által leírt középkor végi leltártöredék tanúsága szerint e könyvtárnak maga is olvasója, kölcsönzője volt.⁴⁹

5. Szempontok a Panormitanus-irodalom használatához hazai egyházmegyei központjainkban

Hazai egyházmegyei központjainkban, különösen a vikáriusok által vezetett szentszéki bíróságokon a középkor végén, úgy tűnik, általában erőteljesen használták a kor legjelentősebb tudományos dekretális kommentárját, Panormitanus művét. Esztergomban a vikáriusi bíróság már említett legrégebb protokollkönyvében, annak is a város 1543-as elhagyása előtt írt részében van egy olyan tartalmi egység, mely nem a szorosán vett protocollumot közli, hanem a bírósági munkatársak által leírt formulákat és megjegyzéseket foglal magában. Ebben a részben számos kánonjogi szakirodalmi hivatkozás is található. Ezek közül mennyiségben és pontosságban kiemelkednek a Panormitanus lecturájára tett utalások, melyek rendszerint kötet és oldalszám megjelölésével adják meg e nagy kommentár megfelelő helyeit.⁵⁰ Az ott kiírt vagy röviden tartalmilag ismertetett magyarázatok egyes problematikus dekretális helyek értelmezéséhez, a gyakorlatban szükséges jogelvek tisztázásához adnak segítséget. Vagyis hozzárendelődnek a bíróság mindennapi munkájához. Ezért is foglalnak helyet a protocollumba bejegyzett formulák, iratminták között. Nágocsi kötetével kapcsolatban más a helyzet. Bár maga a vikárius írta le a kódexet, mégsem világos e mű közvetlen gyakorlati haszna a bíraskodás számára. Ugyanis éppen nem a jogszabályok nehéz pontjainak értelmezését, a kérdések boncolgatását tartalmazza, hanem ahhoz segít, hogy az olvasó gyors áttekintést kapjon IX. Gergely dekretális gyűjteményének tartalmáról. Ez a fajta összefoglaló ezért inkább didaktikai, esetleg önképzési célra látszik alkalmasnak.

Veszprém városának egyházi jogi életére nézve Nágocsi kódexének vizsgálatából messzemenő következtetéseket levonni nem lehet. Annyi azért ennek a műnek az alapján is érzékelhető, hogy a kor legmagasabb szintű egyházi jogi tudományosságát ismerő, a nyugati egyetemi oktatásról tiszta képpel rendelkező szakemberek tevékenykedtek a veszprémi egyházi közigazgatásban és

⁴⁹ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 101. („Exportavi Lecturas Abbatis in quinque voluminibus domini episcopo”; „Decretalem habet Chegled. Secundum habet m[agister] Caspar” – bejegyzések 1482. december 25. előttről.)

⁵⁰ Vö. pl. Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist., Protocollum Annorum 1525, 1632, 1564, p. 67, 68, 71, 72, 75.; vö. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi*. . . 279, 283.

bíraskodásban. A könyvtári leltárral mindezt egybevetve mégis, Veszprémre nézve is megalapozottnak látszik az a benyomás, hogy ez a szakmai élet a lényegre szorítkozott, de azt avatott módon, helyesen választotta ki. Igen valószínűnek tűnik, hogy Nágocsi Gáspár kézírata a dekretális jog oktatásának, az arra vonatkozó ismeretek valamilyen továbbadásának, terjesztésének egy az egyeteminél lényegesen szűkösebb, helyi formáját szolgálta.⁵¹ Tekintettel arra, hogy Nágocsi Gáspár legalább 1478-tól egészen mintegy 1508-ig mesterkanonokként működött, tehát e kódex másolása idején is ezt a tisztséget töltötte be, joggal feltételezhető, hogy ez a kötet a veszprémi káptalani iskolában a kánonjog oktatásának tanári segédkönyve, vezérfonala volt, melyet a tanár saját használatára készített. Ez viszont igen konkrét képet ad arról, milyen tematikával és részletességgel folyt az idő tájt Veszprémben ennek az egyházi élet szempontjából igen fontos tárgynak a tanítása.

ERDŐ, PÉTER

Gáspár Nágocsi's Kodex und der Unterricht der Rechtswissenschaft zu Veszprém im Mittelalter

Im Laufe des Mittelalters zu Veszprém, in der Kapitelschule, erreichte der Unterricht der Rechtswissenschaft ein hervorragendes Niveau. Hinsichtlich der Gestaltung dieses Rechtsunterrichts im späten Mittelalter bietet Gáspár Nágocsi's Kodex, jetzt im Besitz der Veszprémer Erzbischöflichen Bibliothek, einen Einblick, dessen pünktlichen Inhalt gelang es dem Verfasser dieser Studie in den letzteren Zeiten zu identifizieren. In dieser Studie, nach der Vorführung und nach einer Analyse der Entstehungsumständen des Kodex, zieht er Folgerungen hinsichtlich des Unterrichts des kanonischen Rechtes zu Veszprém im späten Mittelalter ab. Es ist wahrscheinlich, daß Nágocsi's Handschrift zu einer lokalen Form des Unterrichts des Dekretalenrechts diente, die im Vergleich mit dem Universitätsunterricht wesentlich enger war. Weil Nágocsi von 1478 bis ungefähr 1508, also zur Zeit, als der Kodex abgeschrieben wurde, Meisterdomherr war, es ist annehmbar, daß der Band in der Veszprémer Kapitelschule als Hilfsbuch zum Unterricht des kanonischen Rechtes diente. Der Kodex wirft Licht auch darauf, mit welcher Thematik dieser Lehrgegenstand zu Veszprém unterrichtet wurde.

⁵¹ A veszprémi káptalani iskoláról abban a korban lásd pl. SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 88. Összehasonlításl az érseki város, Esztergom egyházi oktatásával lásd KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV-XVI. században* = MKSz 99 (1983). 1-20.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

**Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének
kötése és későbbi possessorai**

Bár a 18. század előtti magyarországi könyvkultúráról tájékoztató dokumentumok feltárása az utóbbi évtizedekben igen jelentős eredményeket ért el, a 16. századi magyar nők könyveiről továbbra is meglehetősen kevés forrás ismert.¹ Ezért indokolt felhívni a figyelmet arra az Isocrates-kötetre, amelyet Révay Mártonné Esterházy Zsófia (1578–1620) látott el possessor-bejegyzéssel, s amelynek kötése is részletes leírást érdemel.²

A kiváló attikai szónok, Isocrates (i. e. 436–338) műveit a 16. században Európa-szerte sokan tanulmányozták. Művei így e században nemcsak eredeti nyelven, hanem számos fordításban kerültek forgalomba.³ A filológus hajlamú és képzettségű bázeli nyomdász, Johannes Oporinus az 1540-es évektől kezdve többször kiadta műveit Hieronymus Wolf latin fordításával és kommentárjával. Így jelent meg Esterházy Zsófia Isocrates-kötete is 1571-ben, de már nem Oporinus, hanem utódai — Balthasar Han és a Gemusäus testvérek — kiadásában, „ex officina Oporiniana” cégjelzéssel.⁴

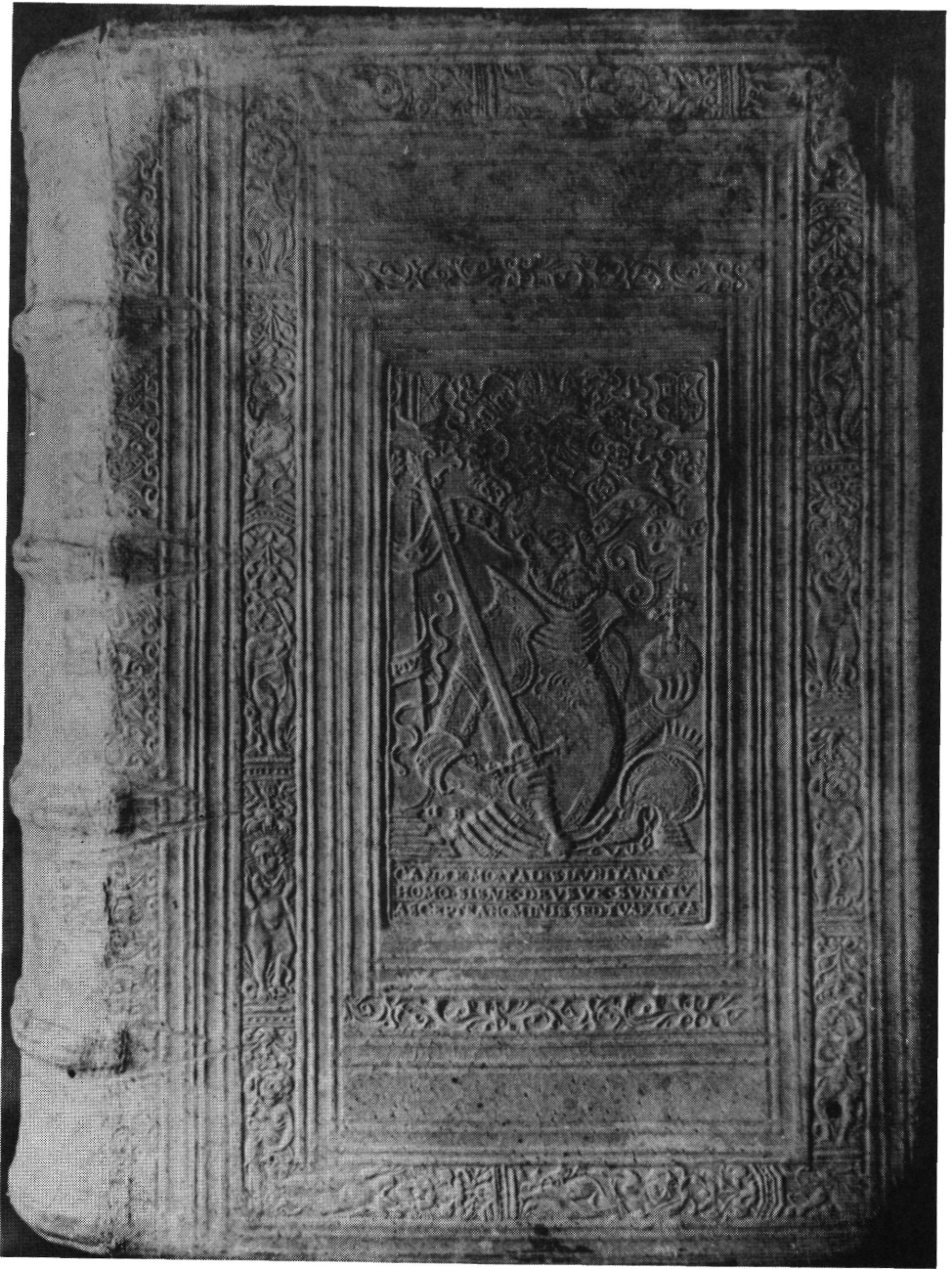
A könyv címleírása: ISOCRATES: *Hapanta. Scripta, quae quidem nunc extant, omnia.* (Trad., comment. Hieronymus Wolf.) — Basileae, ex officina Oporiniana, 1571. — 8° [16] 1121 [61] pp., sign. typogr.

¹ A forrásmunkák közül itt csupán néhányra hivatkozunk: HOFFMANN Edith *Régi magyar bibliofilek* című munkájának WEHLI Tünde kiegészítéseivel és szerkesztésében kiadott hasonmás kiadására. Bp. 1992., a magyarországi magángyűjteményekről közreadott *Könyvtártörténeti Füzetek* I–VII. kötetére. Szeged, 1981–1990., valamint a *Magyarországi magánkönyvtárak* I–II. kötetére. Szeged, 1986., 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13, 13/2. Szerk.: KESERŰ Bálint.)

² Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 3192.

³ HOFFMANN, S. F. W.: *Bibliographisches Lexicon der gesammten Literatur der Griechen.* 1–3. Leipzig, 1838–1845. Neudruck: Amsterdam, 1961. II. 471–489.

⁴ Oporinus képzettségéről és kiadói politikájáról l.: SOLTÉSZ Zoltánné: *Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai* = MKsz 1982. 314–322.

Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének első kőtéstáblája

Soltész – Velenczei – W. Salgó I 68.⁵ VD/16 I 404.⁶

A könyv kötése: kaszrozott papírtáblán vaknyomásos fehér disznóbőr, két portréval. Méret: 195 × 125 mm.

Az előtáblán többszörös vaknyomásos vonalkeretben a „Gyermek-Jézus három puttóval” elnevezésű görgetővel előállított (9 mm széles) keretdísz.

Haebler⁷ I. 37. I. B/6.

Az újabb vaknyomásos vonalkeretek fent és lent előbb egy üres mezőt, majd egy levélornamentikával díszített, keskenyebb mezőt zárnak közre. A középmezőben préslemezről nyomtatva V. Károly császár jobbra néző portréja. A kép más alatt három sorba szedve az alábbi szöveg:

„CAROLE MORTALES DVBITANT // HOMO SISNE DEVSVE SVNT TV/ A SCEPTRA HOMINIS SED TVA FACTA/.”

A felső két sarokban a római birodalom címerei, balra lent az oszloplábazat mellett G. B szignó.

87 × 49 mm. Haebler I. 37. I. Platten A/5.

A hátsó tábla díszítése csak annyiban tér el az előtáblától, hogy más portré van a középmezőben és az előtáblán üres, szélesebb, külső mezőt itt két egyesbélyegzővel kialakított szimmetrikus dekoráció tölti ki.

A középmezőben János Frigyes (a Nagylelkű) szász választófejedelem (1503 – 1554) balra néző portréja. Alatta három sorban az alábbi felirat:

„VICT⁹ ERAS ACIE FIDEI CONSTAN // TIA TANDEM VICTOREM ANTE HO // MINES FECIT ET ANTE DEVM.”

A felső két sarokban a választófejedelmek címere (két kard) és a szász címer. Balra az oszlopon G, jobbra B. szignó. A bal oszlopon a G betű felett keresztel kombinált MV szignó.

90 × 48 mm. Haebler I. 37. I. Platten A/III.

A négy bordás gerincen vaknyomásos levéldekoráció.

A János Frigyes szász választófejedelem képmásán feltüntetett MV szignó a préslemez metszőjének a mesterjegye. Husung szerint az igen termékeny mester az 1565 körül Wittenbergben működő Matthias Urban pecsétvésővel, vagy az ugyanitt 1580-ban elhunyt Martin Unger pecsétvésővel lehetett azonos.⁸ Több változatban használt szignója számos wittenbergi könyvkötő mun-

⁵ SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. I–III. Bp., 1990.

⁶ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Hrsg. Irmgard BEZZEL. Stuttgart, 1983.

⁷ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse SCHUNKE. I–II. Leipzig, 1928–1929.

⁸ HUSUNG, Max Joseph: *Bucheinbände aus der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*. Leipzig, 1925. 28.

káin szerepel. Széles körű kapcsolataihoz új adalék, hogy nem csak a Haebler által említett wittenbergi könyvkötőkkel, hanem a G. B. szignót használó wittenbergi mesterrel is üzleti összeköttetésben állt.⁹ Kitűnő technikájú metsző volt, amint azt az Ant. 3192 jelzetű kötetünk finom kidolgozású két portréja is tanúsítja.

A wittenbergi könyvkötők hosszú ideig díszítették köteteiket az egymással egy életemben át szemben álló V. Károly és János Frigyes portréival. Konrad Haebler 1929-ben publikált munkája 33 különböző méretű és kivitelű V. Károly-képmást tart számon.¹⁰ Ezek egyik szép változatát Emil van der Vekene publikálta a luxemburgi nemzeti könyvtár állományából.¹¹ A Wittenbergben különösen tisztelt János Frigyes szász választófejedelemről még több portré készült a könyvkötők számára.¹²

Ant. 3192 jelzetű kötetünk kötését a G. B. mesterjegy szerint Gregor Bernutz wittenbergi könyvkötő készítette. Valószínűleg testvére volt annak az Andreas Bernutz nevű wittenbergi könyvkötőnek, aki az 1547. évben egyházi hivatalt vállalt.¹³ Gregor Bernutztól az 1560-as évektől kezdve ismertek kötések. A jól felszerelt könyvkötőkhöz tartozott: színvonalas görgetőkkel és mintegy 20 préslemezzel díszítette munkáit. Ez utóbbiak közül csak néhányon szerepel az MV szignó, de a lemezek stílusa és finom kidolgozása alapján valószínű, hogy számos lemezét a tehetséges MV metszőtől szerezte be.¹⁴ Gregor Bernutz 1573. június 4-én halt meg.¹⁵

Haebler két további olyan kötetet említ, amelyeken Gregor Bernutz az V. Károlyt és János Frigyest ábrázoló préslemezeit használta fel.¹⁶ Nyilván több hasonló módon kialakított kötése készült. Isocrates-kötetünk kötése tehát egy kedvelt 16. századi kötéstípushoz tartozik, s egyik jellegzetes emléke a 16. századi német reneszánsz könyvkötők művészetének.

Kötetünk nem sokkal megjelenése után, még a 16. században került Magyarországra, amint azt a címlapra írt első possessor-bejegyzés tanúsítja: „Ex libris Comitissae Sophiae Ludovicae Amaliae Wilhelminae Crescentiae Esterházy de Galántha.” E sorokat Esterházy Ferenc pozsonyi alispán és Illésházy

⁹ HAEBLER: *i. m.* I. 469.

¹⁰ *Uo.* II. 444–445.

¹¹ VEKENE, Emil van der: *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg*. Luxemburg, 1972. 58.

¹² HAEBLER: *i. m.* II. 446–447.

¹³ HAEBLER: *i. m.* I. 38.

¹⁴ *Uo.* I. 36–39., II. 302–303.

¹⁵ SENF, Max: *Die Wittenberger Buchbinder im 16. Jahrhundert* = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1911. (28. évf.) 211.

¹⁶ HAEBLER: *i. m.* I. 37.

Zsófia 1578. október 29-én született Zsófia nevű leánya írta, mégpedig nyilván 1599. február 14-én kötött házassága előtt.

Isocrates művei számos 16. századi magyar könyvgyűjteményben megvoltak. Zsámboky János könyvjegyzéke¹⁷ hét, Oláh Miklós ma ismert kötetének jegyzéke¹⁸ négy Isocrates-kötetet említ. Két Isocrates-mű szerepel a neves humanista Johann Dernschwam könyvtárának jegyzékében.¹⁹ Volt Isocrates-kötete Mossóczy Zakariás nyitrai püspöknek,²⁰ 1592. évi könyvjegyzéke szerint Brutus János Mihály történetírónak,²¹ 1610-ben Thurzó György nádornak²² s ugyancsak a 17. században Forgách Zsigmond Ádám Zemplén megyei birtokosnak.²³ A felsorolás természetesen folytatható lenne, de lényegesen aligha módosulna az a következtetés, hogy magángyűjteményeikben elsősorban neves tudósok és humanista műveltségű könyvgyűjtők őriztek Isocrates-kiadásokat.

Isocrates-kötetet birtokló más 16. századi magyar nőről nincs tudomásunk. Esterházy Zsófia viszont fontosnak tartotta, hogy possessor-bejegyzéssel lássa el Isocrates-kiadását. Életéről, művelődési lehetőségeiről és igényeiről vajmi kevés tudható. Révay László *Naplója*²⁴ és Esterházy János családi krónikája²⁵ csak az alapvető biográfiai adatokat jegyezte fel róla. Szülei nyolcadik gyermekeként 1578. október 29-én született. Nem egészen húsz évesen, 1598. január 12-én volt kézfogója Trencsén várában Révay Mártonnal, lakodalmukat pedig 1599. február 14-én Galántán tartották. 42 éves korában, 1620. május 7-én, Trebosztón halt meg.²⁶

¹⁷ *Die Bibliothek Sambucus*. Katalog. Nach der Abschrift von Pál GULYÁS. Hrsg.: István MONOK. Bibliogr.: András VARGA. Einleitung: Péter ÖTVÖS. Szeged, 1992. Nr. 820, 970, 1043, 1493/3, 1493/8, 1778, 2588.

¹⁸ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10.-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk.: MÓZES Huba. Bp. 1994. 60.

¹⁹ *A Dernschwam-könyvtár*. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Közread.: BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend.: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12. Szerk.: KESERŰ Bálint.) Szeged, 1984. 234. Nr. 6761, 6764.

²⁰ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend.: HERNER János, MONOK István. (Adattár. . . 11.) Szeged, 1983. 467., 458., 460. sz.

²¹ *Uo.* 122. 353–354. sz., 123. 382. sz.

²² *Uo.* 512. és 525.

²³ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szerk.: MONOK István. (Adattár. . . 13/2.) Szeged, 1992. 112. 92. sz.

²⁴ IPOLYI Arnold: *A Révay család naplója 1555–1661*. = Új Magyar Múzeum 1857. (7. évf.) I. köt. 441–449. – DUALSZKY János: *Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából 1600–1655*. = Magyar Történelmi Tár III (1857). 245–254.

²⁵ ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Kézirat gyanánt kiad.: ESTERHÁZY Miklós. Bp. 1901.

²⁶ *Uo.* 85.

Esterházy Zsófia nem tipikus könyvgyűjtő hajlamához nyilván a családi és baráti kör szellemi atmoszférája adta az ösztönzést. Apja, Esterházy Ferenc 1533 táján születhetett. A családi krónika nem említi iskolai végzettségét. 1571-ben Verancsics Antal (1504–1573) esztergomi érsek udvarnoka lett. 1571. július 22-i szerződése szerint köteles volt az érseket utazásain elkísérni, az érseki tanácskozásokon részt venni és különböző követségekben eljárni. A művelt humanista, diplomata és történetíró érsek haláláig töltötte be ezt a bizalmi állást, amiből bizonyos mértékig képzettségére és szellemi képességeire is következtetni lehet. Ekkor még nyilván a katolikus, később az evangélikus egyház híve volt. 1579-től Pozsony vármegye alispánja; részt vett az 1588. évi pozsonyi országgyűlésen, katonaként az 1596. évi mezőkeresztesi ütközetben, amelyben István fia életét veszítette.²⁷

Esterházy Ferenc kezdetben szerény vagyona fokozatosan gyarapodott. Az 1560-as évek közepén kötött házasságot Illésházy Zsófiával, Illésházy Tamás Pozsony megyei alispán leányával, aki 1569-ben testvéreivel megosztozott szülei vagyonán. Esterházy Ferenc 1600-ban már a trencsényi és a surányi volt Illésházy-uradalmakra vonatkozóan is örökösödési jogot ruházhatott gyermekeire, 1602-ben pedig Illésházy István ruházta rá és feleségére a dománisi uradalmat. Ezekon kívül voltak birtokrészei más területeken is.²⁸

Esterházy Ferenc élete ennek ellenére nem volt gondoktól mentes, mert 13 gyermeket kellett eltartania. Közülük három — Ferenc, János és az újabb Ferenc — korán meghalt. Ugyancsak fiatalon halt meg vagy tűnt el a már említett István fia is.²⁹

Zsófián kívül másik két leánya is a család rangjához illő házasságot kötött: Magdolna Kubinyi László királyi tanácsos,³⁰ Anna Ipolykéri Kéry János koronaőr felesége lett.³¹

További hat fia közül Farkas előbb Illésházy István majd Thurzó György nádor szolgálatában állt.³² Gábor, Dániel és Pál számos birtokot és bárói címet mondhatott magáénak; életútjukról a családi krónika elég részletesen tájékoztat.³³ Az 1570. május 6-án született Tamás 1590-től a wittenbergi egyetemen tanult, majd Nagymagyaron lett evangélikus lelkész.³⁴ Kürti István lelkésszel

²⁷ Uo. 81–83.

²⁸ Uo. 82.

²⁹ ESTERHÁZY Pál: *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*. I–III. Pest, 1863–1870. I. 3–5.

³⁰ NAGY Iván: *Magyarország családai*. V. Pest, 1859. 490.

³¹ ESZTERHÁZY János: *i. m.* 85.

³² Uo. 84–85.

³³ Uo. 87–88, 175–178, 244–247.

³⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 1463. hasáb. — ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk.: LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 182.

magyarra fordította Aegidius Hunnius wittenbergi teológiai tanár *Articulus de ecclesia vera et hujus capite Christo* (Frankfurt a. M., 1596) című munkáját, s azt Illésházy Istvánné Pálffy Katalinnak ajánlotta. A terjedelmes mű *Az igaz anyaszentegyházról és ennek fejről, a Krisztusról* címmel, Illésházy István költségén, 1602-ben Sárváron jelent meg.³⁵

A család nagyságát és tekintélyét megalapító fiú, a későbbi Miklós nádor és jeles író³⁶ az oktatási intézményeiről híres jezsuitáknál tanult Nagyszombatban, Sellyén és Bécsben. Ezt követően nagybátyja, Illésházy István nádor mellett annak értékes könyveit tanulmányozhatta.³⁷ Az 1603-ban készült foglalási jegyzőkönyvben fennmaradt 87 tételes könyvjegyzék szerint Illésházy könyvtárában szép számmal voltak történeti munkák és klasszikus auktorok műveinek kiadásai is.³⁸ E gyűjteményt egyébként nemcsak az Illésházy szolgálatában álló Esterházy Miklós és Farkas, hanem a család többi tagja is ismerhette. A családi szokások ösztönözték tehát Zsófiát arra, hogy saját könyvei legyenek.

Az Esterházyak 16. század végi, 17. század eleji könyveiről azonban ugyanúgy nem tájékoztatnak egykorú adatok, mint Miklós nádor több kastélyában — így Kismartonban, Fraknóban, Lázáron — lévő kisebb-nagyobb gyűjteményeiről. Csupán az I. Rákóczi György által elkobzott regéci várban lévő 14 könyvről tudósít egykorú, 1644-ben készült jegyzék.³⁹ Az említett Esterházyak könyvei közül néhány feltehetőleg a későbbi családi könyvtárakba került. Így Miklós fiának, Pál nádornak abba a közel kétezer kötetes bibliothecájába is, amelyet a herceg a kismartoni ferences rendházban letétbe helyezett.⁴⁰

Esterházy Zsófia Isocrates-kötetét házasságkötése után magával vitte. A nagymúltú Révay-család szklabinai ága a 16. és a 17. században is kitűnő könyvtárral rendelkezett.⁴¹ Zsófia férje, Révay Márton a család trebosztói ágából származott: Révay László és Pálffy Erzsébet fia volt. 1591 – 1619 között Turóc

³⁵ RMK I 378., RMNy 888.

³⁶ TOLDY Ferenc: *Galantai gróf Esterházy Miklós munkái*. Pest, 1852. XCIV. hasáb.

³⁷ ESZTERHÁZY János: *i. m.* 90.

³⁸ *Könyvtártörténeti Füzetek* I. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1981. 45.

³⁹ *Könyvtártörténeti Füzetek* VI. Összeáll.: FARKAS Gábor, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1989. 48.

⁴⁰ A Kismartonban letétbe helyezett könyvgyűjtemény további sorsáról l. SZELESTEI N. László: *i. m.* 52. — Esterházy Pál fraknoi könyvtárának a 18. században készült 546 tételes jegyzékét l. *Könyvtártörténeti Füzetek* III. Összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szerk.: HERNER János. Szeged, 1983. 146. Lelőhely: OSZK Fol. Hung. 2149. — Az Esterházy-család további könyveiről 1718-ban készült 64 tételes jegyzékét l. *Könyvtártörténeti Füzetek* IV. Összeáll.: FONT Zsuzsanna, HERNER János, KATONA Tünde. Szerk.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1985. 146.

⁴¹ Értékes kéziratokat az 1552-től a nádori helytartói tisztet betöltő Révay Ferenc életrajzában Szinyei is említi. Vö. SZINYEI XI. Bp. 1906. 843–844. — Révay Ferenc négy fia — Ferenc, János, Lőrinc és Mihály — padovai egyetemi tanulmányairól l. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos: *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*. Bp. 1873. 26–36. — Az 1622. óta Turóc megyei főispán

vármegye alispánja volt, 1630. szeptember 20-án Trebosztón halt meg.⁴² Illésházy Istvánnal jó kapcsolata lehetett, mert a nádor 1605 szeptemberében egy darabon vele kísértette feleségét a várható hadi események elől a biztonságosabb Rózsahegyre.⁴³

Révay Márton és Esterházy Zsófia tíz gyermeke közül az Isocrates-kötetet az elsőszülött László örökölte, amint azt a könyv címlapján lévő „Ex libris Ladislai de Réwa A. 1640.” bejegyzés tanúsítja. Életútja *Naplója* alapján részletesen ismert. 1600. február 7-én a Liptó megyei Madocsányban született. Helyi iskolákban szerzett ismereteit 1619-ben Esterházy Miklós nádor udvarában fejlesztette tovább. 1620-ban Dóczy István kíséretében portai követségben járt. Hazatérése után ismét Esterházy Miklós mellett gyarapította politikai és hadi ismereteit. Több csatában vett részt, de legjobban az 1626. évi Mansfeld elleni harcban tüntette ki magát. Ettől kezdve pályája gyorsan emelkedett: 1632-ben Beczkó vára kapitánya lett; 1635-ben András és Miklós testvérével együtt báróságot nyert; 1648-tól Pozsony kapitánya volt. 1667-ben halt meg.⁴⁴

Az Isocrates-kötet Révay László halála után is a család tulajdonában maradt, amint azt a címlapon olvasható következő bejegyzés tanúsítja: „Ex libris Caroli de Réva.” E possessor-bejegyzést Révay László dédunokája — Révay Boldizsár és Schlossberg Terézia második fia — írta a 18. század közepe táján.⁴⁵ A kötet később is a Révay-család birtokában volt, a címlap verzőjén ugyanis a „BÁRÓ RÉVAY FERENC könyvtára” feliratú pecsét látható. A könyv 1916-ban került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴⁶

Esterházy Zsófia könyvei közül egy további kötet a martini Matica slovenskában maradt fenn. Ez sem vallásos mű vagy magyar nyelvű népszerű széphistória, hanem Josephus Flavius műveinek 1580. évi frankfurti kiadása.⁴⁷ Hogy egykor ez a könyv is az ő tulajdonában volt, arról későbbi bejegyzés tanúskodik: „Hic Liber Spectat ad Illmam Dominam Comitissimam Sophiam Ludovicam, Amaliam Wilhelminam, Crescentiam Esterhazy de Galantha.” Érdekesen alakult a könyv további sorsa: 1662-ben Haskó Jakab pozsonyi kanonok írta

Révay Ferenc szklabinai könyvtárának 1651-ben készült, 313 tételes jegyzékét l.: MEDNYÁNSZKY Dénes: *Révay Ferenc szklabinai könyvtára 1651-ben.* = MKsz 1881. 336–345. és *Könyvtártörténeti Füzetek* I. 86.

⁴² NAGY Iván: *i. m.* IX. Pest, 1862. 703.

⁴³ Illésházy István Pálffy Katalinhoz intézett 1605. szeptember 23-i levelében ír erről. L.: *Pálffy Kata leveleskönyve. Íratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606.* Sajtó alá rend.: Ötvös Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 30. Szerk.: KESERŰ Bálint.) Szeged, 1991. 151.

⁴⁴ DUALSZKY János: *i. m.* 245–252. — NAGY Iván: *i. m.* IX. 705–706. — SZINNYEI XI. Bp. 1906. 854–856. hasáb.

⁴⁵ NAGY Iván: *i. m.* IX. 696.

⁴⁶ Növedéki naplósám: 131/1916.

⁴⁷ SAKTOROVÁ, Helena – KOMOROVÁ, Klára – PETRENKOVÁ, Emilia – AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993. Nr. 1048.

be a nevét,⁴⁸ majd az Isocrates-kötetet is birtokló Révay Károly tulajdona volt, aki 1751. június 5-én a Josephus Flavius-kiadást a bezckói ferences rendháznak adományozta.⁴⁹

Két szlovákiai katalógusban egyébként több mint húsz olyan könyv szerepel, amely egykor a Révay család tulajdona volt. Közülük itt csak néhány kötetet említünk. A Matica slovenskába került Révay Ferenc 1629-ben birtokolt latin *Bibliájának* (Norimbergae, A. Koberger, 1485) IV. kötete.⁵⁰ A pozsonyi Egyetemi Könyvtár őrzi Révay István tokaji kapitány possessor-bejegyzéssel ellátott ósnyomtatványát: Thomas de Aquino: *Summa theologica* (Norimbergae, A. Koberger, 1496).⁵¹

Esterházy Zsófia fiától, Révay Lászlótól öt kötet maradt fenn a martini Matica slovenskában:

Schedel, Hartmann: *Chronica. Augustae Vindelicorum*, J. Schönsperger, 1497.⁵²

Biblia (Polygl.) Antverpiae, Chr. Plantinus, 1570–1572. E Biblia 1644-ben Révay Lászlóé, 1674-ben fiáé, Révay Eleké volt, aki azt 1691-ben a bezckói rezidenciának adományozta.⁵³

Gothofredus, Dionysius: *Pandectarum Praxeos civilis liber secundus*. Francofurti a. M., apud I. Feyerabend, 1591. 1641-ben Révay László írta be a nevét a kötetbe.⁵⁴

Lauterbach, Johann: *De rebus gestis. . . Friderici Secundi, regis Daniae*. Francofurti, apud J. Wechelum, 1592. A kötetet 1641-ben Révay László, majd Sándor nevű unokája látta el possessor-bejegyzéssel.⁵⁵

Moller, Bernard: *Rhenus et eius descriptio*. Coloniae, apud I. Birckmannum, 1570. A possessor-bejegyzések szerint a könyv 1620-ban Révay Lászlóé, 1674-ben Révay Eleké, majd Sándoré, 1765-ben pedig Révay Xavéré volt.⁵⁶

Révay László felsorolt kötetei között egy korai biblia, két történeti mű és egy-egy földrajzi, illetve jogi munka szerepel, ami tulajdonosuk széles körű művelődési igényeiről tanúskodik. A kötetekből levonható másik következtetés szerint a Révay-család tagjai nemcsak megőrizték az elődeiktől hozzájuk került könyveket, hanem azokat possessor-bejegyzésekkel látták el.

Ez a generációkon át nyomon követhető gyakorlat kétségtávol a könyvek megbecsülésének a jele a Révay-családban. A nemesek egy részéről azonban ugyanez még a 18. században sem állítható. E kérdéssel kapcsolatban itt csak egyetlen adatot említünk. Báró Hellenbach János 1738. április 25-én kelt *In-*

⁴⁸ „Ex Libris Iacobi Hasko. . . Can. Poson. 1662.”

⁴⁹ „Ex Libris Caroli de Rewa obtulit Cořitui Bezcko. Ađ. 1751. die 5. Junij.” – „Conventus Bezckoviensis Ord. Minor. Strict. Observáiae 1751.”

⁵⁰ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. (Martin,) 1979. Nr. 256. II. ex. pars IV.

⁵¹ *Uo.* Nr. 1131. I. ex. pars III.

⁵² *Uo.* Nr. 1043. II. ex.

⁵³ SAKTOROVÁ – KOMOROVÁ – PETRENKOVÁ – AGNET: *i. m.* Nr. 166.

⁵⁴ *Uo.* Nr. 793.

⁵⁵ *Uo.* Nr. 1128.

⁵⁶ *Uo.* Nr. 1388.

ventárium

ventáriuma az ékszerek, ruhák, lószerszámok, szőnyegek felsorolása után a 4. láda tartalmát a következőképpen sommázza: „Egy rakás régi könyv, aki nem sokat ér”.⁵⁷ Egy vagyonleltárban ez a megjegyzés természetesen úgy is értelmezhető, hogy a régi könyvek forgalmi értéke meg sem közelítette az ékszerekét s egyéb drága vagyontárgyakét. Az a tény azonban, hogy az *Inventárium* készítői még darabszám vagy téma szerint sem vették számba a köteteket, inkább a könyvek iránti érdektelenségről tanúskodik.

Köztudott, hogy a 16–17. századi magyar nemesi családokban igen vegyes volt a műveltségi szint és az életforma. Esterházy Zsófia két kötetének ismertetése a művelődési igényeiről és könyvszeretetéről eléggé ismert Esterházy- és Révay-család könyvkultúrájához szolgáltat újabb adalékokat. Olvasmánytörténeti szempontból elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy ezekben a művelt családokban már a nők sem csupán vallásos vagy szórakoztató könyveket olvastak, hanem — többek között — Josephus Flaviusnak a Jeruzsálem pusztulását (i. u. 70) szemtanúként leíró és a zsidó nép történetét összefoglaló, több nyelvre lefordított, népszerű műve iránt is érdeklődtek.

Esterházy Zsófia talán fiútestvérei tanulmányainak és olvasmányainak hatására vonzódott a Magyarországon is jól ismert Isocrates és Josephus Flavius műveire. A könyvgyűjtő férfiak példáját követte abban is, hogy köteteket possessor-bejegyzéssel látta el. A martini kötet tanúsága szerint sajnos nem minden esetben, s ez megnehezíti további kötetek felismerését. A most tárgyalt két könyve azonban önmagában is értékes adalék a 16–17. századi olvasmány- és művelődéstörténeti kutatás számára.

SOLTÉSZ, ELISABETH

Der Einband und die Besitzer der Isocrates-Ausgabe Zsófia Esterházy, der Frau von Márton Révay

Über die Bücher der ungarischen Frauen des 16. Jahrhunderts sind ziemlich wenige Angaben bekannt. Der Aufsatz berichtet über eine Isocrates-Ausgabe (Basel, 1571) aus dem Bestand der Széchényi Nationalbibliothek (Signatur: Ant. 3192), in der der Besitzeintrag Zsófia Esterházy (1578–1620) zu lesen ist. Der Einband des Buches — mit den Porträts des Kaisers Karl V. und des sächsischen Kurfürsten Johann Friedrich (1503–1554) — stammt von dem Wittenberger Buchbinder Gregor Bernutz (gest. 1573).

In ungarischen Bücherverzeichnissen kommen Isocrates-Ausgaben bereits in dem 16. Jahrhundert ziemlich oft vor. Ihre Besitzer waren aber fast ausnahmslos bekannte Gelehrte und humanistisch gebildete führende Persönlichkeiten. Zsófia Esterházy bildet in dieser Beziehung eine Ausnahme.

Sie ist am 29. Oktober 1578 als achtes Kind Ferenc Esterházy und Zsófia Illésházy geboren. Der Vater war vom Jahr 1579 an der Vizegespan des Komitats Preßburg, der das anfangs nicht bedeutende Familienvermögen fortlaufend vermehren konnte. Einige seiner Söhne verbrachten Jahre im Hofe der Palatine István Illésházy und György Thurzó. Seine Söhne, Miklós Esterházy — der spätere Palatin Ungarns — und der in Wittenberg studierte Tamás waren auch literarisch tätig. Die Studien und die Bü-

⁵⁷ Országos Levéltár P 566. II. osztály, XLVII. 19. csomó, Fol. 37 verzó.

cher ihrer Brüder dürften auch auf die geistige Entwicklung Zsófia Esterházy's eine bedeutende Wirkung ausgeübt haben.

Nach ihrer Eheschließung (14. Februar 1599) mit Márton Révay, dem Vizegespan des Komitats Turóc brachte Zsófia Esterházy die Isocrates-Ausgabe mit sich. Nach ihrem Tod (7. Mai 1620) war der erstgeborene Sohn, László Révay der Besitzer des Buches, das von der Familie Révay bis zum 20. Jahrhundert aufbewahrt wurde. Es kam 1916 in den Besitz der Széchényi Nationalbibliothek.

Der Aufsatz weist auch darauf hin, daß von Zsófia Esterházy ein weiteres Buch, eine Josephus Flavius-Ausgabe (Frankfurt a. M., 1580) in Martin, in der Matica slovenská aufbewahrt ist. Ihre beiden Bücher zeugen davon, daß die gebildeten ungarischen Edeldamen bereits in dem 16. Jahrhundert nicht nur religiöse und unterhaltende Bücher gesammelt hatten.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

**Irodalmi emblematika és emblémarecepció
Magyarországon 1564–1796**

Albrecht Schöne és Arthur Henkel kézikönyvének megjelenése (1967) után a nemzetközi emblémakutatás erőteljes fellendülésnek indult. Országok, szerzetesrendek, könyvtárak vagy témák szerint csoportosítva megjelentek az emblémáskönyvek állományjegyzékei és bibliográfiái, napvilágot láttak a fontosabb nyomtatott források hasonmás kiadásai, s számos vizsgálat született a proto-embematikának, az emblematika és a különféle szimbólumrendszerek kölcsönhatásának, az emblémáskönyvek előállításának és használatának, valamint az embléma elméletének témakörében. Elemezték az emblematikus kéziratokat, egyes szerzők tevékenységét és forrásait, az emblémáskönyvek irodalmon kívüli hatásait, s számos motívumtörténeti tanulmány is készült. Az emblematika nemzetközi kongresszusok, kiadványsorozatok és kiállítások központi témája lett. A kutatási terület intézményesülését nemzetközi társaságok és egy folyóirat alapítása is jelzi. Az emblematika rendkívül sokrétű, összetett kutatási területnek bizonyult.

Az emblematika nem korlátozható egy elképzelt ideális meghatározásra vagy műfajra, tartalma, megjelenési formája és funkciója a 16. századtól a 18. század végéig állandóan változik. A fogalom egy rendkívül sokrétű jelenséget takar, s a más formákkal és műfajokkal szembeni elhatárolás gyakran nehéz vagy egyszerűen lehetetlen. Egy emblematikus mű különféleképpen viszonyulhat más irodalmi vagy képzőművészeti műfajokhoz és használati formákhoz, használható forrástipológia csak a műfaji és funkcionális szempontok együttes figyelembevételével hozható létre. Az irodalmi, azaz könyvként megalkotott és kiadott emblematika, illetőleg az irodalmon kívüli, ún. alkalmazott emblematika szembeállítás a nyomtatványokban megjelenő valóságos emblématermelés megvilágítása szempontjából csak korlátozott érvénnyel bír. Az emblematikus lehetőségek alkalmazása azokban a kiadványokban, amelyek nem emblémáskönyvnek készültek, valamint az a sokféle módszer, amellyel emblémákat a szorosabb értelemben vett embléma irodalmon kívül irodalmi művek értelmezésére használtak, csak kevéssé kutatott.

Az európai emblematika térképén az egyik utolsó fehér folt Magyarország. Figyelmen kívül hagyva Zsámboky János *Emblematáját* (1564), amely a magyar irodalom legjelentősebb hozzájárulása a nemzetközi emblémakincshez, vala-

mint a rá vonatkozó tekintélyes szakirodalmat,¹ a külföldi kutatás ma többet tud például az orosz, ukrán, cseh, lengyel vagy szlovák emblematikáról, mint a műfaj magyarországi történetéről.² Ennek oka elsősorban az, hogy az emblémakutatás Magyarországon hosszú ideig elhanyagolt terület volt, s ma is csak korlátozott értelemben beszélhetünk róla.³ Az alkalmi utalásokat az emblematika szerepére természetesen sem az irodalomtörténeti,⁴ sem a művészettörténeti⁵ munkák nem mellőzhették, a szegedi ikonográfiai műhely tevékenységét⁶ és az örvendetesen növekvő számú reprint és faksimile kiadásokat⁷ leszámítva azonban szervezett kutatások eddig nem folytak, a részvizsgálatok néhány kivételtől eltekintve⁸ teljesen hiányoznak.

¹ VARGA András: *Zsámboky János. Szakirodalmi bibliográfia*. In: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa* (1587) GULYÁS Pál olvasatában. (Szeged, 1992) 273–281.

² HARMS, Wolfgang: *Wörter, Sachen und emblematische „Res“ im „Orbis sensualium pictus“ des Comenius*. In: *Gedenkschrift für William Foerste*. Hg. Dietrich HOFMANN. (Köln–Graz, 1970) 531–542. – TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Emblematische Literatur bei den Slaven*. In: *Emblem und Emblematisierung*. Vergleichende Studien zur Wirkungsgeschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert. Hg. Sibylle PENKERT. (Darmstadt, 1978) 140–153. – BUCHWALD PELCOWA, Paulina: *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczących XVI–XVIII wieku*. Bibliografia. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1981).

³ Vö. KLANICZAY Tibor: *Holger Homann: Studien zur Emblematisierung des 16. Jahrhunderts* = ItK 79 (1975). 246–247.

⁴ KOMLOVSZKI Tibor: *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője* = ItK 70 (1966). 85–105. spec. 100. – TARNAI Andor: *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives*. In: *„Sorsotok előre néztek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla – SZIKLAY László. (Bp. 1975) 107–142. itt: 129–131. – BÁN Imre: *Eszmé és stílusok*. (Bp. 1976) 175–177. – CSURI Károly: *Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról*. In: *Ismétlődés a művészetben*. Tanulmányok. Szerk. HORVÁTH Iván – VERES András. (Bp. 1980) 309–333. itt: 318–320, 325–328. – KOVÁCS József László: *Rimay és a XVII. század emblematikája*. = ItK 86 (1982). 637–644. – BÍRÓ Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia*. (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek nemesi irodalma) = *Literatura* 10 (1983). 184–192. itt: 187. – SZÖRÉNYI László: *Mária, a magyar történelem tanúja*. Koptik Odo: *Thalleis* = ItK 91–92 (1987–1988). 440–448. – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Bev. KECSEKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka. (Bp. 1988) 15–16, 30–31. – CSÁKY István: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*. Bev. HARGITTAY Emil. (Bp. 1992) 22.

⁵ GALAVICS Géza: *A győri barokk művészet kezdetei*. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1971. évi győri vándorgyűlésén = *Ars Hungarica* 1 (1973). 97–126. – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Török háborúk és képzőművészet. (Bp. 1986) 30–32.

⁶ *Shakespeare and the Emblem*. Studies in Renaissance Iconography and Iconology. Ed. Tibor FABINY. (Szeged, 1984) – FABINY Tibor: *Rossz ízlés vagy művészi érték?* (Megjegyzések az embléma elméletéhez.) In: *A reneszánsz szimbolizmus*. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. FABINY Tibor, PÁL József, SZÖNYI György Endre. (Szeged, 1987) 21–38.

⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Emblemata*. Antverpiae, 1654. (Facsimile) Einl. August BUCK. (Bp. 1982) – LACKNER Kristóf: *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronienisi*. – *Maiestatis Hungariae aquila*. Keresztúr, 1617. (Facsimile) Bev. KOVÁCS József László. (Bp. 1988) – HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatosságára . . . könyvechke*. Bécs, 1629. (Facsimile) Bev. HOLL Béla. (Bp. 1992).

⁸ VARGA László: *Sámboky (Sambucus) János emblémái*. I–II. = *Könyv és Könyvtár* 4 (1964). 193–226, 5 (1966). 181–243. – TÉGLÁSY Imre: *Hercules Hungaricus*. Egy Sambucus-embléma előtör-

Az emblematikát az irodalom rendszerébe beágyazott, a kép és a szöveg által együttesen meghatározott sajátos művészeti formaként és egyben a vizuális motívumot absztrakt jelentéssel összekapcsoló szimbolikus gondolkodásmód egyik formájaként értelmezzük, amelynek a 16–18. században fontos szerepe volt az életről, az emberről és a világról való tudás szervezésében, közvetítésében és rögzítésében.⁹ E többé-kevésbé minden embléma-kutató által elfogadott általános meghatározáson túl kezdődik a különböző irodalom- és művészettörténeti embléma- és emblémáskönyv koncepciók, tipológiák és definíciók beláthatatlan területe.¹⁰ Ezek a viták az embléma műfaji státuszáról, a hármas tagolás modell értékéről és a hármas szerkezethez kapcsolódó járulékos elemek szerepéről, az ún. emblematikus nagyformákról, az emblémáskönyvek körülhatárolásáról, klasszifikációjáról stb. részben ma sincsenek lezárva.¹¹

ténete és utóélete. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 193–201. — TÉGLÁSY Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*. (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig.) (Bp. 1988).

⁹ JÖNS, Dietrich Walter: *Die emblematische Predigtweise Johann Sauberts*. In: *Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730*. Festschrift für Günther Weydt. Hgg. Wolfdietrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM. (Berlin–München, 1972) 137–158. — DALY, Peter M.: *Literature in the Light of the Emblem*. Structural Parallels Between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (Toronto, 1979) 8. — DALY, Peter M.: *Emblem Theory*. Recent German Contributions to the Characterization of the Emblem Genre. (Nendeln, 1979) — MEHL, Dieter: *Emblémák az angol reneszánsz drámában*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 165–189. itt: 166. — DALY, Peter M. (ed.): *The English Emblem and the Continental Tradition*. (New York, 1988) — NEUBER, Wolfgang: *Imago und Pictura*. Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik (am Paradigma des „Indianers“). In: *Text und Bild, Bild und Text*. DFG-Symposion 1988. Hg. Wolfgang HARMS. (Stuttgart, 1990) 245–261.

¹⁰ SCHÖNE, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. (München, 1964) — MIEDEMA, Hessel: *The Term Emblem in Alciati* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 31 (1968). 234–250. itt: 235. — KAUTE, L.: *Emblem*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. (Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974) 618–622. — LECHNER, Gregor Martin: *Emblemata*. Zur barocken Symbolsprache. 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. Jahresausstellung 1977 15. Mai bis 26. Oktober. (Stift Göttweig/Niederösterreich, 1977) 3–11. — LEWALSKI, Barbara K.: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. (Princeton, 1979) 179–196. — SCHOLZ, Bernhard: *Didaktische Funktion und Textkonstitution im Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik XIII (1981). 2, 10–35. — SULZER, Dieter: *Emblem*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 3. (Berlin–New York) 1379–1391. — HARMS, Wolfgang: *Emblem/Emblematik*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 9. (Berlin–New York, 1982) 552–558. — DIMLER, G. Richard: *Literary Considerations in the Consideration of the Jesuit Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik 14 (1983). 101–110. — KEMP, Cornelia: *Emblem*. In: *Marienlexikon*. 2. (St. Ottilien, 1989) 331–334.

¹¹ DALY, Peter M.: *Shakespeare and the Emblem: The Use of Evidence and Analogy in Establishing Iconographic and Emblematic Effects in the Plays*. In: *Shakespeare and the Emblem* (I. a 6. sz. jegyzet). 117–187. — HÖPEL, Ingrid: *Emblem und Sinnbild*. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch. (Frankfurt, 1987) — CAVELL, Richard: *The Emblem as (Hiero)glyph*. In: *The European Emblem*. Selected Papers from the Glasgow Conference 11–14 August, 1987. Ed. Bernard F. SCHOLZ, Michael BATH, David WESTON. (Leiden–New York–København–Köln, 1990) 167 ff. itt: 167–168. — DIMLER, G. Richard: *Jesuitische Emblembücher*. Zum Forschungsstand. In: *Sinnbild – Bildsinn*. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. Michael SCHUNCK. (Trier, 1991) 169–174. itt: 172. —

Az újabb emblémáskönyv-meghatározásokban megfigyelhető általános tendencia például a kritériumok bővülése. A kutatás az emblematikát egyre kevésbé csupán forrásként, kiindulópontként tekinti, sokkal inkább egy olyan közös attitűd megnyilvánulásaként, amely egy adott korszak mentalitásának fontos összetevője.

Korábbi kutatásainkat a 17–18. századi elbeszélő áhítati irodalom kiadványtípusai, az iskoladráma, a kompilációs, prédikációs és meditációs irodalom, valamint az emblémával érintkező, ahhoz hasonló funkciókat betöltő irodalmi kisformák (pl. exemplum) és ezek ikonográfiai vonatkozásai terén végeztük. Az is feltűnt, hogy a magyarországi magán- és intézményi könyvtárak történeti és jelenkori katalógusaiban a neves európai emblémaszerzők művei nagy számban megtalálhatók, s hogy az emblémáskönyvekre való hivatkozások száma a különböző műfajú munkákban elég tekintélyes. Mindez közvetlenül ösztönözte az emblematika önálló vizsgálatát.

Az első lépésben összeállítottuk a magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok ideiglenes katalógusát. Számolva a pontos körülhatárolás lehetetlenségének jól ismert problémájával, a bibliográfiában a szorosabb értelemben vett emblémáskönyveken, elméleti és emblematikusan illusztrált műveken¹² kívül szerepelnek olyan kiadványok is, amelyek az alkalmazott irodalmi emblematika jegyeit hordozzák (pl. címlapelőzék, díszcímlap).¹³ Az embléma hármastagolását csupán ideális paradigmának tekintettük, s igyekeztünk figyelembe venni a különféle bővített és szűkített formákat, határeseteket¹⁴ is. A bibliográfiában csak autopszia alapján leírt műveket vettünk számba. Nem tartalmazza a katalógus az emblematikus kéziratokat,¹⁵ a nyomtatott tézislapokat¹⁶ és az

SCHUNCK, Michael: *Emblembücher in der Stadtbibliothek Trier. Ein Bestandskatalog*. In: *Sinnbild – Bildsinn*. 199–225. itt: 199. — Portemann, KAREL: „*Embellished with Emblems*”: *About the Incorporation of Emblems in Other Genres in Dutch Literature*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety*. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August, 1990. Ed. Alison ADAMS, Anthony J. HARPER. (Leiden–New York–Köln, 1992) 70–89. — HÖPEL, Ingrid: *Das mehrstündige Emblem: Zu Geschichte und Erscheinungsform eines seltenen Emblemtyps*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe*. 104–117.

¹² DALY, Peter M.: *The Union Catalogue of Emblem Books and the Corpus Librorum Emblematum = Emblematica* 3 (1988). 121–133. itt: 129.

¹³ PEIL, Dietmar: *Zur „angewandten Emblematik” in protestantischen Erbauungsbüchern*. Dilber–Arndt–Francisci–Scriver. (Heidelberg, 1978) — A magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok katalógusának közléséről terjedelmi okból le kellett mondanunk.

¹⁴ SAUNDERS, Alison: *The Long and the Short of it: Structure and Form in the Early French Emblem Book*. In: *The European Emblem* (I. a 11. sz. jegyzet). 55–83. itt: 57, 65.

¹⁵ FARBAKY Péter: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor = Művészettörténeti Értesítő* 39 (1990). 166–197. itt: 168–169.

¹⁶ RÓZSA, György: *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen = Acta Historiae Artium Hungariae* 33 (1987–1988). 257–289.

album amicorumokat,¹⁷ míg a csak szöveges embléma-leírást vagy emblematicus dekoráció-leírást közlő, kép nélküli nyomtatványok szerepelnek benne. A „magyar vonatkozás” kifejezés azt jelenti, hogy a magyar és a Magyarországon működött szerzők, fordítók művein kívül szerepelnek a bibliográfiában mindazok a nyomtatványok, amelyek külföldi szerzőktől a történeti Magyarországon jelentek meg, és amelyeknek a témája kapcsolatos Magyarországgal. A jegyzékben, amely a továbbiakban nyilván jelentősen bővülni fog, minden bibliográfiai tétel leírása tizenöt adatot tartalmaz.

A magyarországi emblematika sokrétű megjelenési formáit, funkcióit és változását egyetlen tanulmányban bemutatni, amely először vállalkozik átfogó értékelésre, természetesen lehetetlen. A kínálózó megközelítések közül az inventarizáción alapuló történeti-kronologikus módszert követjük, s a funkció, a kép – szöveg viszony, az előállítási körülmények és a fő emblémásműve típusok alapján megkíséreljük érzékeltetni a magyarországi embléma hagyománynak az európaival közös és helyi sajátosságait. Az emblematika retorikai, drámai és poétikai felhasználásával, valamint az irodalmon kívüli alkalmazott emblematikával, amelyek a műfaj magyarországi hatástörténetének további megíratlan fejezeteit alkotják, most nem foglalkozunk.

Kép — szöveg viszonya

A kép — szöveg viszonyt általában vizsgálva három fő típus különíthető el. Az első típust a kép és szöveg ismétlődő összekapcsolásával létrehozott szabályos embléma-sorozatok alkotják. Ezek a szorosabb értelemben vett emblémásműveket. A további kiadásokat is figyelembe véve e művek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az emblémák száma egy műben rendkívül változatos: három és százharminc között mozog, leggyakrabban tíz és ötven között van. Néhány alkalommal részben ugyanazokat a képeket más műben is felhasználták illusztrációként. Több esetben a teljes képszám a példányok hiányos volta miatt csak bibliográfia alapján, vagy úgy sem állapítható meg.

A második típushoz azok a nyomtatványok tartoznak, amelyek csak szöveges részt tartalmaznak. Számuk megközelíti a képes embléma sorozatokét. Többségük konkrét képleírást közöl az ábrázolás helyén, kisebb részük ilyen nem tartalmaz. A szöveges („szó-”) emblémáknak ez a magas aránya további magyarországi sajátosságnak tekinthető. Az is előfordult, hogy az eredetileg képekkel kiadott külföldi emblémásművet Magyarországon metszetek nélkül, kevesebb metszettel, esetleg kivonatossan jelentették meg (Drexel, Haeften, Hugo, Ger-

¹⁷ (FÖLDESI Ferenc): *Album amicorum*. OSzK Kézirattár. (Kiállításvezető) (Bp. 1991). — Vö. KEMP, Cornelia: *Vita Cornelianae: Das emblematische Stammbuch von Theodor de Bry bis Peter Rollos*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe* (1. a 11. sz. jegyzetet). 53–69.

hard). A jelenség magyarázatát részben a megfelelő mecénás, részben a szükséges rézmetszők hiányában kereshetjük. Ez a szóbeli részre való redukció, az embléma retorizálódása egyben jelzi a műfaj hanyatlását. A csak szöveges részt közlő nyomtatványok egy része az emblémákon kívül más típusú szövegeket is tartalmaz. Itt az emblémák és az egyéb szövegek között van kapcsolat, más esetekben semmiféle kapcsolat nem mutatható ki.

A harmadik típushoz a címlap környékén emblematisz metszetet tartalmazó nyomtatványokat soroltuk. A metszet többnyire címlapelőzők vagy díscímlap funkcióban, ritkábban az első szöveges oldalon, fejlécként vagy a címlap után található. Az ábrázolás viszonya a műhöz különböző lehet:¹⁸ rendszerint az egész műhöz, annak fő gondolataihoz kapcsolódik, ritkábban a mű egy részével áll szorosabb összefüggésben. A könyvekben alkalmazott emblematika egyéb megjelenési formái (pl. nyomdászjelvény, kiadói szignet, tulajdonosi jel) a bibliográfiában nem szerepelnek.

Előállítási körülmények

A nyomtatványok szerzőinek 80%-a magyar, 20%-a külföldi személy. A külföldi szerzők névsora, amely jezsuita túlsúlyt jelez, önmagában is jól mutatja az európai emblematika közvetlen magyarországi recepcióját: John Barclay, Andreas Brunner, Jeremias Drexel, Johannes Gerhard, Jean Estienne Grosez, Benedict Haeften, Hermann Hugo, Loyolai Ignác, Wilhelm Nakatenus, Diego Saavedra Fajardo, Guilielmus Stanyhurst, Antonius Sucquet. Loyolai Ignác természetesen nem mint embléma szerző szerepel, hanem mert a *Lelekgyakorlatok* egyik kiadását egy másik kiadvány számára készített emblematisz képsorozat darabjaival illusztrálták. A külföldi szerzők recepciójának megkétszerezését mutatja, hogy például Drexel egyik műve a szerző halála után öt, Sucqueté csak ötvenegy évvel később jelent meg Magyarországon, a többi műnek pedig a szerző halála után még több mint száz évet kellett várnia a magyarországi megjelenésre. Ez az időbeli eltolódás más közép-kelet-európai országokhoz viszonyítva is jelentős késésnek tekinthető, mert például Hugo és Gerhard művei jóval előbb jelentek meg Lengyelországban, mint Magyarországon.

A magyar embléma szerzők többsége katolikus, ezen belül túlnyomó részt szerzetes, kisebb részben világi papi személy. A szerzetesek között messze kiemelkednek a jezsuiták: az egész anyag kb. egyötöd részét a jezsuita emblémás-

¹⁸ MÖDERSHEIM, Sabine: *Biblische Metaphorik in Daniel Cramers „80 Emblemata moralia nova”*. In: *The European Emblem* (1. a 11. sz. jegyzet). 107–116. itt: 109. — Vö. PENKERT, Sibylle: *Grimmelshausens Titellupfer-Fiktionen*. Zur Rolle der Emblematisz-Rezeption in der Geschichte poetischer Subjektivität. In: *Emblem und Emblematiszrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 257–285., ROECK, Bernd: *Titellupfer reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen* = Archiv für Kulturgeschichte 65 (1983). 329–361.

könyvek alkotják, ami megfelel a nemzetközi átlagnak.¹⁹ Utánuk következnek némileg lemaradva a piaristák, rajtuk kívül csak egy-két bencés, ágostonren-di és ferences szerzőt találunk. A jezsuita és piarista kiadványoknál többször előfordul, hogy nem egyetlen személy, hanem egy egész szerzetesközösség az emblémák szerzője. Ezek az adatok egyben jelzik az emblematika rendi sajátosságainak jelenlétét a magyarországi anyagban. A protestáns egyházi szerzők kivétel nélkül evangélikus prédikátorok. A világi személyek között egyaránt található orvos, gyógyszerész, nádor, polgármester, városi bíró, gimnáziumi és egyetemi tanár, történetíró és líceumi rektor. A szerzőknek ez a megoszlása egyben arra is utal, hogy az emblematika Magyarországon elsősorban a főnemesi, nemesi, egyházi, magasabb polgári és értelmiségi rétegek szórakozását jelentette. A szerzők többsége az irodalomtörténet által számontartott személy, jelentősebb írói tevékenységet azonban csupán néhányan folytattak közülük. A szerzők túlnyomó részének csupán egyetlen emblematikus műve ismert. Kéthárom művel 11 szerző vagy szerzői közösség szerepel, négy vagy öt emblematikus művet mindössze három szerző készített (Lackner Kristóf, Gyalogi János, Hevenesi Gábor).

A képek rajzolóira és/vagy metszőire összesen 32 műben található utalás, ami 34 különböző nevet jelent.²⁰ Egy műben néha két vagy több művész különböző kvalitású munkája található egymás mellett. A rajzoló, metszők többsége csupán egyetlen műben szerepel. Öt metsző/rajzoló két-két, egy három különböző mű illusztrálásában vett részt. A metszők/rajzoló működési helyeit vizsgálva a magyarországi metszőközpontok közül Nagyszombat emelkedik ki hat metszővel, ezenkívül a pozsonyi és az eperjesi metszők szerepe látszik jelentősnek. Buda, Körnöcbánya, Kolozsvár és Pest csupán egy-egy mű metszőjének működési helyeként ismert. A külföldi metszőközpontok közül meghatározó Bécs szerepe tizenkét magyar vonatkozású emblematikus műben tíz metszővel. Ezt követi Augsburg négy, Graz és Nürnberg két-két, valamint Linz egy metszővel. A metszők többsége jól ismert név a sokszorosított grafika különböző műfajaiból, magyar vonatkozású emblematikus műveik egy része azonban eddig elkerülte a művészettörténet figyelmét. A rézmetszők között a hivatásosak mellett műkedvelők is találhatók.

¹⁹ DIMLER, G. Richard: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblems and the Secular Tradition* = Thought 56 (1981). 433–448. – Vö. DIMLER, G. Richard: *The Jesuit Emblem Handbook: A Report* = Emblematica 1 (1986). 198–204.

²⁰ Johann Ulrich Biberger, Johann Philipp Binder, Franz Ambros Dietell, Johann Frank von Langgraffen, Johann Rudolf Füssli, Izrael Hiebner, Fried. Hintz, Joseph Jäger, Wolfgang Joseph Kadoriza, Si(gismund) Ko(rontaly), Johanna Sibilla Küssel (Krausen), Matthäus Küssel, Mauritz Lang, Johann Martin Lerch, G. Lichtensteger, J. K. Martin, Jacob Müller, Georg Nicolai, Engelhard Nunzer, M. J. Pfeiffer, A. Reitter, Christian Hermann Roth von Rothenfels, Tobias Sadeler, Elias Schöffhausen, Joseph et Andreas Schmuzer, J. S. Schott, Franz Benedikt Spillmann, Johann Stridbeck, Johann Daniel Ther Portten, Anton Tischler, Andreas Trost, Johann Christoph Winkler, Andreas Matthäus Wolfgang, Sebastian Zeller.

A megjelenési helyek tovább árnyalják a lokális emblémaközpontokról a metszők működési helyei alapján kapott képet. A magyarországi nyomdahe-lyek közül messze kiemelkedik Nagyszombat: a számbavett nyomtatványok egy-negyede itt jelent meg. Ez a jezsuita egyetemi nyomda működésével magya-rázható. Második helyen áll Pozsony. Három-öt közötti kiadvány látott nap-világot Egerben, Kassán, Lócsén, Kolozsvárott, Szebenben és Pozsony – Pest nyomdahellyel, a többi város csupán egy-két kiadvánnyal szerepel (Bártfa, Bu-da, Esztergom, Győr, Kalocsa, Keresztur, Pest, Pest-Buda, Szokolca, Trencsén, Vác). A külföldi nyomdahelyek közül Bécs áll az első helyen, húsznál több nyomtatvánnyal, ezt követi Antwerpen, két Zsámboky-mű összesen kilenc kia-dásával. Ezenkívül Graz szerepe látszik jelentősnek. A többi helyen (Altdorf, Frankfurt, Lauingen, Marburg, Passau, Tübingen, Weissenfels) a magyar vo-natkozású emblematicus nyomtatványok megjelenése csupán alkalmyszerűnek tekinthető. Altdorf jelenléte a listán jelzi a kapcsolatot az európai emblematika egyik fontos műhelyével.²¹

A nyomtatványok megjelenési idejét vizsgálva még jobban szembetűnik a magyarországi emblematika megkésettisége. A 16. századi Zsámboky-kiadásokat nem számítva, a nyomtatott emblematika magyarországi kontextusban csak az 1610-es években jelenik meg először, Lackner Kristóf soproni polgármester munkásságában. Ezt követően az 1660-as évektől kezdve figyelhető meg fel-lendülés, ami az első kiadású emblémáskönyveknél kb. 1720-ig tart. Az 1710-es évektől fokozatosan az újabb kiadások és a már a 17. században is folyamato-san megtalálható, csak szöveges részt tartalmazó kiadványok lépnek előtérbe. Ez az utóvirágzás kb. 1770-ig tart, az utolsó számbavett nyomtatvány 1796-ban látott napvilágot. A címlap körüli emblematicus ábrázolások alkalmazása a 17 – 18. században lényegében folyamatosnak tekinthető, legnagyobb szám-ban az 1650 – 1740 közötti időszakban található. A nyomtatványok abszolút számát tekintve az egész anyag csaknem kétharmada a 18. században jelent meg, ami még jobban aláhúzza a műfaj hosszú utóvirágzását Magyarországon. Ez a megkésettiség a jezsuita emblematikára is vonatkozik, melynek európai virágkora Richard Dimler kutatásai szerint 1621 – 1700 közé esik,²² nálunk vi-szont a 17. század második és a 18. század első felére tehető.

A nyelvi megoszlás egyértelműen mutatja a latin nyelv túlsúlyát: a kiadvá-nyok kb. háromnegyed része latinul jelent meg. A magyar nyelvű nyomtatvá-nyok aránya nem éri el az egész anyag egyötödét, a német nyelvűeké pedig a magyar nyelvűeknek a felét teszi ki. Ezenkívül egy-egy francia, flamand és szlovák nyelvű nyomtatvány található az anyagban. A latin folyamatos jelenlé-

²¹ Vö. STOPP, Frederick John: *The Emblems of the Altdorf Academy*. Medals and Medal Orations 1577–1626. (London, 1974)

²² DIMLER, G. Richard: *A Bibliographical Survey of Jesuit Emblem Authors in German-Speaking Territories*. Topography and Themes = *Archivum Historicum Societatis Iesu* 45 (1976). 129–138. itt: 135.

te mellett a 17. század első harmadában kezdenek feltűnni a nemzeti nyelvű emblematikus nyomtatványok, először német, majd magyar nyelven. A népnyelvű kiadványok csak a 18. század közepétől kezdve kezdik felváltani a latin nyelvűeket.

A fordítások aránya viszonylag alacsony, ami jelzi, hogy az adaptációval szemben a latin nyelvű művek újrakiadása, illetőleg az önálló embléma termelés volt túlsúlyban. A Magyarországon használt nemzeti nyelvekre összesen nyolc művet fordítottak le, ebből hatot magyarra, egyet-egyet németre és szlovákra. A név szerint ismert fordítók közül kettő jezsuita, aki Sucquet-et, illetőleg Drexelt fordította, egy pedig pálos szerzetes, aki Haeflent ültette át magyar nyelvre. Ezenkívül a fordítók között találunk például egy alispánt, aki Drexelt fordította, valamint egy nagyváradi ítélmestert, és más világi személyeket.

Az új kiadások aránya az összes nyomtatványnak kb. az egynegyedét teszi ki. Ezeknek az egynél több kiadásban megjelent műveknek a szerzői a legnépszerűbb magyarországi emblémaszerzőknek tekinthetők. Így összesen két kiadást ért meg Saavedra Fajardo, Rajcsányi János, Hajnal Mátyás és Johann Conrad Barth egy-egy, valamint Jeremias Drexel két műve. Három kiadásban jelent meg Hevenesi Gábor és Bod Péter, nyolcban Zsámboky János és Johannes Gerhard, kilencben Vánossi Antal egy-egy emblematikus műve.

A fő emblémáskönyv típusok

Az emblémáskönyvek fő típusainak bemutatásánál Heckscher és Wirth kategóriarendszerének némileg módosított változatát vesszük alapul.²³ A csak szöveges részt tartalmazó kiadványokkal itt nem foglalkozunk. A magyar anyag természetesen nem tölti ki a Heckscher – Wirth-féle tipológia összes kategóriáját. Így például teljesen hiányoznak az erotikus, az alkimisztikus és az ikonológikus tartalmú emblémáskönyvek. A legtöbb mű az egyénekhez kapcsolódó dicsőítő, valamint a vallási témakörökben található, míg a didaktikus-enciklopédikus emblémáskönyvek száma viszonylag kisebb.

A magyarországi anyag egyik alapvető sajátossága a meghatározott alkalmakhoz, eseményekhez kapcsolódó emblematikus nyomtatványok magas aránya. Ezek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az alkalmi kiadványok jelentőségét fokozza, ha figyelembe vesszük, hogy a nem alkalmi jellegű kiadványok csaknem felét korábban már megjelent művek új kiadásai alkotják. Az alkalmi nyomtatványok egyik része az emberi élet nagy fordulóihoz (születés, házasságkötés, halál, temetés) és más családi vagy akadémiai ünnepekhez kapcsolódik (születésnap, névnap, halál évfordulója, baccalaureusi,

²³ HECKSCHER, William S. – WIRTH, Karl August: *Emblem, Emblembuch*. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. 5. (Stuttgart, 1967) 85–228. itt: 153–154.

magiszteri, doktori vizsga). A második csoportot a világi előkelőségek reprezentációs megnyilvánulásaihoz fűződő alkalmi nyomtatványok alkotják (király, királynő, királyné koronázása, uralkodó vagy hadvezér katonai győzelme, nádori beiktatás, városi előjáróság választása, városi bíró leköszönése tisztségéről). A harmadik csoportba a reprezentatív egyházi ünnepek kiadványai tartoznak (templomszentelés, szenttéavatás, jezsuita misszió és kollégium jubileuma, pápaválasztás, bíborosi, érseki, püspöki kinevezés és bevonulás). Az emblémák elsődleges funkciója ezekben a művekben az egyén vagy egy közösség (testület) köszöntése, dicsőítése, a gratuláció, illetőleg a rájuk vagy tetteikre való emlékezés. Nem találtunk példát az anyagban az udvari, városi – polgári látványosságok olyan kifinomult és Európa más részeiben jól ismert formáira, mint például az emblematikus tornák, balettek és tűzijátékok bemutatása.²⁴

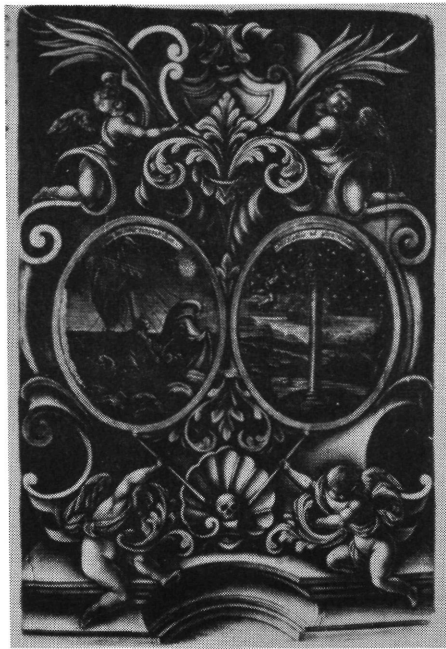
1. kép *Brachy ton areton hodioporikon, seu synoptica virtutum enarratio...* Claudiopoli, 1693. fol.

L 2a: „In montibus quasi columbae convallium. Ezech. 7. v. 16.”

rézmetset – Fried. Hintz – 98 × 130 mm

²⁴ FÄHLER, Eberhard: *Emblematische Feuerwerke*. In: *Emblem und Emblematikrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 47–56.

Az egyénekhez fűződő kiadványokat tartalmazó első nagy csoportban a halálhoz, temetéshez kapcsolódó típust képviseli például a Perényi Katalin halála alkalmából kiadott nyomtatvány (1693).²⁵ A mű tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, életének és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején egy szabályos embléma (symbolum) áll felirattal, explikációval és a képbe metszett bibliai idézettel. Ezt követi a több oldalas elogium, amihez néha egy óda vagy képvers kapcsolódik. A latin nyelvű mű végén a „példák” magyarázata magyarul is olvasható (1. kép). A díszcímlap emblematikus címert ábrázol, melyben az emblémák egy része kicsinyítve előre megjelenik. A típus másik példája az Eszterházy Pál herceget búcsúztató két halotti prédikáció (1713).²⁶ Mindkettőhöz a castrum dolorist és annak tizenöt emblematikus részletének ábrázolását mellékelték hat mezzotinto lapon. Mindkét prédikáció az emblémák kifejtésére épül, középpontban a halott életének, tetteinek és tulajdonságainak dicséretével (2. kép).

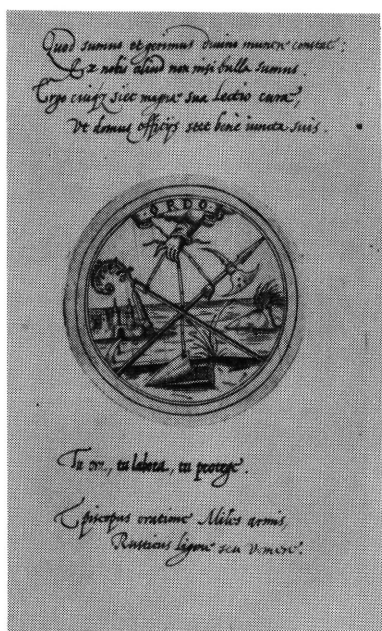

2. kép Kontor, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias*. . . Pauli Estoras de Galantha . . . Tyrnaviae, 1713. fol. B. 1b: „Unum hoc sidus rexerat illum”, „His flammis ad astra volabit” mezzotinto – J. U. Biberger – 280 × 181 mm

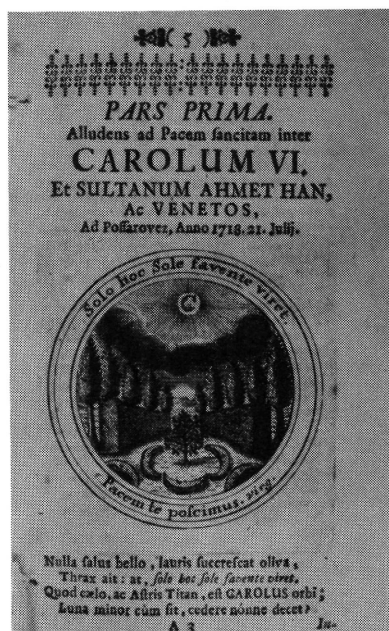
²⁵ *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio*. . . (Claudiopoli, 1693).

²⁶ KONTOR, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias* . . . Pauli Estoras de Galantha. . . (Tyrnaviae, 1713) – VARGYASSI András: *Sol mysticus*. Az az . . . Esterhás Pál . . . szomorú exequia- in . . . prédikálotta . . . (Nagyszombat, 1713).

A politikai, hadi emblémáskönyvek típusába tartozik Zsámboky János egy kevésbé ismert munkája.²⁷ Ebben a lepantói csata hadvezérét, Juan d'Austriát üdvözli tizenhat emblémával, a hadi tettek és erények bemutatásával (1572). A másik ide tartozó mű a legjelentősebb 17. századi magyar emblémaszerző, Lackner Kristóf munkája (1625).²⁸ Ebben a II. Ferdinándnak ajánlott katonai jellegű emblematikus idézetgyűjteményben a hadi erényeket foglalja össze nyolc fejezetben, mindegyik élén egy-egy emblémával (3. kép). A típus 18. századi példája Vánossi Antal alkotása, amely VI. (III.) Károly császár 1718-ban végrehajtott hadi és politikai tetteit dicsőíti (1719).²⁹ A címlapelőzéken és a négy emblémaképen az uralkodó nevének kezdőbetűjével, a C betűvel övezett napként jelenik meg (4. kép).

3. kép Lackner, Christophorus: *Galea Martis*. . . Tubingae, 1625. 84–85. pp. között:
„Ordo” rézmetszet – átmérő 59 mm

4. kép Vánossi, Antonius: *Poesis Entheia*.
Viennae, 1719. 5. p.: „Solo hoc Sole favente
viret.” rézmetszet – 75 × 72 mm

²⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Arcus aliquot triumphal. et monimenta victor. classicae*. . . (Antverpiae, 1572).

²⁸ LACKNER, Christophorus: *Galea Martis, hoc est, bona militia pro publica salute epitomice*. (Tubingae, 1625) – Cf Vö. KOVÁCS József László: *Emblematika, hieroglifika, manierizmus*. (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából.) 1–2. = Soproni Szemle 25 (1971). 3–17, 97–108.; itt: 15–17. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. (Sopron, 1972) 82–86.

²⁹ VANOSI, Antonius: *Poesis Entheia. Super Praesentem Europae Sortem*. (Viennae, 1719).

A fejedelmeknek szóló tanácsgyűjtemény típusának legkorábbi példáját ugyancsak Lackner Kristóf készítette: a magyar korona emblemikus leírását II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlva (1615).³⁰ Az emblemikus-hieroglifikus királytükörben az egészben és részleteiben is megmetszett korona drágakövei és zománclemezei (összesen 32) különféle királyi erényeket szimbolizálnak. Lackner pontosan leírja az ékköveket is, egyszerre ad ásványtant és moralista téziseket. Az emblémák magyarázatát jelentős mennyiségű klasszikus és humanista ismeretanyaggal, exemplumokkal bővíti. Kovács József László megállapította, hogy Lackner fő forrása Pierio Valeriano *Hieroglyphicája*. A típus másik példája Johannes Weber 1662-ben kiadott munkája a városvezetéshez és az uralkodáshoz szükséges tulajdonságok, erények emblemikus kifejtésével.³¹ A díszcímlap négy, (5. kép) a címlap utáni metszet huszonhat önálló emblémát ábrázol, a mű ezeket magyarázza. Van a műben egy harmadik metszet is. Ez az asinus vulgi ismert példázatát illusztr-

5. kép Weber, Johannes: *Janus Bifrons*. . . Leutschoviae, 1665. díszcímlap rézmetszet – Israel Hiebner – 260 × 185 mm

³⁰ LACKNER, Christophorus: *Coronae Hungariae Emblematica*. (Lavingae Suevorum, 1615) – Vö. KOVÁCS: *Emblematika*. . . (I. a 28. sz. jegyzetet). 8–10., KOVÁCS: *Lackner*. . . (I. a 28. sz. jegyzetet). 77–82.

³¹ WEBER, Johannes: *Janus Bifrons seu Speculum Physico-Politicum*. Das ist Naturlicher Regenten Spiegel. . . (Lőcse, 1662.)

rálja, s egyben jelzi az emblematika szoros kapcsolatát az exemplummal és a közmondással.³² Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politicije* az első kiadás után csak több mint száz évvel jelent meg Magyarországon, részben doktori tézisek mellékleteként (1748, 1759).³³ Mindkét kiadásban egy kivétellel ugyanazok, az eredeti metszetek általában pontos, itt-ott leegyszerűsített újrametszésével készült ábrázolások találhatók.

A testületeknek szóló emblémáskönyvek típusára példa Johannes Picker jezsuita munkája, melyben a nagyszombati egyetem új filozófiai magisztereit köszönti (1702).³⁴ A könyv a klasszikus idézetek alapján készült emblémák kifejtésével aktuális „typus”-okat állít példaként a magiszterek elé, a típusok a haza jobb sorsára, szolgálatának lehetőségeire utalnak.

Az emblémáskönyvek második nagy, a vallási tartalmú műveket felölelő csoportjában külön típust alkotnak a szentekkel kapcsolatos kiadványok. A jezsuita-sztoikus emblematika képviselője, Hevenesi Gábor 1690-ben elkészítette Kosztka Szaniszló³⁵ és Gonzága Alajos³⁶ életének és erényeinek emblematikus dicsőítését, 24-24 rézmetszettel. Jellemző, hogy Hevenesi egy további műben Gonzága Alajos életének nem emblematikus bemutatását is elkészítette. A különféle egyházi tantételeket kifejtő emblémáskönyv típusába tartozik Rajcsányi János két kiadást megért munkája (1704, 1710).³⁷ Ebben az istentagadó megtérésének útját mutatja be, hét párbeszéd keretében. Mindegyik dialógus elején egy-egy embléma áll, amelyek a keresztény hit fő kérdéseinek kifejtéséhez szolgálnak kiindulópontul (6. kép). Nem hiányzik a csoportból a Jézus szíve tiszteletét középpontba állító emblémáskönyv típusa sem. Hajnal Mátyás 1629-ben 18, 1642-ben 20 képpel megjelent elmélkedés-gyűjteménye a jezsuita emblematika tipikus példája.³⁸ A rézkarcok előképe Antoine Wie-

³² BREDNICH, Rolf Wilhelm: *Asinus vulgi*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 1. (Berlin–New York, 1977) 867–873. – Bringéus, Nils-Arvid: *Asinus vulgi oder die Erzählung von Vater, Sohn und Eselin der europäischen Bildtradition*. In: *Der Dämon und sein Bild*. Berichte und Referate des dritten und vierten Symposiums zur Volkserzählung Brunnenburg/Südtirol 1986/87. Hg. L. Petzoldt – S. de Rachewiltz (Frankfurt/M. – Bern – New York – Paris, 1989) 153–186.

³³ SAAVEDRA FAJARDO, Diego: *Idea Principis Christiano-Politicij, centum symbolis expressa*. (Pestini, 1748).

³⁴ PICKER, Johannes: *Imago Sapientiae Honori . . . Philosophiae Neo-magistrorum . . . Promotore . . . Gabriele Szerdahelyi . . . (Tyrnaviae, 1702)*.

³⁵ HEVENESI, Gabriel: *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka . . . (Viennae, 1690)* – Vö. TURÓCZI-TROSTLER József: *Keresztény Seneca*. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. In: *Uő: Magyar irodalom – világirodalom*. Tanulmányok. II. (Bp. 1961) 156–218. itt: 200–211.

³⁶ HEVENESI, Gabriel: *S. Epehus sive B. Aloysius Gonzaga . . . (Viennae, 1690)*.

³⁷ RAJCSÁNYI, Johannes: *Itinerarium Athei, ad veritatis viam deducti . . . (Viennae, 1704)*.

³⁸ HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatossagara . . . könyvechke*. (Bécs, 1629) – Vö. LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia*. (Tyrnaviae, 1679).

6. kép Rajcsányi, Johannes: *Itinerarium Athei*. . . Viennae, 1704. 32. p. után: mottó nélkül
rézmetszet – A. Dietell – 105 × 62 mm

rix ismert sorozata volt, s Hajnal a Luzvic – Binet-féle kiadást is ismerte. Az 1642-es kiadásban a rézkarcokat fametszetek váltották fel, amelyek aztán a műtől különváltak, s más kiadványok, így például Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatainak* illusztrációiként is megjelentek. Az embléma hagyományos szerkezete felbomlik: a Luzvic – Binet-féle kiadáshoz hasonlóan hiányzik a képek mottója, a kép alatt található hatsoros vers pedig a kép jelentését foglalja össze. A képek versben összefoglalt értelmét hosszú elmélkedések fejtik ki, kép és epigramma a jezsuita elmélkedési módszer alkotó elemévé válik. Mint Holl Béla megállapította, Hajnal nem vette át a Luzvic – Binet-féle kiadás meditációit, hanem újakat írt, és a képek sorrendjét is megváltoztatta, a verseket viszont lefordította.³⁹

A helyes keresztény életre tanító (via recta) emblémáskönyv típus példája Antonius Sucquet *Via vitae aeternae* című művének kivonatos magyar fordítása (1678).⁴⁰ A képek száma ugyanannyi, mint az első, 1620-as antwerpeni kiadásban, s az ismeretlen metsző igyekezett pontosan követni a Bolswert-metszetek

³⁹ BRISITS Frigyes: *Előszó Hajnal Mátyás: Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára . . . könyvecské*. Bécs, 1629. (Bp. 1932) 3–7., ZEMPLÉNYI Ferenc: *Egy jezsuita emblematikus: Hajnal Mátyás*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 203–214., HOLL Béla: *Hajnal Mátyás Szíves könyvecské*, Bécs, 1629. (Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz) (Bp. 1992) 14–19.

⁴⁰ SUCQUET, Antonius (ford. DEREKAY György): *Az örök életnek uttya*. . . (Nagyszombat, 1678).

részleteit. A típus protestáns változata Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena,³ 1614) című elmélkedés-gyűjteményének magyar fordítása 1745-ből, amely a század végéig számos további kiadást ért meg.⁴¹ Az eredetiben lévő 51 metszet helyett a magyar kiadásban csak tíz kép található. A fordító rímes prózában átdolgozta az eredeti szöveget, az elmélkedéseket tíz részre osztotta, mindegyik rész elé egy képet illesztett, amely az adott rész összegzését adja, külön felirattal és verses magyarázattal⁴² (7. kép).

7. kép Gerhard, Johann [ford. Inczédi József]: *Liliomok völgye*. . . Posony, 1774.

169. p. előtt: „Örömrre vitetünk”
rézmetszet – 104 × 98 mm

Az egyéb vallásos emblémáskönyvek típusába sorolható Benedict Haeften *Regia via crucis* című munkája (1629), melynek magyar fordítása csak 1772-ben látott napvilágot.⁴³ A magyar változat az összesen 39 képpel illusztrált eredetivel szemben csupán két emblematikus metszetet tartalmaz, ezek közül az egyiknek, amely mintegy az egész mű lényegét foglalja össze, az 1635-ös antwerpeni kiadás egy lapja az előképe.

⁴¹ GERHARD, Johann (ford. INCZÉDI József): *Liliomok völgye*. . . (H. n. 1745).

⁴² TRÓCSÁNYI Zoltán: *Egy illusztrált protestáns barokk könyv. Az első magyar makáma*. In: *Uő: A történelem árnyékában*. (Bp. 1936) 99–104.

⁴³ HAEFTEN, Benedictus (ford. JENEI Márton): *A keresztnek közönséges uta*. . . (Pest, 1772).

Az emblémáskönyvek harmadik nagy, ún. enciklopédikus műveket tartalmazó csoportjában kiemelt helyen áll Zsámboky *Emblematája*, amely a 16. századi európai emblematika egyik legismertebb darabja, ezért ezzel itt nem foglalkozunk. Az enciklopédikus típus egyik kései képviselője a jezsuita Vánossi Antal *Idea sapientise*, 1724-ből.⁴⁴ A mű emblematikus politikai, morálfilozófiai kézikönyv: az emberi életet szabályozó legfontosabb törvények összegzését adja három részben, a részek középpontjában az etika, a politika és az ökonómia (családi élet) kérdéseit tárgyalja. A mű, melynek részei önállóan is megjelentek, címlapelőzetet és 51 emblémát tartalmaz. A felvetett kérdésekre adott válaszok kifejtése az emblémák segítségével történik. Fő forrásai Lipsius, Barclay és Saavedra (8. kép).

8. kép Vánossi, Antonius: *Idea Sapientis Theopolitici*. . . Viennae, 1725. 316. p.: „Mutuis”
rézmetszet – 104 × 73 mm

A jezsuita Szerdahelyi Gábor természeti, időjárás jelenségek emblematikus ábrázolásaihoz fűzte morális, filozófiai, politikai magyarázatait (1702).⁴⁵ A tizenkét disszertációra osztott művet összesen 2+82 metszet illusztrálja, amelyek

⁴⁴ VANOSI, Antonius: *Idea Sapientis Theopolitici*. . . (Viennae, 1724).

⁴⁵ SZERDAHELYI, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . (Tyrnaviae, 1702) – Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (I. a 35. sz. jegyzet). 204–205.

több kéztől származnak. A „questio”-ra felelő „conclusio” mindig a jelmonddal ellátott szimbolikus-allegorikus képhez kapcsolódik. A fő források antik filozófusok, történetírók, Saavedra, 17. századi természettudósok és Descartes (9. kép).

9. kép Szerdahelyi, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . Tyrnaviae, 1702.

110. p.: „Scintilla fui”

rézmetszet — 140 × 134 mm

Végül egyetlen példa az antik gondolkodók szövegeit feldolgozó emblémás-könyv típusára. A már említett jezsuita Hevenesi Gábor *Succus prudentiae* című művében (1680, további kiadások 1690, 1701) túlnyomórészt Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével a keresztény-sztoikus bölcsesség és etika foglatatát adja.⁴⁶ A mű ötven fejezetből áll, minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus, szimbolikus rézmetszet, a kép alatt moralizáló tétel és a tétel részletes kifejtése. A könyv magyarázó szövege 1706-ban Tapolcsányi Lőrinc kiadásában jelmondatok, képek és a szerző nevének említése nélkül önállóan is megjelent.

⁴⁶ HEVENESI, Gabriel: *Succus prudentiae, sive discursus ethici*. . . (Viennae, 1680) — Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (1. a 35. sz. jegyzetet). 203–204.

Az alkalmazott irodalmi emblematika típusai

Emblémák vagy emblematikus szerkezet alkalmazása a címlap környékén elhelyezett metszeteken bármilyen témájú műben előfordulhat. Az egyik lehetőség, hogy az egész kompozíció egyetlen embléma. A másik, hogy egy allegorikus kompozícióban emblematikus motívumok kapnak helyet. A felirat és a kifejtés gyakran hiányzik, máskor a mű címében, az ajánlásban, az előszóban vagy a mű szövegében található. Az ábrázolásoknak a műhöz való viszonya alapján három fő típust különíthetünk el.

Az első típusban a metszeten a mű ajánlásának címzettje áll a középpontban, a mű tartalma nem jelenik meg. Ezeknek az impréza-jellegű ábrázolásoknak az értelmezését, kifejtését rendszerint az ajánlások tartalmazzák. Így például a Tarnóczy István elnöklete alatt megvédett filozófiai téziseket I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelemnek (1665),⁴⁷ a Szarka Gáspár elnöklete alatt megvédett téziseket Szelepcsényi György esztergomi érseknek ajánlották,⁴⁸ mindkét kiadvány élén a mecénásra utaló emblematikus ábrázolás látható.

A második típusba azok a metszetek tartoznak, amelyek alkalmi nyomtatványokat díszítenek, és a mű tartalmát jelenítik meg az alkalomra, illetőleg az alkalomban szereplő személyre vagy személyekre való emblematikus utalással. Az emblémák értelmezését rendszerint maga a mű tartalmazza. Ide tartoznak például a boldogasszonyi templom felszentelésekor mondott prédikációt,⁴⁹ az Eszterházy Pál Antal születésnapjára,⁵⁰ a Sigismund Khevenhüller alsó-ausztriai helytartó névnapi köszöntőjét,⁵¹ a Sigray Ferenc temetésén⁵² és a Mária Terézia házasságkötése⁵³ alkalmával mondott beszédeket díszítő emblematikus metszetek.

Végül a harmadik típust azok a metszetek képviselik, amelyek nem alkalmi kiadványokban a mű egész tartalmát ábrázolják, a mű részeinek pontosan megfeleltetve vagy összefoglaló jelleggel. Ilyen megoldással a legkülönbözőbb tartalmú kiadványokban találkozunk: így például bibliai életszabályok gyűjtemé-

⁴⁷ TARNÓCZY, Stephanus: *Philosophia, quam autoritate et consensu . . . Rectoris . . . caeterorumque Doctorum . . . facultatis Philosophicae . . . publice propugnabit . . .* (Cassovia, 1665).

⁴⁸ SZARKA, Caspar: *Assertiones ex Universa Philosophia . . .* (Tyrnavia, 1671).

⁴⁹ SEBACHER, Joannes: *Der zum Vierten Erbaute Tempel Salamon . . .* (Nagyszombat, 1703).

⁵⁰ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der von dem Hauss seines Vatters in frembde Land . . . abreysende . . . Paulus Carolus Esterhazi de Galantha . . .* (Wien, [1720]).

⁵¹ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der durch einen schönen Ceder-Baum . . . Herrn Sigismundi Friderici . . . Khevenhüller . . . an Nahmens-Tag . . . Ehren-Rede . . .* ([Wien], 1724).

⁵² BÁNICS Domonkos: *Bé-takartott, és ki-nyittatott könyv, az az . . . Sigray Ferencz . . . el-nyugovása . . .* (Pozsony, 1727).

⁵³ BEL, Carolus Andreas: *Oratio Solennis de auspiciatissimo connubio . . . dominae Mariae Theresiae . . . ac . . . domini Francisci III. Ducis Lotharingiae . . .* (Altorfii, [1736]).

nyében,⁵⁴ erkölcsfilozófiai műben,⁵⁵ meditációs kézikönyvben,⁵⁶ egy tájegység vallási állapotának⁵⁷ vagy az ország politikai, földrajzi és történeti viszonyainak a bemutatásában.⁵⁸

Mindezek alapján úgy tűnik, korai lenne általános következtetéseket levonni arról, hogy a magyarországi anyag mennyiben reprezentatív része az európai embléma hagyománynak. Az mindenesetre ennyiből is látszik, hogy a műfaj magyarországi története nem mérhető például az itáliai vagy németalföldi fejlődéshez. Néhány kiemelkedő teljesítménytől eltekintve szerény adalék lehet csupán az európai emblematika hatástörténetéhez. A műfaj általános fejlődési tendenciái a magyar anyagban is megragadhatók, a fő emblémáskönyv típusok, az érintkező műfajok, a motívumkincs, a speciális emblématípusok, a kép – szöveg interferenciák jelentős része Magyarországon is ismert volt, de mindez jelentős időbeli késéssel, redukált formában, az épületes, vallási – morális célkitűzés és a verbális alkotórész erőteljes túlsúlyával jelentkezett. Az eddigi munka során világossá vált, hogy a magyar anyagnak a műfajtörténeti, formai és szerkezeti sajátosságok tekintetében csaknem minden esetben megvannak az európai előképei és párhuzamai. Első pillantásra is szembetűnik a német nyelvterület sokrétű befolyása. Az időbeli, aránybeli stb. különbségek jórészt a helyi történeti, társadalmi adottságokkal, az eltérő irodalmi fejlődéssel és más körülményekkel magyarázhatók. Így például az európai emblematikához viszonyítva a magyar anyagban nagyobb arányban szerepelnek az ún. alkalmi kiadványok, s a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek megkésett jelentkezése és alacsonyabb aránya is megállapítható. A képekkel illusztrált emblematikus művek aránya is jóval alacsonyabb, mint némely nyugat- és dél-európai országban. Azoknak a szerzőknek a száma, akiket az irodalomtörténet számon tart ugyan, de emblematikus tevékenységük még nem kapott kellő méltatást, viszonylag magas. Ezek közé tartozik például Balassa Pál, Csáky Imre, Gyalogi János, Hevenesi Gábor, Kontor István, Rajcsányi János, Johannes Seebacher, Vánossi Antal és Vargyassi András.

⁵⁴ EISENBERG, Petrus: *Drey Hundert, fünf und sechzig Auszerlesene, Güldene Lebens-Regeln: Ausz dem Büchlein Syrachs . . .* (Bartfeld, 1652).

⁵⁵ BERZEVICZY, Georgius: *Quattuor Columnae Sapientium, quibus Regnorum incumbit tranquillitas. . .* (Tyrnaviae, 1690).

⁵⁶ NÁDASI, Johannes: *Cor Amoris Dei*. (Viennae, 1743) – Vö. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban* = MKsz 107 (1991). 230–257. itt: 239–240.

⁵⁷ GYALOGI, Joannes: *Theophili Romano-Catholici, Hungari in Psalmos, quorum meditatione, amoris Divini ignis exardescit, elegiae XII*. (Tyrnaviae, 1726).

⁵⁸ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. (Pozsony, 1772).

A nemzetközi emblémakutatás eddig elsősorban az emblémáskönyvekkel foglalkozott, míg az ún. alkalmazott irodalmi emblematika a különböző kiadványtípusokban és alkalmi nyomtatványokban jóval kevesebb figyelemben részesült. Ha az emblematikus kiadványok tipológiájában a funkcionális szempont is érvényesül, a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek és az irodalmon kívüli emblémák között feltárul az alkalmazott irodalmi emblematika széles területe, melyben a vallásos irodalmi műfajok és használati formák fontos szerepet játszanak. A 17. és különösen a 18. században megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű popularizálódása, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi elemek szerepe csökken, előtérbe lép a propaganda funkció, a motívumkincs összeszűkül, s az emblémaszerzők invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezáltal az emblematika a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a polgári közönséggel is kapcsolatba kerül. A műfajfejlődésnek ebben a késői szakaszában fontos közvetítő szerepet játszik a különböző kulturális rétegek, csoportok között. Az emblematika körébe sorolt új műfajok körülhatárolása segít megragadni a valóságos korabeli irodalmi termelés eddig kevésbé ismert sajátosságait.

A magyarországi irodalmi emblematika és emblémarecepció története része az európai kulturális hagyományoknak, feltárása segítheti az európai kulturális örökség mélyebb megismerését. A további kutatás eredményeként árnyaltabb megfogalmazhatók és pontosabban megválaszolhatók lesznek olyan kérdések, mint például az irodalmi emblematika szerepe az erkölcstani és vallási ismeretek közvetítésében; a képek és szövegek hagyományozódásának és a kép – szöveg viszony változásának problémája az emblematikában; az alkalmazott emblematika előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönségrétegeknek szánt emblematikus műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai. Választ keresünk a kérdésre, hogy a szerzők milyen forrásokat és más segédeszközöket használtak az emblémák készítésében; milyen a különböző nyelvű kiadványok viszonya; milyenek a kapcsolatok az áhítati irodalom műveivel és az érintkező világi műfajokkal.

A forrásanyag lehetőséget ad antik, középkori, későközépkori és humanista szövegek, képi motívumok barokk kori továbbélésének és a használat változásának vizsgálatára. Ezzel hozzájárul eddig jórészt külön kezelt irodalmi hagyományok és műfajok összefüggéseinek megismeréséhez. A forrásanyag alapján tanulmányozhatók lesznek az európai emblematika vándormotívumai és közvetítési folyamatai, az idegen eredetű hatások befogadásának politikai, vallási, irodalmi és egyéb feltételei.

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Literary Emblematics and Emblem-Reception in Hungary 1564–1796

Hungary is one of the last blank areas on the map of European emblematics. The reason for it above all is that emblem research in Hungary was a neglected field for a long time, and even today, we can speak about it only to a limited extent.

On the base of autopsy we compiled a checklist of emblematic prints related to Hungary. In this bibliography, in addition to emblem books in a strict sense and theoretical and emblematically illustrated works, there are publications with the signs of applied literary emblematics, too (e. g. frontispiece, flyleaf). We considered the three-part structure of the emblem only as an ideal paradigm, and we tried to take into consideration the various mixed, extended and contracted forms and the marginal cases, too. „Related to Hungary” means that the bibliography includes – in addition to the works of Hungarian authors and authors having worked in Hungary – all the prints by foreign authors which were published in Hungary, and the topic of which is related to Hungary. We follow the historical-chronological method based on formal inventarization, and we try to demonstrate the local and with the European line common characteristics of the Hungarian emblem tradition on the base of the function, the picture–text relation, the circumstances of production and the main types of emblem books.

The history of the genre in Hungary cannot be compared for example to the Italian or Dutch development. Apart from a few outstanding achievements it can only be called a modest contribution to the history of the reception and the influence of the European emblematics. The general development trends of the genre can be found in the Hungarian material, too: the main types of emblem books, the connecting genres, the motifs, the special emblem types, a significant part of the picture–text interferences were all known in Hungary, but all this occurred with considerable delay, in a reduced form, with the strong dominance of the edifying, religious-moral aim and the verbal ingredients.

KÖZLEMÉNYEK

Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában. A pálosok hajdani könyvei közül kiemelkedő fontosságú ez a jellegtelen múlt századi papírkötésben fennmaradt, Hieronymus műveit tartalmazó 1489-es kiadású bázeli incunabulum.¹ 490 gépi számozású lapból áll, régi jelzete: *L VII.a* a kötéstábla belső oldalán látható. A címloldal tetején vörös tintával *Anno Domini 1507*, alatta sötétbarna tintával: [*L*]iber fratris Valentini hadnagy concessus fratri Johanni socio generalis [per] reverendum fratrem Gregorium protunc priorem generalem. Anno domini 1511. *Ad intentum [suu]m [?] pater*² olvasható. Ez alatt régi jelzet áll: *D. 3.*, amit áthúztak, és melléje írták az újat: *D. 5.* A kiadás első részének nyomtatott címe következők: *Prima pars Epistolarum beati Hieronimi*, alatta pedig 17. századi kéz írásával: *Opus hoc Egregium typis excusum est Basileae ad Rhenum, Anno Christi 1489. per Nicolaum Kesler, prout patet legenti versus ad finem huius operis appositos.* A kötet végén a nyomtatott verses kolofon alatt kézírással a kiadási hely és évszám olvasható. Az első lap versójának felső margóján egy mutatóújj rajza mellett olvasható a kissé fontoskodó megjegyzés: *Nota. ubicunque inveneris me in margine huius libri signantem pr[o] facilitate. signumque in vertice tale 2 intellige tale signa[. . .] interiore columpna: su a dextris vel a sinistris. Nam [. . .]*³ loci artat ita facere. A második, már nyomtatott oldalon felül található kézírásos possessor-beírás szerint a horvátországi Lepoglava pálos kolostorának könyvtárában volt a könyv (*Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628*). A kötetben végig csekély számban fekete, nagy számban pedig vörös tintával írt bejegyzések olvashatók a margókon. Feltételezésem szerint a vörös tintás kéz mellett még két fekete tintás kéz is forgatta a kötetet, a bejegyzések széleit azonban az újrakötéskor levágták.

A kötetben a 394-es folió egy utólag beillesztett kézírásos papírlap (mérete: 210 × 137 mm, írástükre 180 × 93 mm). Rögtön meg lehetett állapítani, hogy a kötetben a 88. Hieronymus-levélként számontartott szöveg megszakítás nélkül folytatódik, tehát nem hiány pótlására szolgál a betét. A papírlap tetején rubrummal *Questio* felirat, bal felső sarkában pedig szintén rubrummal egy kereszt (+), nyilvánvalóan hi-

¹ Cf. SAJÓ, G. – SOLTÉSZ, E.: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp. 1970. no. 1681. Hazai könyvtárainkban is sok példányban (több kiadásban) megtalálható mű. – Közleményemmel CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica* . . . (Bp. 1988.) 514-es tételét egészítem ki. Hadnagy Bálint könyvét említi: HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofílek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: WEHLI Tünde. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp. 1992. 246. Jelen vizsgálódásom FODOR Adrienne és WEHLI Tünde OTKA-pályázat keretében folyó kutatásaihoz szolgált adalékokat. FODOR Adrienne hívta fel a figyelmemet erre az ősnymtatványra, segítségét ezúton is köszönöm.

² Amint látható, a sorok eleje hiányzik, pótlásuk csak az utolsónál okoz gondot: valószínűnek tartom a közölt kiegészítést, bár az *intentum* előfordulása *intentio* értelemben nem túl gyakori: BARTAL hoz rá példát DU CANGE nyomán, a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* 11 előfordulást regisztrál (SZLOVÁK Kornélnek köszönöm ezt az adatot). Ez a megoldás azt jelentené, hogy a könyv a régi tulajdonos Hadnagy Bálint beleegyezésével jutott Johannes socius birtokába.

³ Talán egy *exiguitas* értelmű szó hiányzik innen.

vatkozási jel látható, ami a nyomtatvány f. 393v-n a *Referebat postea beatus Antonius*. . . kezdetű mondat mellett áll. *Referebatque postea beatus Anthonius etc.* formában kezdődik a papírlap kézírásos szövege, barna tintával aláhúzva. A nyomtatott, és „kommentált” szöveg azonban nem levél, hanem Hieronymus Remete Szent Pál életrajza, melyet a bázeli kiadás a levelek közé sorolt: *Vita Pauli primi heremite precipui heremi cultoris. Epistola LXXXVIII*.⁴ A kiadás a f. 395r-n a Paulinushoz írott levél (ep. 58.) argumentumával folytatódik, tehát a levelek sorrendje és számozása eltér a (ma) szokásostól. A két *volumen*ből összetevődő kötet pusztán címe szerint tartalmazza csak Hieronymus leveleit, valójában az egyházatya egyéb írásai is megtalálhatók benne, levélként és sorszámmal ellátva. Mindkét rész tematikus elrendezésben csoportosítja anyagát: az elsősben a *Vita beati Hieronymi*⁵ után tényleg csak levelek találhatóak, a másodikban azonban olvashatjuk többek között a remete életrajzokat (Remete Szent Pál, Malchus és Hilarion, Captivus monachus), a *de viris illustribus* (mint *epistola XXXIII*), és a különféle Hieronymus-szövegekből Lupus de Oliveto által összeállított és V. Márton pápa által approbált *regula monachorum*ot. Természetesen nem hiányozhat Pier Paolo Vergerio dicsőítő *oratiója* sem.⁶

A possessor-bejegyzés tanúsága szerint tehát az incunabulum egykori tulajdonosa a pálos szerzetes Hadnagy Bálint volt, és könyvét 1511-ben Gregorius generalátusa (Gregorius II. de Balaszentmiklós, 1508–1512) idején, magának a generálisnak engedélyével kapta meg Johannes, a generális sociusa. A *protunc* miatt feltételezem, hogy a bejegyzés valamivel később kerülhetett a kötetbe, az 1511-es dátum csak a könyv átadásának az ideje. Ellenben az e fölött a bejegyzés fölött rubrummal olvasható 1507-es évszámot valóban a megadott évben jegyezte be a tulajdonos Hadnagy Bálint, és az írás azonossága alapján ugyanúgy Hadnagy Bálint kezétől származik még a kötetben található nagy számú vörös tintával írt marginális bejegyzés.⁷ Ismét egy bizonyíték arra nézve, hogy az 1628-ban rendezett lepoglavai pálos könyvtár katalógusa egy olyan könyvet takar, ami kiadása után vagy közvetlenül, vagy pedig 1507-ben már pálos tulajdonban volt. Tehát kellő óvatossággal több 1628-as lepoglavai könyvről is fel lehet tételezni a korai pálos (ez esetben budaszentlőrinci) tulajdont, amit az is erősít, hogy a töröktől meg nem szállt országrészekben a pálos kolostorokban az élet folyamatossága nem szakadt meg.⁸ A f. 394. betétlap Antonius remetére vonatkozó szövege megfogalmazásban és mondanivaló tekintetében rokon Hadnagy Bálint *Vita divi Pauli* című, 1511-ben Velencében megjelent könyvének f. 7–9-n, Remete Szent Pál translatiója után olvasható részével. E kettő összevetéséből egyértelművé válik, hogy az ősnymtatvány tulajdonosa, Hadnagy Bálint volt az, aki megjegyzést fűzött a Pál-életrajz Antoniusssal foglalkozó locusához, és ez a megjegyzés tartalmilag a bővebb terjedelmű velencei kiadvány okfejtésével egyezik, és mindkettő 1507-ben keletkezett. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy ez az ősnymtatvány lett volna Hadnagy Bálint munkapéldánya, aminek alapján Remete Szent Pál életének egy-két szó erejéig megváltoztatott szövegét közreadta, mint a renden belül kizárólagosan terjeszthető szöveget. A betétlap valamikor 1507 és 1511 között kerülhetett mai helyére. Az 1507-es rubrum és a betétlap írása egy kéztől származik (humanistica cursiva currens), a könyv possessora (a bejegyzés értelmében) biztosan Hadnagy Bálint, a betétlap témája pedig szintén Hadnagy Bálintnak az 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli*jában bővebben kifejtett témájával azonos, ezért kell az ő kezeirésének tartani a bázeli kötetben levő betétlapot, az 1507-es évszámot és jónéhány margóra írt megjegyzést. 1507-tel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az 1511-ben Velencében megjelent, (többek között) Remete Szent Pál életrajzot tartalmazó kötet kronológiai számításai is csak eddig (tehát 1507-ig), és nem a kiadás évéig terjednek! Magából a betétlap szövegéből (*alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem*) lehet bizonyítani, ahol másik munkájára hivatkozik,

⁴ A szöveg gyakorlatilag egyezik a PL 23, 17–30-cal.

⁵ f. 5. *Divi Hieronymi vita, que communiter legitur sub auctore incerto non satisfaciens meritis tanti doctoris*, szövege egyezik PL 22, 201–214-gyel.

⁶ PL 22, 231–236.

⁷ Például: f. 93. *questio, ij*, vagy f. 95. *attende*.

⁸ A folyamatosság csak a pálosokra és a ferencesekre érvényes, a többi rend a 17. században újratelepült. HERVAY Ferenc: *A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon*. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Bp. 1984. 159.

hogy az 1511-es kiadvány fogalmazványa készült el elsőként. 1507 és 1511 között kellett ezt a betétlapot Hadnagy Bálintnak az ősymotatványba beragasztania. A taglalt kérdéskör⁹ egyezik mindkét helyen: ki is volt az első remete, időrendi tisztázatlanságok, találkozhatott-e egymással Antonius és Hieronymus. Természetesen találkozhatott és *ore ad os* értesült az eseményekről.

Befejezésül az incunabulum f. 394-n található Hadnagy Bálint-glosszát közlöm:

*Questio*¹⁰

Referebatque postea beatus Anthonius etc Occasione huius dicti queritur hic, utrum beatus Hieronimus vitam sancti patris nostri Pauli primi heremite a beato Anthonio ore ad os audierit. Et videtur quod sic, quia beatus Hieronimus et sanctus Anthonius fuerunt contemporanei ad minus 32 annis, quod patet, quia in secundo volumine¹¹ epistolarum beati Hieronimi extat una epistola Hieronimi ad Anthonium monachum, in qua conqueritur decem se iam epistolas¹² eidem scripsisse, necdum tamen responsum meruisse. Sed quia ab obtrectatoribus formari quidem de facili obiectio potest, sed non stabiliri; patet, quod ille Anthonius monachus iam allegatus, est alius ab eo, qui corpus sancti Pauli primi eremite sepeliuit, et ideo hoc idem aliquorum historiographorum dictis elaborandum est. Quorum unum assumere causa brevitatis sit satis Vincencium scilicet, qui in 33 libro speculi naturalis capite 62 dicit, quod sanctus Anthonius est natus anno Christi 253, sed in hoc, quia alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem¹³, cum eodem dico ipsum fuisse natum anno Christi 252, et tunc in diferencia cadit solum unus annus, qui non eneruat veritatem huius computacionis. Vixit idem sanctus Anthonius in mundo annis 105, ut dicit idem Bergomensis et alii, atque ideo anno Christi 357 expleto mortuus. Sanctus Hieronimus mortem obiit anno 12 imperii Theodosii iunioris, ut habetur in vita eiusdem sancti Hieronimi in principio epistolarum suarum inserta in fine¹⁴, qui fuit annus Christi 423, ut postea deducetur etatis vero sue anno 98, ut ibidem dicitur, quos si subtraham ab annis mortis ipsius, manbunt anni Christi 325 in¹⁵ quando natus est Hieronimus. Subtraho simile ab his annos nativitatis Anthonii, et eorum diferencia erit annorum 73 indicans etatem Anthonii in ortu Hieronimi. Hanc differenciam rursus minuo ab annis totius vite Anthonii, qui erant anni 105, et residuabo annos 32, quibus ad minus sanctus¹⁶ Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei. Nunc restat ostendere, quod annus 12 imperii Theodosii iunioris fuerit idem cum anno Christi 423. Memoratus auctor Vincencius, ubi supra capite 68 dicit, quod Archadius et Honorius duo fratres ceperunt imperare anno Christi 398, et imperaverunt annis 13. Mortuo tunc Archadio Honorius

⁹ Hadnagy Bálint 1511-es kötetében a számításokat kimerítően elemezte TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 123–126.

¹⁰ A szöveg közlésénél megtartottam helyesírási sajátosságait, kivéve az interpunctiót és az ii-nek átirrt ij-t.

¹¹ Nem nagy a valószínűsége, hogy eredetileg nem lett volna egybekötve, mivel a második rész címlapján semmiféle possessor-bejegyzés nincs. Ha két részben volt, akkor már 1507 körül, de mindenképpen 1628 előtt kellett egybeköttni.

¹² Az ősymotatvány második részének 103. számú levele (f. 423v–424.), recte: Hier. ep. 12. (PL 22, 346).

¹³ Itt félreérthetetlenül az 1511-ben megjelent *Vita divi Paulira* utal, ahol szintén ezzel a témával foglalkozott.

¹⁴ f. 7v. *anno imperii Theodosii iunioris duodecimo*. A végén humanista szokás szerint τέλος olvasható.

¹⁵ in áthúzva.

¹⁶ Véletlenül megismételt *ad minus* áthúzva.

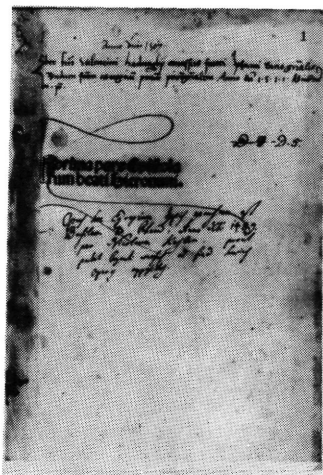
Questio

131

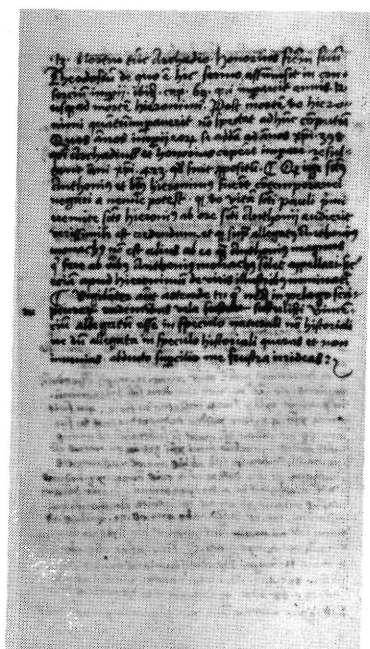
†

Referentia postea b[eat]i anthonii etc.

Dissertationibus dicitur quod hic. Vixit b[eat]us hieronimus
 vitam sibi p[ro]p[ri]am s[ecundu]m Pauli p[ro]m[issi]o[n]em heremite a b[eat]o d[omi]n[o] d[omi]n[o].
 mo[do] ore ad os audivit. Et videtur q[uo]d sic. quia beatus
 hieronimus et s[an]c[t]us anth[onius] fuerunt contemporanei ad minus
 72. annis. q[uo]d p[ro]bat quia in s[an]c[t]o volumine epl[isto]r[um] b[eat]i hiero[nimi].
 exat una epl[isto]la hieronimi ad anth[oniu]m monach[um] in
 qua co[n]venerit deca se iam epl[isto]las eid[em] scripsisse necd[um]
 e[ss]e respondit. inveniunt. ¶ Sed quia ab obsecrator
 ribus formari quis de facili obje[n]t p[er] sed no[n] stabili
 vixit q[uo]d ille anth[onius] monach[us] in allegato. est aliq[ui]s
 ab eo qui corpus s[an]c[t]i p[ro]m[issi]o[n]em exermite sepelivit
 et ideo hoc id aliquor[um] historiographor[um] dicit elabo
 ratur[um] est. Q[uo]d h[ab]et v[er]um assumpt[um] causa[m] beatitudinis
 sit fact[us] v[er]itatis seq[ue]nt[ur] qui in. 23. lib. speciali ma
 g[ist]ralis corp. 62. dicit q[uo]d s[an]c[t]us anth[onius] est natus
 anno xpi. 252. sed in hoc quia alio in loco in sa
 mili epl[isto]la secutus sum Jacobi thegomenensium
 cu[m] eodem dicit ip[s]um fuisse unu[m] anno xpi. 252. et
 tunc in differentia credit s[an]c[t]us v[er]us anth[onius] qui non
 enervat veritate[m] huius co[m]putaco[n]is. Vixit idem s[an]c[t]us
 anth[onius] in m[un]do annis. 105. ut dicit id thegomenensium
 et alij. atq[ue] ideo anno xpi. 357. expleto mortuus. ¶
 B[eat]us hieronimus mo[do] obiit anno. 12. imp[er]ij theodosij
 junioris. ut h[ab]et in vita eiusdem s[an]c[t]i hieronimi.
 in p[ri]ncipio epl[isto]r[um] suar[um] inserta. in fine. qui fuit
 annis xpi. 423. ut postea deducet. etate[m] ho[m]i[n]is
 anno. 99. ut ibidem d[icitur]. quos si subtrahat ab annis
 mo[do]t[ur] ip[s]ius. manebat anni xpi. 325. in qu[ibus] natus est
 hieronimus. Subtrahat s[ic] ab his annos natiuitatis
 anth[onij. et eor[um] differentia erit annor[um]. 77. indicat
 etate[m] anth[onij] in ortu hieronimi. h[ab]ent de[us]iam
 rursus minus ab annis totiq[ue] vita anth[onij] qui
 erat anni. 105. et residuabo annos. 32. quibus ad
 minus s[an]c[t]us adu[er]sus anth[oniu]m et b[eat]us hieronimus
 fuerunt contemporanei. ¶ Illuc restat ostendere.
 q[uo]d annis. 12. imp[er]ij theodosij junioris fuerit idem
 cu[m] anno xpi. 423. Algorat[us] autor[um] vincit ubi
 sup[er] cap. 68. dicit. q[uo]d archadius et honorius duo
 s[an]c[t]i cep[er]it imp[er]are anno xpi. 398. et imp[er]aver[un]t annis

2. kép Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 372. f. 1.

3. kép Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 372. f. 394v.

fratrem suum Theodosium, de quo est hic sermo, assumisit in consorcium imperii, ibidem capite 69, qui imperavit annis 12 usque ad mortem Hieronimi. Post mortem vero Hieronimi quantum imperaverit, non spectat ad hunc computum¹⁷. Quos annos imperii eorum, si addam ad annos Christi 398, quando Archadius et Honorius ceperunt imperare, resultant anni Christi 423, quod fuit propositum. Quod igitur sanctus Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei, negari a nemine potest, quia vero vitam sancti Pauli primi eremite sanctus Hieronimus ab ore sancti Anthonii audierit, verisimiliter est credendum, et quia supra allegatus Anthonius monachus non est alius ab eo, quam Anthonius magnus, qui fere ab omnibus. Anthonius monachus solet appellari, sic etiam apud Hieronimum de viris illustribus¹⁸ nominatur. Vigilanter autem attende tu, qui necdum in pelago scripturarum rudentibus vela¹⁹ sustulisti²⁰ Vincencium allegatum esse in speculo naturali, non historiali, ne dum allegata in speculo historiali queras, et non invenias, abducto supercilio me frustra irrideas. etc.

SARBAK GÁBOR

Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? A számítógépes történeti poétikai csoport adatfelvételei során, 1988-ban, az MTAK mikrofilmtárában egy érdekes 17. századi kolligátumot találtam. Ritoók Zsigmondné szíves tájékoztatása nyomán megtudtam, hogy maga az 1966-ban a mikrofilmmezés alapjául szolgált eredeti példány is – egyéb, szintén Gergely Rezső tulajdonában volt könyvekkel együtt – az MTAK Kézirattárába került.¹ A 12° formátumú könyvet elől is, hátul is felüthetjük, ugyanis két kezdete van: az első két nyomtatványhoz (1–2) a második hármát (3–5) a könyvkötő fordítva hozzákötötte. A 18. század eleji, legyeződíszes, barna bőr ikerkötésen Sz. I. monogram és 1702-es dátum található.² A kötet possessor-bejegyzései alapján még két tulajdonost azonosíthatunk: Mátyás Rebeka (1784, 1788.)³ és „Jezése / Dosa / Károlinának / születet 1842 be” (1866–1867).⁴ A kolligátum jól példázza a kor protestáns emberének könyvigényét: Szenci Molnár Albert zoltárfordításai, az Újszövetség-fordítás, gyülekezeti énekeskönyv imádságokkal és kátével, „könyörgésszerű könyvecske”,⁵ otthoni használatra szánt istenes énekek egyaránt megtalálhatóak benne. A kolligátum a következő műveket őrizte meg:

1. SZENCI MOLNÁR Albert: [Psalterium Ungaricum.] *Szent David királynak es prophetanak szaz ötven soltari a'* franciai notaknak es verseknek modgyokra magyar versekre forditattak es rendeltettek Szenci Moln. Albert által. Amstelodamban 1644 Iansonius Ianos által. – A-O = 327, [9] pag. – 12^o⁶

¹⁷ Hadnagy Bálint 1511. f. 8r: *non spectat ad praesens*.

¹⁸ Hier., vir. ill. c. 88.

¹⁹ Hadnagy Bálint 1511. f. 7r: *distensis velis pelago me commisi scripturarum*.

²⁰ Második nekifutásra sikerült leírni a szót, az első próbálkozást, *sust.* . . . áthúzta.

¹ Jelzete: RM I. 8° 984.

² A kötésről és történetéről l. ROZSONDAI Béláné KOLAUCH Marianne Hedvig: *Művészeti kötetstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai.* (Kandidátusi értekezés) Bp. 1985. 228.

³ A kolligátum 1. darabja előtti előzéklapokon: 1v, 2r, 3v; RMK I, 754a, p. 3; RMK I, 1559a, címlapon.

⁴ A kolligátum 3. darabja előtti kötetstáblára belülről ragasztott papíron.

⁵ BOD Péter: *Magyar Athenas.* [Szeben], 1766. 292.

⁶ RMK I, 754a, unicum. További kutatást igényel a címlap után behelyezett, a kötethez nem tartozó, különálló A2 ív meghatározása. A rectón FILICZKI János ismert üdvözlőverse található, a versön: „Az Időknek 's a' dolgoknak alkalmatossági szerint, így Enekellyed a' SÓLTAROKAT.” Ez a zoltármutató, Macsonkai Miklós aláírással, gyülekezeti énekeskönyvben is megjelenik, pl. RMK I, 1410-ben.

2. *A' mi urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma*. Magyar nyelvre fordított KÁROLI Gáspár által. Es mostan ujonnan e' kised formában kibotsáttatott. Amstelodámban 1687 esztendőben M. Tótfalusi Kis Miklos által. – A–Z, Aa–Cc, Dd8 = 640 pag. – 12⁰⁷

3. [1] *Az Isten anyaszentegyhazabeli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv*; melyben vannak hymnusok, soltarokból szereztetett ditséreték, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó istenes régi énekek. Most újobban és értelmesebben, tisztábban és [nagy]obb vigyázással, mint ennekelőtte; egynéhány – [2] *Buzgó imadsagokkal*, és a' – [3] SIDERIUS János *catechismus*aval ki-botsáttatott. Kolosvárott 1700. esztendőben Nyomt: M. Tótfalusi K. Miklós által. – A–B, C8; A–S, T4; a = [2], 59, [3]; 370, [10], 60; [24] pag. – 12⁰⁸ A gyülekezeti énekeskönyv ének-anyaga és szerkezete hasonló az 1635-ös énekeskönyvből (RMNy 1628) leágazó protestáns gyűjteményekhez.⁹

4. TÉCSI JOÓ Miklós: *Lilium Humilitatis*, az az a' nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg-alázása, es keserves siralma, [. . .] ki-is bocsátott volt Franequerában, 1659. esztendőben Teci I. Miklós. Mostan pedig ujjobba(n) harmadszor-is [. . .] maga költségén ki-bocsátott. Kolosvaratt az Isten hivei üldöztetésének 1679. eszt. Verese gyhazi Szentyel Mihaly. – A–D = [8], 86, [2] pag. – 12⁰¹⁰

5. Az irodalomtörténet számára a legérdekesebb gyűjtemény-töredék a 18. századi egybekötés során, tartalma miatt kerülhetett a kolligátumba. A mindössze nyolc levélnyi, erősen rongált nyomtatvány (K2r–K9v = pp. 201–216. – 12⁰) olyan könyv töredéke, melynek címe az élőfej szerint *Balassa Balintnak Istenes Eneki* volt. Az eddig ismeretlen nyomtatványnak ez a töredéke valójában sajnos egyetlenegy sem tartalmaz Balassi istenes énekeiből, hanem pusztán a kiadvány függelékéből őrzött meg néhány levelet, négy éneket, részben azokat is töredékesen. Az első három vers az *Istenes énekek* eddig ismert kiadásainak függelékeiben sohasem jelent meg:

5. 1. SZEGEDI Gergely: *Szükség keresztyéneknek tudakozni*¹¹ kezdetű, 19 stórfás énekéből a 16. versszak vége és a 17–19. versszak található meg a nyomtatványtöredékben. A vers számtalanszor előfordul a 16–17. században. A mi töredékünk szóról szóra ugyanúgy közli, mint a bártfai énekeskönyv (RMNy 713) tette.¹²

5. 2. BORNEMISZAPéter: *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán* kezdetű,¹³ Szent János látásáról szóló éneke, mely az Apocalypsis 21–22. fejezete nyomán készült. Az ének 3 kéziratból és 3 nyomtatványból ismert.¹⁴ Van 35 (ld. RMNy 295) és 37 (ld. Lugossy-kódex) versszakos változata, a katolikus gyűjteményben 22 versszakos.¹⁵ Szövegünk 35 versszakos. Akárcsak a Lugossy-kódex (Stoll 47), tartalmazza az RMNy 295-ből hiányzó 19. versszakot. Elhagyja viszont a 30-at, mely az RMNy 295-ben és a Lugossy-kódexben is megtalálható. A Lugossy-kódex doxológiáját nem találjuk meg versünkben. Ilyen változatban egyedül a bártfai énekeskönyvben (RMNy 713) maradt fent Bornemiszaének verse. Ez az ének egyébként – a bártfain kívül – nem jelent meg gyülekezeti énekeskönyvben: Bornemisza még a

⁷ RMK I, 1359.

⁸ RMK I, 1559a, unicum. Bibliográfiai leírását már HAIMAN György megadja: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. [Bp.] 1972. 312.

⁹ H. HUBERT Gabriella: *A 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek kiadástörténete*. Bp. 1994. Kézirat.

¹⁰ RMK I, 1235.

¹¹ K2r = p. 201; RPHA 1345; RMKT, 6, 209.

¹² A verseknél használt rövidítések feloldása: RPHA = Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÖNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. hajlékonylemez + I–II. Paris, 1992.; Stoll = STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963.; RMKT, 6 és 7 = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. Közzéteszi: SZILÁDY Áron. 6–7. Bp. 1896. 1912.

¹³ K2r–K6v = pp. 201–210; RPHA 1171; RMKT, 7, 208.

¹⁴ Stoll 7: 30r; Stoll 47: 54r; Stoll 74: 81r; RMNy 295; RMNy 713: 340; RMK I, 1188: 555.

¹⁵ Incipitje: Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennyországnak.

sajátjába sem vette föl. A 17. században, a katolikus változatot leszámítva (RMKI, 1188), mindössze egyszer jelent meg: a mi Balassinkban. A nyomtatványtöredékben a bártfai 1593-as kiadáshoz képest néhány sajtóhiba, egyszerű szövegromlás mutatkozik, értékes változatok nincsenek.

5. 3. TASNÁDI Péter Horatius-fordítása, a *Látod, mely rövid, mulandó e világ* kezdetű éneke¹⁶ szintén nem jelent meg az *Istenes énekek* függelékében.¹⁷ Az 1593-as gyűjteménytől való eltérések: a nóta-jelzés felírásának magyarítása, egy apró sajtóhiba, ill. egy sajtóhiba egyszerű kiigazítása a 7. versszakban („nyasagátul” helyett „nyaiasagátul”).

5. 4. Az egyetlen vers, mely az *Istenes énekek* szinte valamennyi függelékében megvan, a *Gonosz természet megromlásáról* kezdetű ének.¹⁸ Töredékünk az 1–17. versszakot adja. A gyűlekezeti énekeskönyvek közül ez is csak a bártfaiakban van meg,¹⁹ s szövegszerűen is azoknak leszármazója.

Ha áttekintjük a 4 vers nyomtatott és kéziratossal előfordulásait, szembevetjük, hogy csak egyetlen nyomtatványban jelentek meg így együtt: az 1593-as bártfai énekeskönyvben (RMNy 713). A textológiai vizsgálat megerősíti, hogy szövegeink a bártfai énekeskönyvre mennek vissza. A töredék szinte sehol sem ad az 1593-asénál jobbnak értékelhető szövegváltozatot.

A töredék négy verse tehát szorosan kapcsolódik a bártfai szövegagyományhoz. Vajon mi a helyzet Balassi *Istenes énekének* ama bécsi kiadásával,²⁰ amelyet Varjas Béla nyomán sokáig az elsőnek véltünk? A mi négy énekünk ebből már hiányzik. Megvan viszont benne két olyan gyűlekezeti ének, amely korábban számos helyen megjelent, így a bártfai énekeskönyvben is, s amely talán a mi most előkerült kiadványunk közvetítésével került át oda. A két vers a bécsi kiadás után az *Istenes énekek* függelékében csak az 1699-es nagyszombati kiadványban²¹ jelenik meg újra.

Szegedi Gergely *Szánja az Úristen híveinek romlását* kezdetű éneke²² a bécsi kiadásban — a nyilvánvaló szövegromlásoktól eltekintve (pl. szótagszám-tévedés) — a bártfai változathoz²³ áll közel. A 171. sorban azonban nem követi a latinos szóhasználatú bártfait („vermekkel, férgekkel”,²⁴ vö. *vermis*, helyett „nyivekkel, férgekkel”-t ír): korszerűsíti a szöveget, akárcsak a Huszár Gál- és Bornemisza-énekeskönyv,²⁵ de nem ugyanazt a megoldást választja, nem annak nyomdokain halad („az undok férgekkel”).

Némethi Ferenc zsoldtára, a *Nagy keserves szívvel könyörgének az Istennek* kezdetű ének²⁶ szintén közel áll a bártfai énekeskönyvhöz.²⁷ (Pl. a 88. sorban a „mosléki” szó helyett,²⁸ mindkettőben a hibás „most leki” szerepel. Ugyanakkor a 122. sorban a „firfiat” helyett a bécsi kiadás a helyesebb „iffiat” közli, s ugyancsak javítja a vers utolsó szavának szóismétlését: „esmerhessünk” helyett „dichirhessünk”-re.)²⁹

A fenti vizsgálatok arra vallanak, hogy a kezünkbe került *Istenes énekek* sokkal *archaikusabb*, mint a többi Balassi–Rimay-kiadás. Azonnal felvetődik, hogy az előkerült töredék nem azonos-e a Klaniczay Tibor³⁰ által megjósolt, 1632 körüli bártfai kiadással (RMNy 1519). Szabó Géza kiadás- és nyomdatörté-

¹⁶ K6v–K7v = pp. 210–212.; RPHA 830; MKSz, 1877, 3; EPhK, 1888, 165.

¹⁷ Stoll 106: 173 r; RMNy 593; RMNy 610; RMNy 713: 381; RMNy 965: 503.

¹⁸ K8r–K9v = pp. 213–216.; RPHA 7; DÉZSI Lajos: *Balassa Bálint minden munkái*. 2. Bp. 1923. 302.

¹⁹ RMNy 713: 382, akárcsak az *Istenes énekek*ben, itt is közvetlenül a TASNÁDI Péter-fordítás után következik; RMNy 965: 478.

²⁰ RMNy 1599.

²¹ RMKI, 1546c.

²² RMNy 1599: 106; RPHA 1300; RMKT, 6, 8.

²³ RMNy 713: 64.

²⁴ Ugyanez a változat: RMNy 264: 221.

²⁵ RMNy 353/2: 122v; RMNy 513: 156 v.

²⁶ RMNy 1599: 113; RPHA 1035; RMKT, 7, 155.

²⁷ RMNy 713: 217.

²⁸ Ld. RMNy 222: 66.

²⁹ Ld. RMNy 222: 68.

³⁰ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK. 1957.

neti vizsgálatai messzemenően igazolják e feltevést.³¹ Újabb an Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálatai tovább erősítik, hogy töredékünk azonos az első *Istenes énekek*-kiadással.³²

A most előkerült töredék segítségével a következőképpen pontosíthatjuk az RMNy-tétel leírását:

RMNy S 1519

[BALASSI Bálint: Istenes eneki.] [Bártfa cr. 1632 Klöss jun.]

[A¹²-I¹², K¹]K²-K⁹+? = [18]+[1-200] 201-216+? pag. - 12⁰ - Orn.

Budapest *Acad*⁴

H. HUBERT GABRIELLA

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei). Közleményemben az 1601–1650 közötti könyvek provenienciájáról közlök adatokat,¹ a kézírásos bejegyzéseken kívül számbavettem az exlibriseket is.² Kronológiai sorrendet igyekeztem követni; függeléként három külföldi pap adatait is megemlítem. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi szkéma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege. A kiolvashatatlan szavakat [?] jelöli.

1. Szerzetesek könyvei

Tapolcsányi (Pál) Gergely (1713–1773), piarista

BECANUS Martinus: *Compendium manuale controversiarum huius temporis de fide ac religione.* Köln, 1637, ny. n. (752.326) Liber rarissimus!

„Ab admo.[nitione] R.[everendi] P.[atris] Gregoris (sic!) Tapolcsányi Prae. [positi] (?) oblatu Bibliothecae (?) Schol. [arum] Piarum 1766.”

Tapolcsányi Pál a nyitrai kollégiumban tanult, 1728-ban már beöltöztött Privigyén, felvette a Szent Lászlóról nevezett Gergely nevet. 1737-ben lett áldozópap. 1737–1738-ban Pesten retorikát és poetikát oktat, a színelőadások rendezéséről is gondoskodik.³ Tanított Nagykárolyban, Nyitrán, Debrecenben. Jeles hitszónok. 1744–1754 között Debrecenben plébános, utána Szegedre került, a rendházat vezette; 1760–1766 között rendfőnök.⁴ Könyvgyűjtő volt.

Pál Imre (?-?) konventuális ferences

Kolligátumkötet:

1. AUGUSTINUS Aurelius: *Meditationes. Soliloquia et manuale.* ANSELMUS: *Meditationes cum tractatu de humani generis redemptione.* BERNARDUS: *Meditationes de amore divino.* Köln, 1629, Cornelius ab Egmond.

³¹ Kiadatlan kézirat.

³² V. ECESEDY Judit: *Tipográfiai vizsgálódások az Istenes énekek körül.* Megjelenés alatt.

¹ A 17. század második feléből való könyvek katalógusa rövidesen megjelenik: OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik.* (Régi tiszántúli könyvtárak 7.) Sajtó alatt.

² Nem mindegyik volt jól fényképezhető.

³ VALANYI György: *Kalazanci Szent József első magyar életírója.* In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992.* Rendtörténeti tanulmányok. Bp. 1992. 8–27.

⁴ Pályafutásáról, műveiről: SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzék) XIII. 1291–1293.

2. AUGUSTINUS Aurelius: *Confessio theologica*. Köln, 1629, Cornelius ab Egmond (752.698) coll. 1–2.

„Pro usu Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani Conventualis”.

HAY Romanus: *Acta ecclesiastica de beneficiis ecclesiasticis*. Frankfurt, 1648, Rötél. (764.064)

„Ad usum Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani”.

Pál Imre 1768-ban az eperjesi konvent házfőnöke volt.⁵

Saját könyvéről is tudunk, 1747-ben látott el „*Ex Libris*” bejegyzéssel egy 16. századi művekből álló kolligátumot.⁶

Klohammer Ferenc (1755–1830), piarista

BAUDIUS Domenicus: *Poematum nova editio*. Leyden, 1607, Basson. (752.917)

„Ex Bibliotheca Francisci Klohammer Pro-Director Reg.[iae] Acad.[emiae] Zagradiensis. (Exlibris, téglalapalakú címke.) Klohammer bölcséleti doktor, tanár volt, 1799–1814 között a zágrábi akadémián matematikát oktatott, 38 nyomtatott műve ismert;⁷ szerzetesi neve Joannes Nepomucenus ab Angelo Custode, 1814-ben a zágrábi dioecesis világi papja lett.⁸

Keszthelyi László (1732–1803 v. 1809), piarista

FRANCISCUS Assisias: *Opuscula: nunc primum collecta, tribus tomis distincta*. Antwerpen, 1623, Plantin. (779.951)

„Obtulit et inscripsit Bibliothecae Debrecinensi P.[ater] Ladislaus Keszthelyi A.[nn]o 1809.

Keszthelyi 1752-ben lépett a rendbe, felvette a Ladislaus a S.[ancto] Gabriele szerzetesi nevet.⁹ Bölcséletet és teológiát tanult Nagykárolyban és Kisszebenben; 1759-ben lett áldozópap. Gimnáziumi tanárként majd igazgatóként működött. Műveiről és halálának 1803. évi dátumáról Szinnyei nyújt adatokat.¹⁰

Knáisz Mihály (miskolci) (1735–1824), minorita

NIEREMBERGIUS Ioannes Eusebius: *Theopoliticus, sive brevis illucidatio et rationale divinorum operum, atque providentia humanorum*. Antwerpen, 1641, Plantin. (761.891)

„Ex Libris Michaelis Knaisz NRO” (Exlibris, nyomtatott címke).

Knáisz bölcséleti és teológiai doktor, tanár, hitszónok, a rend történetírója.¹¹ Exlibrisét megtaláltam egy Velencében, 1567-ben nyomtatott Catechismusban is,¹² a sorszám rovata abban is kitöltetlen, könyvei számozását, sorbarendezését nem végezte el.

Rohrer Antal (1815–1860), piarista

GUINISIUS Vincentius: *Allocutiones gymnasticae auctae et recensitae*. Antwerpen, 1638, Plantin (752.951)

„Ex Libris Antonii Rohrer”.

⁵ KNAISZ Michael: *Chronologo-provinciale Ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transilvaniae* . . . Posonii, 1803. 346.

⁶ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik*. Debrecen, 1989. 137, 242, 243, 313, 339 számú tételek.

⁷ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 577–582.

⁸ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 243–244.

⁹ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 306–307. Ez a forrás adja meg halála évének 1809-et.

¹⁰ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 165–167.

¹¹ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 604–605.

¹² OJTOZI: *i. m.* 94. tétel.

1831-ben lépett a rendbe, 1836-ban Pesten bölcsészdoktorrá avatták, 1839-ben szentelték pappá, 1842-ben lett teológiai doktor. Pesten és Szegeden tanított, 1858–1859-ben szegedi házfőnök. Egy műve megjelent nyomtatásban, de kézirata is maradt fenn.¹³

2. Világi papok könyvei

Mednyánszky Ferenc László (báró) (?–1733)

BELLARMINUS Robertus: *De controversiis Christianae fidei, adversos huius temporis haereticos*. Ingolstadt, 1605, Sartorius. (764.050)

„Francisci Ladislai Mednyánszky M.[anu]. p.[ropria]”

Mednyánszky 1707-ben esztergomi nagyprépost, földvári apát, majd cattariói püspök.¹⁴ Azonos szövegű possessori bejegyzése szerepel az első niceai zsinatot tárgyaló, 1572-ben megjelent munkában.¹⁵

Antonius Josephus de Felber (?–?)¹⁶

CANISIUS Petrus: *Martyrologium*. Wien, 1638, Formica. (762.668)

Liber rarissimus.¹⁷

A rézmetszetű heraldikus exlibris felirata az egyetlen forrás a possessorról. Eszerint 1772-ben Felber apostoli protonotárius, a vasvári Szent Mihályról elnevezett társaskáptalan kanonoka, a bölcsészet és a teológia doktora, a bécsi egyetem konzisztóriumának tanácsosa.

Felber életrajzi adatait nem sikerült megállapítani; nevét nem jegyzi sem Schönwisner István,¹⁸ sem Géfin Gyula,¹⁹ habár mindketten részletesen tárgyalják a vasvári társaskáptalan kanonokainak névsorát. Felber magyar nemességéről Nagy Iván és Kempelen nem tesznek említést, Wurzbachnál sem szerepel.

Exlibrisének még egy példányáról találtam adatot, 1903-ban Varju Elemér gyűjteményében volt.²⁰

Kapy Gábor (?–?)

SENECA L.[ucius Annaeus] – SENECA M.[arcus Annaeus]: *Opera omnia*. Leyden, 1640, Elzevir. (752.619)

„Gabr.[ielis] Kapy 1836”

A possessor Varbón plébános 1859-ben, az esztergomi érsekségében, valószínűleg Nógrádban.²¹

Tariczky Endre (1818–?)

SCHENKELIUS [Lambertus Thomas] *detectus: seu, memoria artificialis hactenus occultata*. . . Lyon, 1617, Vincentius. (752.208)

¹³ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XV. 1085–1086.

¹⁴ NAGY (I. a rövidítésjegyzéket) VII. 384–385., valamint KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*

1100–1900. Esztergom, 1900. 323.

¹⁵ OJTOZI: *i. m.* 349. tétel.

¹⁶ Nevét azért írom latinul, mert nemzeti hovatartozása bizonytalan, lehetett magyar, esetleg osztrák. Egyházi méltóságát hazánkban viselte.

¹⁷ Nyolc alapvető nyomtatott katalógusban kerestem – ezek felsorolásától eltekintek –, egyik sem jegyzi!

¹⁸ SCHÖNWISNER, Stephanus: *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem*. Pest, 1791.

¹⁹ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története*. I–III. Szombathely, 1929–1935.

²⁰ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa* [sic!]. Bp. 1903. 92. tétel.

²¹ NAGY (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 81.

„Andreae Tarczky”

A possessor Egerben tanult a papnevelő intézetben, 1842-ben szentelték áldozópappá. Több községben volt plébános. 1862-ben költözött Tiszafüredre, ahol megalapította a Tiszafüredi Régészeti Egyesület és Múzeumot. Főművei Tiszafüred és környéke helytörténetéről szólnak. Munkásságáért a község díszpolgára lett. Halotti beszédek is írt. 1907-ben vonult nyugdíjba.²²

Spéth Károly (1822–1905 körül)

BUXTORFIUS Johannes (junior): *Lexicon Chaldaicum et Syriacum*. Basel, 1622. (728.744)

Bécsben volt az 1840–1850-es években az Augustineum növendék-papja. 1853-ban lett teológiai doktor. Hazatérve Magyarországra csanádi apátkanonok, szentszéki ülnök, tanárvizsgáló. 1897-ben lett püspökhelyettes, majd 1900-ban a pápa házi papja. Egyházi beszédet írt.²³

Kováts József (1815–1869)

BUXDORFIUS Johannes (senior): *Synagoga Iudaica, hoc est schola Iudaeorum*. Hanau, 1622, Antonius. (753.590) Liber rarus.

„Ex Libris Josephi Kováts M.[agxae?] Eccl.[esiae]Coloc.[ensis] Canonici.” (Nyomtatott címke).

Kováts József teológiai doktor, kalocsai apátkanonok, címzetes apát és bácsi prépost. Tanított a kalocsai majd a pesti központi papnevelőben. Cikkei (Religio, Magyar Sajtó), latin és magyar nyelvű teológiai munkái, beszédei ismeretesek.²⁴ Bejegyezte a könyvbe, hogy az a *Biblia* ismeretéhez hasznos.

Városv Gyula (1846–1910)

Florilegiū magni, seu Polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX. Strassburg, 1645. ny. n. (796.911)

„Donum Arciep.[iscopij] Városv”.

Teológiai tanulmányait a bécsi Augustineumban végezte. 1901-től székesfehérvári püspök, 1905-ben lett kalocsai érsek. Egyházi és egyháztörténeti tárgyú cikkei jelentek meg folyóiratokban.²⁵

Alphonsus Staimos (?–?) ágostonos

CELADA Didacus: *De benedictionibus patriarcharum electa sacra*. Venezia, 1642, Balleonus. (797.277)

„Emptus per Dom.[inum] Rev.[erendum] Patrem Alphonsum Staimos Ord.[inis] Erem.[itarum] S.[ancti] Augustini Conventus Viennensis priorem et Concionatorem Ad SS. Sebastianem (sic!) et Rochum Anno 1650.

A possessor Buchberger²⁶ mint a rend tudós személyiségeinek egyikét említi; életrajzi adatait nem sikerült feltalálni, műveit sem. Maga a bejegyzés szolgál szerény forrásként arra, mikor és milyen minőségben működött. Nemzeti hovatartozását pusztán a neve alapján nem lehet megállapítani.

Augustinus Erath (1648–1719) ágostonos

FERRARIUS Sigismundus: *De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Wien, 1637, Formica. (761.113)

Rézmeteszetes, heraldikus exlibrise a könyvbe ragasztva, „Superiora sequor” felirattal.²⁷

²² SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XIII. 1306–1308.

²³ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XII. 1348.

²⁴ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 1299–1300.

²⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon*. Bp. 1967–1969. II. 965., valamint *Katolikus Lexikon* Bp. 1931–1933. IV. 448.

²⁶ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzéket) I. 818.

²⁷ WARNECKE F.: *Die deutsche Bücherzeichen* (Ex libris). Berlin, 1890. Erath exlibrisét 470. szám alatt közli.

Erath német születésű ágostonos teológus, filozófus, apostoli protonotarius, comes palatinus, a pászti püspök tanácsosa és könyvtárosa, rendtörténétfő.²⁸

Gottfried von Bessel (1672–1749) bencés

GOLDASTUS Melchior: *De Bohemiae regni, incorporatarumque provinciarum iuri ac privilegiis*. Frankfurt, 1627, Hoffmann. (781.290)

„Godefridus Dei Gratia Abbas Gottwicensis”.

Címeres supralibros mindkét kötéstáblán.

Bessel gazdag életútjának minden állomását részletesen leírja A. Bigelmair,²⁹ magam csak a legfontosabb tényeket ismertetem. 1693-ban lépett a rendbe, államférfi, történész, 1714-től göttweigi (Alsó-Ausztria) apát, az apátság könyvtárának gyarapítója. 1714–1726 között a bécsi egyetem rektora. Főműve a „Chronicon Gottwicense” (Tegernsee, 1732), további két nyomtatott munkájáról és egy kéziratáról tudunk.³⁰

Staimos, Erath és Bessel könyveinek Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

Rövidítések

BUCHBERGER = BUCHBERGER Michael: *Lexikon für Theologie und Kirche*. I–X. Freiburg im Breisgau, 1930–1938.

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XXI. Pest, 1857–1865.

SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.

VIÑAS = VIÑAS, Thomas: *Index bio-bibliographicus Scholarum Piarum*. I–III. Romae, 1909–1911.

OJTOZI ESZTER

„**Olim omnis homo natus est liber**”. A **Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből**. A cenzúra-akták őrizték csak meg azt a sajátos kísérletet, amely Pesten, 1792-ben Rousseau egyik leghíresebb művének, a *Contrat social*nak latin nyelvű fordításban való megjelentetését tűzte ki céljaul. A vállalkozás több szempontból is sajátosnak nevezhető, részben a fordítás nyelve, részben pedig az 1792-es év miatt. Rousseau műveit ugyanis, jóllehet számos nyelvre lefordították, de latin változatának kiadására valószínűleg egyedül csak nálunk tettek kísérletet.¹ Bár a latin nyelv uralma ellen az irodalomban és a tudományban a hetvenes évektől kibontakozó nyelvi-irodalmi mozgalmak éppenúgy síkraszálltak, mint a német nyelv használata ellen, mégis, II. József halála után egyes nemesi körök a holt nyelvet továbbra is szívesen látták, és azt a nemesség nyelvének tekintették. Ezekben az években (1790–1793) még latin nyelvű újság is indult Budán: az *Ephemerides Budenses*, amelynek szerkesztői, Tertina Mihály majd Spielenberg Pál, a nemesi mozgalom híveiként is felvilágosult irányt képviseltek. A szóban lévő Rousseau-mű latin nyelvűségét, mint látni fogjuk, részben az a kirekesztő szemlélet sugallta, melynek értelmében e

²⁸ *Allgemeine deutsche Biographie I–LVI*. Leipzig, 1875–1912. VI. 183.

²⁹ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzéket) II. 248–249.

³⁰ JOEGER, Christian Gottlieb: *Fortsetzung und Ergänzungen zum Allgemeinen Gelehrten-Lexicon*. Hildesheim, 1960. I. 1799–1800.

¹ A *Contrat social* magyarra fordításával többen is foglalkoztak ezekben az években. Legelőször Kazinczy fordította le 1790–1793-ban, de a kézirat elveszett vagy fogságba esése előtt maga a költő semmisítette meg. Vö. RÁCZ Lajos: *A Contrat social legrégebb magyar fordítása* = EPhK 1911. 156–157. – Szentmarjay Ferenc fiatalos rajongással készített fordításának töredékét Eckhardt Sándor találta meg az író elkobzott iratai között, a munkát valószínűleg letartóztatása miatt nem tudta befejezni. (ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 41–45.)

nyelvet csak a műveltek értik meg. Az európai demokratikus gondolkodás ezen egyik alpműve esetében e stílustalan eljárás bizonyára a cenzúrahatalóság engedékenységre is számított, hiszen az olvasók körének a latin nyelvtudás alapján való korlátozása esetleg rokonszenves is lehetett volna számukra.

A mű latin nyelvűségén kívül szokatlannak és merésznek tűnik az engedélykérés időpontja is: 1792 szeptemberében, I. Ferenc trónralépése nyomán már előrehaladtak a cenzúraszigorítások, és már javában megindult Batsányi folyóiratának, a *Magyar Museum*nak az üldözése is.

A bécsi származású könyvkereskedő, Joseph Stahel és a würzburgi eredetű Adam Kilian társulásából alapított, könyvkereskedelemmel és könyvkiadással foglalkozó pesti cég 1792. szeptember 27-i dátummal beadványt intézett a helytartótanácshoz.² Ebben előadják, hogy egy bizonyos magyar nemes, mint később kiderül Czindery László,³ Rousseau *Contrat social*-ját latinra kívánja fordítani, de a helyi cenzúra által támasztott nehézségek miatt tervétől elállt. A kiadók viszont azt állítják, szükség lenne arra, hogy a Tacitus ékeesszólását és a tartalom súlyát egyesítő munkát az olvasók pontosan értsék meg. A fordító helyes latinságával elkerülte mind a szolgai, mind a túl szabad fordítást; ezt egyébként bizonyítani is kívánják az első könyv három első fejezetének mellékelt fordításával. Ez így kezdődik:

„Olim omnis homo natus est liber, nunc omnes ubique inter vincula gemunt, et qui se ceterorum Dominum arbitratur, servus est, et ipse. Unde haec revolutio? equidem nescio. Quid est, quod eam iustam, legitimamque queat efficere? Confido me huic questioni satisfacturum.”

Stahel és Kilian beadványa a továbbiakban arra tér rá, hogy e fordítás az eredetivel szemben azért is megfelelőbb, mert az utóbbi, részben fenséges stílusával részben az idegen nyelv kétértelműségével az oktalan olvasókat megtevesztheti. A kinyomtatás mellett szól az is szerintük, hogy a latin nyelv távol tartja a mű olvasásától a tömegeket, azt csak a műveltek fogják érteni, akik a könyvet nem értik félre, és nem tulajdonítanak neki olyan rossz szándékot, ami a szerzőtől is távol volt. Vagyis, fejeződik be a Stahel és Kilian-féle beadvány, semmi sem indokolja, hogy a fordítás kiadásának az engedélyezéséért ne folyamodhatnának.

A helytartótanács referense, az exjezsuita Mathias Rietaller rövid időn belül válaszolt a beadványra. Budán, október 5-én kelt levelében elutasítja a fordítás kiadására vonatkozó kérést.⁴ Szerinte (minthogy ők is egybevetették a fordítást az eredetivel), ellentétben a beadványozók véleményével, a francia szöveg kristálytisza, mint az a víz, amely sziklákat tör össze, a latin fordítás viszont nincs tekintettel a latin nyelv sajátosságaira, több helyen a világosság és a kifejezések terén oly hevenyészett, hogy a latinra fordított munkát újra kellene a latin nyelvre lefordítani.

Rietaller ezután rámutat arra, hogy Rousseau korábban tolerált műveit sem lehet ürügyül felhozni. 1782 és 1792 között ugyanis több művét is betiltották. Még a *Confessions* című művét sem sorozták az engedélyezettet osztályába, pedig ez nem is érdemel oly sok megfontolást.

A tiltott művek katalógusa érvet nyújt ahhoz, hogy Rousseau *Contrat social* című művét a toleráltak közé kell tenni; a *Contrat social* az Index 260. lapján a tiltottak közt volt.

De nem áll fenn az a vélemény sem, mely szerint Rousseau műve 1782-ben a toleráltak közé került, mivel abban vakmerő nézetek találhatók, és a kinyomtatás engedélye ezért nem állhat fenn. Az újabb királyi rendelkezések megszüntették a korábbi direktívákat 1785. október 24-én, 1786. április 11-én és 1787. október 9-én. Az 1786. április 11-i királyi rendelkezés kimondta:

„derley tolerirte Bücher aber nach der dieser Revisorat schon mitgetheilten Verordnung eben so wenig als die verbothene aufzulegen sey Stücke, so wird dieser Revisorat damit aufgetragen dahin die Sorge zu richten, daß ähnliche, nur tolerirte Bücher eben so wenig, als die verbotenen aufgelegt werden sollen.”

² OL Depart. Revisionis Librorum N° 1-46. 172-184.

³ Az aktákban csak a vezetéknev szerepel, SZINNYEI alapján valószínű, hogy Czindery László Somogy-megyei alispánról van szó, akinek 1795-ből kéziratban fennmaradt egy ily című munkája: *Beszéd az országgyűlésre készült követekhez. (Magyar írók élete és munkái. II. 522.)*

⁴ OL Depart. Revisionis Librorum N° 1-43, 46.

Vagyis nem enyhítették a szabályokat; a tolerált könyvek éppúgy nem kiadhatók, mint a tiltottak.

Rietaller ezután arra hivatkozott, hogy a fentieket a fordítónak már a cenzúra-hivatal is kifejtette, de a szerző mégis panaszt tett a helyi cenzúra ellen — vagy inkább az ilyen művek megjelenését tiltó uralkodói rendeletek ellen? Ő mindenesetre elégtételt kér „sértegetései és ármánykodásai” miatt a helytartótanácsból.

Végül azt hangsúlyozza, hogy az egész mű mennyire nem illik bele a korba. „Rousseau úr” ugyanis gyermekkorától kezdve republikánus eszméket szívott magába, és jogi-politikai nézetei is ezek szerint alakította ki. E nézetek a cenzor szerint nem csak túlzók, hanem veszedelmesek is.

Egyébként mivel a fordító annyira sürgeti a mű kinyomtatását és mert az egész ügy oly komoly, felkéri a helytartótanácsot mint legfőbb cenzúra hatóságot, hogy gyakoroljon fölötte szuperrevíziót, és döntse el, hogy teljesíthető-e a könyvkereskedők kérése: kiadható-e Rousseau „Contractus socialis” című művének latin fordítása, vagy nem.

A helytartótanács elutasította a kérést, noha egyesek — így gróf Haller Antal, gróf Barkóczy Ferenc és báró Podmaniczky József — más véleményen voltak.⁵ Ők állítólag azt javasolták, hogy a kiadás engedélyezéséért forduljanak az uralkodóhoz. Ez — I. Ferencről lévén szó — nem bizonyulhatott használatos javaslatnak.

KÓKAY GYÖRGY

Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról. Szentjóni Szabó László személyét és munkásságát leginkább Batsányihoz köti az irodalomtörténetírás.¹ Pályája indulásakor azonban legalább olyan jelentős alakuloban lévő kapcsolata Kazinczyval, aki igen sokat tett meg- és elismertetéséért. 1789 elején Horváth Ádám Kazinczy levélbeli híreire reagálva (amely levelek azonban nem maradtak fenn) kétszer is érdeklődik Szabó László után, bővebb információkat kérve.² Márciusban Földi János már Szabó verseiről (pl. *A' Czenczi rózsájáról*) ír véleményt, melyeket Kazinczy küldött neki, majd augusztusban újra visszatér erre, Kazinczyval való verstani jellegű vitája miatt.³ Szentjóni is kapott Kazinczytól írást: a *Bács-megyey* 1789 áprilisában mind kéziratban, mind nyomtatásban nála volt.⁴ Szeptemberben ismét verset küld Kazinczynak, amit az Horváth Ádámmal vitat meg levélben,⁵ majd ugyancsak Horváth Ádámmal közli *A' Pánlika* című idillt is, amit Horváth megbírál, átdolgoz, ki is egészít.⁶ 1790 őszén Földi János számol be Kazinczynak Szentjónival való többszöri találkozásáról.⁷ Tudjuk továbbá, hogy Kazinczy esztétikai könyvet, egy Batteux-t ajándékozott neki,⁸ s hogy négy versét közölte az *Orpheusban*,⁹ valamint beszámolt *A' Pánlika* lefordításáról.¹⁰ Budára kerülése után Szabó ritkábban találkozott Kazinczyval

⁵ Vö. ECKHARDT Sándor: *i. m.* 40–41. — Eckhardt röviden megemlékezik e Rousseau-kiadás tervéről, de az ügy érdekességére való tekintettel a fentiekben részletesen ismertettük az eredeti akták alapján a beadványt és annak sorsát.

¹ Vö. GÁLOS Rezső: *Adatok Szentjóni Szabó László költeményeihez* = ItK 1907. 108–113.; GÁLOS Rezső: *Szentjóni Szabó László*. Bp. 1955. 37–38.; *Batsányi János összes művei*. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1953. I. 355–358. Kazinczyval való kapcsolatáról l. GÁLOS monográfiáját (*i. m.* 36–38.).

² *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI*. Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1890–1911. — XXII. (I. pótkötet) Bp. 1927. — XXIII. (II. pótkötet) Bp. 1960. (a továbbiakban: KazLev.) I. 281., 191.

³ KazLev. I. 304–305., 442–443.

⁴ KazLev. I. 323.

⁵ KazLev. I. 469–470., 476.; l. erről részletesen később.

⁶ KazLev. I. 493–497., 499–503., 509., 527.

⁷ KazLev. II. 121., 123.

⁸ KazLev. III. 33.

⁹ *Glycerion*: I. 44–45.; *Panasz*: I. 237–241.; *A' Tavaszhoz*: I. 360–364.; *A' Reménység*: II. 272–273.

¹⁰ *Orpheus* I. 86.

(1791-ben Selmechánán adta át neki frissen megjelent verseskötetét.¹¹ A kevés fennmaradt adat egyike szerint Ráday Gedeon közvetítésével teremtettek kapcsolatot, akinek házában Szentjóni is gyakori vendég volt.¹² Az 1790-es években azonban már nem lehetett teljesen problémátlan a kapcsolatuk, legalábbis Kazinczy Hajnóczynak írott, 1794-es német nyelvű levele erre enged következtetni. Ebben ugyanis – utalva bizonyos előzményekre – arra kérte a címzettet, hogy bírja jobb belátásra Szentjónit.¹³ (Kapcsolatuk megromlása feltehetően összefüggésbe hozható Szentjóni és Batsányi később kialakult, s egyre szorosabbá vált barátságával.) Kazinczy sok év múltán megfogalmazott véleményének gyökerei is ebbe az időszakba nyúlhatnak vissza: „Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné.”¹⁴ Mindazonáltal Kazinczy őrizte meg Szentjóni Seneca-fordításait,¹⁵ megemlékezett róla a *Fogságom naplójában* (május 8., május 18., június 1., augusztus 7.), s halálának híréről is sokaknak beszámolt szabadulása után. Levelezésében többször előfordul Szentjóni neve a későbbiekben is, de idézett elmarasztaló véleményén túl más érdemlegeset nem találunk róla. Kapcsolatuk történetében tehát az 1790-es évek idején személyes és ízlésbeli ellentétek nyomaira bukkantunk, amelyek nyilvánvalóan befolyásolták Kazinczy értékítéletét; ez – mint annyi más korábban kedvelt író esetében – az idő múlásával szigorúbb lett. Mindennek azonban nem szabad elfednie azt a tényt, hogy az 1780-as évek végén az irodalmi élet irányában tájékozódó Szentjóni először Kazinczyhoz fordult, aki szívesen fogadta közeledését és segítette őt.

Kapcsolatukból mindössze egyetlen közvetlen forrás, egy levél maradt fenn, melyet Szentjóni írt Kazinczynek.

„Tekintetes Inspector Ur!

Minap elmaradott verseimhez most accludálok egy alázatos kérdést, az azzal öszve kötött instantiával együtt. Lehetne é vallyon nekem reménységem az ott lévő k. Akadémiába az esendő vacantia alkalmatosságával fel vétetődni? mellynek el érésébe való patrocíniumát alázatosan instálom Tekintetes Inspector Urnak. Egyébiránt tapasztalt gratiájába ajánlott Maradok
Tekintetes Inspector Urnak
N. Bányán, 15^a Sept. 1792[!?!]

alázatos hív szolgálja
Szabó László.”

E levelet Kazinczy Gábor másolata őrizte meg,¹⁶ ebből közölte Váczy János.¹⁷ A levél keltezése a másolaton és a kiadásban is: Nagybánya, 1792. szeptember 15. Ezt azonban különböző életrajzi és tartal-

¹¹ KazLev. II. 231.

¹² L. uo. és KAZINCZY Ferenc: *A Rádayak*. In: *Magyar Pantheon*, é. n. 31.

¹³ Vö. KazLev. XXIII. 44.; egyébként már korábbi, 1794. július 12-i levelében is említi Szentjónit (l. uo. 38.).

¹⁴ Kazinczy levele Toldy Ferenchez, 1827. július 24.; a vonatkozó rész egésze így hangzik: „Szent Jóni Szabó László szegény Nemes atya gyermeke Ótományból (Bihar Várm.), Debreczeni deák volt, 's Praeceptor talán Dobozy Uraknál. Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné. Ízlése' szegénységét mutatják Versei. Widrig süsslich in seinen Arbeiten wie im Leben. Valóságos párja annak [ti. Döbrenteinek, 319. l.], a' kiről ma vett leveled végén szóllasz, de kevesebb kisimúlással, mert nem forga illy társaságokban. Eggy átkozott gonorrh[o]eát vive fogságba, nem merte megvallani, skeletonná száradt, 's megholt Kufsteinban 1795. Octób. 10dikén.” (KazLev. XX. 324.) Toldy reagálása a következő volt: „Sz-Jóni felől Horvát Istvántól kaptam hiteles tudósításokat, melyek a tieddél tökéletesen egyeznek.” (1827. augusztus 11., XX. 329.)

¹⁵ Ráday-levéltár, Szemere Tár, 1. kötet, 16. tétel; másolata: MTA. K 632. 26–27.; vö. GÁLOS: *i. m.* 39.

¹⁶ MTA. M. Irod. Lev. 4-r 37.

¹⁷ KazLev. II. 280–281.

mi mozzanatok miatt tévesnek kell tartanunk.¹⁸ Szentjóni 1792 szeptemberében Mohácson tartózkodott egy hivatalos tényfeltáró bizottság tagjaként.¹⁹ Kovachich Márton Györgyhöz szóló szeptember 5-i keltezésű levelében írja, hogy „Nos adhuc integrum mensem certissime hic morabimur” („Egészen biztos, hogy ezt a hónapot is itt töltjük”).²⁰ Továbbá azért sem írhatta e levelet 1792-ben, mert ekkor Kazinczy már nem volt — ahogy Szentjóni szólította — „inspector”, azaz tankerületi iskolaügyi felügyelő (1791 áprilisában mentették fel).²¹ Szentjóni Nagybányán való tartózkodása, ottani tanári tevékenysége 1789 szeptemberétől²² 1790 augusztusáig tartott. A jozefinista iskolareformok által nyitott lehetőséget kihasználva — s talán az ekkor pozícióban lévő Kazinczy segítségével is — került protestánsként a nagybányai minoriták gimnáziumába. II. József halála után el is veszítette állását, az ehhez alapul szolgáló rendeletet augusztus 21-én adta ki a helytartótanács.²³ Szeptemberben azonban még itt tartózkodott, mert 21-i keltezésű kérvényt írt a helytartótanácshoz egy esztendei fizetésének végkielégítésként való folyósítása érdekében.²⁴ A Kazinczyhoz szóló levél megírásának időpontjául tehát csak 1789 és 1790 vehető számításba a fentiek értelmében, mégpedig valószínűbben 1790. A levél tartalma inkább az állását veszített, a kiutat kereső Szentjónit állítja elének, mintsem a frissen munkába állót, aki 1789 szeptemberében volt. A kiszemelt nagyváradi állást az ottani királyi akadémián egyébként meg is pályázta, fennmaradtak későbbi, 1791. július 15-én kelt kérvényei a helytartótanácshoz, amelyekben ez iránt folyamodik.²⁵ Egyébként a feltételezhető olvasati vagy íráshiba, melyet Kazinczy Gábor vétett a másolás során, szintén 1790-et valószínűsíti: ezt a dátumot könnyebben lehet 1792-nek olvasni (vagy írni), mint az 1789-et.

Tulajdonképpen le is zárhatnánk a bizonyítást azzal a megnyugtató eredménnyel, hogy a Kazinczyhoz szóló levél keletkezési ideje a legvalószínűbben 1790. szeptember 15-re tehető, ha nem lenne a levélben egy további mozzanat, amely összevetve egy másik Kazinczy-levéllal, további megválaszolásra váró kérdéseket vet fel. A levél után a következőket jegyezte ugyanis a másoló Kazinczy Gábor: „Három vers’ mellékletében, mik Munkái 19. 30. 33. lapján, az ott feljegyzett variánsokkal állanak. KG.”²⁶ E jegyzet szerint tehát a levéllel Szentjóni három verset is küldött, s ezek nem mások, mint amelyeket 1791-ben megjelent verskötetének megjelölt lapjain találunk, vagyis *A Reménységhez, a Glycerium Wielandból és az Eggy megvetettnék keserve*. Az nyilván igen kevéssé valószínű, hogy — mint a datálásból következik — a kötet megjelenése után, 1792-ben küldött volna olyan verseket, amelyek már gyűjteményében nyomtatásban megjelentek, az sokkal inkább feltehető, hogy még kézirat formában küldte el ezeket Kazinczy mintegy mutatóba. S ez nem pusztá feltevés, mert Kazinczy maga írta egy Horváth Ádámmal szembe fordított *Glycerium* című költeményében: „Szabó László ex Schola normali Magni Varadiensi Nagy Bányára pro docenda Rhetorica et poesi vitetett-által. Tegnap ezt a’ szép éneket kaptam tőlle:”²⁷, s teljes egészében idemácsolja a Wielandból fordított *Glycerium*-ot. A levél 1789. szeptember 19-én kelt — előző nap, tehát 18-án vette Szentjóni levelét, így az akár kérdéses levelünk is lehetett, hiszen *szeptember 15-én és Nagybányáról* íródott, s bizonyosan *nem 1792-ben*, hanem vagy *1789-ben*, vagy *1790-ben*. S ha ehhez hozzávesszük azt a tény is, hogy ez a vers, a *Glycerium* helyet kapott az *Orpheus* legelső számában,²⁸ amely 1789 decemberében jelent

¹⁸ Javítanunk kellett továbbá a szövegen a „h. Akadémiába” résznel is, mert a „h.” nyilvánvalóan téves olvasat, Nagyváradon k. [irályi] akadémia működött.

¹⁹ Vö. erről részletesen GÁLOS: *i. m.* 85–91.

²⁰ OSZK. Quart. Lat. 43. VIII. kötet 41. l.; közli GÁLOS: *i. m.* 125, 127.

²¹ Vö. VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. 366–368.

²² Vö. KazLev. I. 469., l. alább idézve.

²³ Vö. GÁLOS: *i. m.* 25, 27, 30.

²⁴ Országos Levéltár, C 67. Htt. It., Litt. pol., 1790., fons 45., pos. 12.

²⁵ Országos Levéltár, C 84, Dep. Grem. Ord., F. 1., N. 258., 3–4. és C 67, Htt. It., Litt. pol., 1791., fons 52., pos. 38.; vö. GÁLOS: *i. m.* 32–33.

²⁶ MTAK. M. Irod. Lev. 4-r 37.; KazLev. II. 281.

²⁷ KazLev. I. 469.

²⁸ I. kötet, 44–45.

meg,²⁹ fel kell tennünk a kérdést, hogy miért küldte volna el versét 1790 szeptemberében ismét, mikor azt Kazinczy már majd egy évvel korábban meg is jelentette. Úgy tűnik tehát, hogy a Kazinczyhoz szóló kérdéses levél megírását az életrajzi mozzanatokból adódó következtetésekkel szemben mégis 1789 szeptemberére, nem sokkal Szentjóni Nagybányára kerülése utánra is tehetjük, mert a levélben küldött Wieland-fordítás kézhezvételére Kazinczy egy bizonyosan 1789-es levélben azonnal reflektál. Ebből az is következik, hogy a Kazinczy által Horváth Ádámnak továbbküldött szöveg (amit Szentjónitól frissiben kapott) lehet az a variáns, amelynek eltéréseit a később megjelent szövegtől Kazinczy Gábor Szentjóni 1791-es verskötetébe utólag feljegyezte („az ott [ti. Szentjóni kötetében] feljegyzett variánsokkal állanak”).

A debreceni Egyetemi Könyvtár állományában rábukkantunk *Szentjóni Szabó László költeményes munkáinak* azon példányára, amelyben megtalálhatók az itt emlegetett feljegyzések. A jelenleg 762.594-es jelzetet viselő kötet címlapján possessori bejegyzés („Kazinczy Gáboré 1833. 42 x. c. p.”) olvasható, a 20., a 30–31. és a 33–34. lapokon vonalas jelölés, illetve szöveges jegyzetek találhatók. Minthogy e példány Kazinczy Gábor tulajdona volt, s a bejegyzések a levélhez fűzött jegyzetben oldalszámmal megnevezett versek mellett olvashatók, nem lehet kétséges, hogy ezek azok a kérdéses variánsok, amelyeket Kazinczy Gábor a Szentjóni által Kazinczy Ferencnek küldött versszövegek alapján őrzött meg. A meglepetés csak akkor ér bennünket, mikor e bejegyzéseket összevetjük a *Glycerium* Kazinczy által Horváth Ádámmal küldött szövegével: a két szöveg nem azonos, valójában nem sok, de karakteres eltérés mutatkozik a kettő között, amelyek nehezen lennének magyarázhatóak másolási hibaként. Ha viszont nem azonosak (és elfogadjuk Kazinczy Gábor bejegyzéseit pontosnak és hitelesnek, amit kétségbe vonni nincs okunk), akkor fel kell tételeznünk egy újabb változat létezését, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy Szentjóni 1789 szeptembere után 1790 szeptemberében is elküldte Kazinczynak e versét, átdolgozott szöveggel. A probléma tisztázásához elengedhetetlennek látszik a szövegváltozatok összevető vizsgálata.

Négy szövegünk van. Az első (K_1) az, amit Kazinczy Horváth Ádámnak küldött el 1789. szeptember 19-i levelében, mint frissen kapottat. A második (K_2) az *Orpheus*-ban megjelent szöveg, amely nyilván az első változaton alapul, hiszen az *Orpheus* első számának kézírata 1789 novemberében került nyomdába. A harmadik (K_3) a kérdéses levelünkben elküldött változat, amelyet Kazinczy Gábornak az 1791-es verskötetbe utólag beírt (és hitelesnek elfogadott) variánsaiból ismerünk, s amelynek a keletkezési idejét talán mégis 1790-re kell tennünk, mert nem azonos az első variánsal. A negyedik (K_4) a nevezett verskötetben megjelent variáció (nem különítve ezúttal el az alapjául szolgáló autográf tisztázattól, mely cenzúrai-nyomdai példányként szolgált, s amely apróbb, jelentéktelen eltéréseket mutat a nyomtatásban megjelent szöveghez képest). A szövegközlés alapja ez utolsó, végleges változat, a kézirat³⁰ szerint, az eltérések számbavételekor nem tüntetjük fel az írástechnikai, a helyesírási és a központoszásban mutatkozó különbségeket, csak a szó és szótag nagyságú variánsokat; ezeket dőlt betűs szedéssel jelöljük.

Glycerium Wielandból.

Ah, nints többé a' kit szerettem
Az a' jó nyájas lélek
Ő vele mindent el-vesztettem
Meg se kapom míg élek.

Ő érdemli szívem fájalmát
's Terhes sullyát kínomnak
Egyedül tsak az ő sírhalmát K_1 K_3 ; 'S Egyedül'
Hívom tulajdonomnak

²⁹ Vö. *A magyar sajtó története* I., szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 219.

³⁰ OSzK. Oct. Hung. 212. 37–38.

A' hová őt <i>el</i> -temettettem Nints senkinek tudtára 's Szép tellyes rósákat ültettem Szomorú sír-halmára.	K ₁ , K ₃ : őt temettettem K ₁ , K ₂ : <i>Senkinek sints</i>	K ₂ : <i>őtet</i> temettettem
Mellyek.olly szépen virágoznak Mint az ő szép kebele 's Ott <i>kedvesebben</i> illatoznak Jobb szaggal lévén tele.	K ₃ : <i>Kik</i> olly K ₁ : <i>kedvesen</i>	
Egyszer, minden esztendőbe A' helyet meg-keresem Hol egy magános erdőbe Nyugszik az én kedvesem.	K ₂ : <i>Én egyszer</i> K ₁ : magános <i>tetőben</i>	K ₂ : <i>Holott egy</i>
's Búsult szívem unalmába Rósát vévén kezembe Igy virágzál hajdanába! El-gondolom lelkembe.	K ₂ : Búsultt szívemnek K ₁ : <i>virággal</i>	K ₂ : <i>virágoztál</i>
's Széllyel tépvén leveleit Sírjára hintegetem 's Ifjúságom örömeit Könyvezve emlegetem.	K ₂ : <i>'S el-tépvén halvány leveleit</i> K ₂ : <i>ifjúságomnak</i>	
Ezen érzékeny harmatja Hív szívem fájdalomának Légyen kedves áldozatja Kedvesem árnyékának.	K ₁ , K ₃ : <i>'S Ezen</i> K ₂ : <i>kedvellett</i>	K ₂ : <i>Ez érzékeny harmatozatja</i>

Az összevetésből az a szembeötlő következtetés adódik, hogy az eltérések legnagyobb része érinti a versrítmust; megkockáztatjuk, hogy a változtatások és átírások lényegében a ritmus átalakítása végett születtek. Már az első változatot kézhez kapó Horváth Ádám erről az oldalról közelítette meg a verset. Kazinczynek írott 1789. október 5-i válaszában ezt olvashatjuk: „Szabó Lászlót nem ismerem; mitsoda idejű ember lehet? 's ismerhetem e őtet valaha? — Az esze szép; minden sornak utánna írhattad volna a' *Bravót*. [Ugyanis Kazinczy a 7–8. sor mellé jegyezte e szót.] hanem a' mechanismusra nézve ezt obser-válom: hogy a' két első strófában a' szótagokat meg sokasította; mert ez az ének a' mint sorai mutatják az utolsóbb strofáknak; a' Faludi Fillis nyugszik-jának Áriájához van szabva. a' mint az én Uj esztendő hajnali Énekem, 15 Syllabájú sorok volnának caesurával a' harmadik strofa már jól van kezdve. A' hová őt temettettem, senkinek sints tudtára, de az utólja megint sok syllaba, 's szép tellyes rósákat ültettem szomorú sírhalmára. a' négy utolsó strofa egésszen kiüti a' mértéket: ettől fogva: Egyszer minden esztendőben etc. — 's ez a' darab, a' dall szerint mind öszve négy vers volna; — mi okonn különböztette a' szótagok számát, azt nem tudom: Kérd meg tőle.”³¹ Horváth Ádám tehát felfigyelt a verselés szabálytalanságára, arra, hogy hol kilenc, hol nyolc szótagot találunk a strofák páratlan soraiban.³² Egész

³¹ KazLev. I. 476.; idézi GÁLOS Rezső is (*Szentjóni Szabó László költeményei*. Bp. 1911. 226.). Ugyanitt közli Gálos a fordítás alapjául szolgáló Wieland-elbeszélés vonatkozó sorait. Minthogy az eredeti próza-írás volt, az átültetés verselési szabálytalanságai biztosan nem ennek követéséből erednek.

³² GÁLOS Rezső ugyan kiadása jegyzeteiben sorszámmal e verset jelölte meg Szentjóni két idő-mértékes próbálkozása közül az egyiknek, de ez nyilván sajtóhiba vagy elírás, mert bizonyosan az utána

pontosan: a K_1 -ben az első két strófa 9/7/9/7 osztású, a harmadik 8/7/9/7, a negyedik 9/7/8/7, a további négy 8/7/8/7; a K_2 egésze 9/7/9/7 szótagszám-elosztást mutat; a K_3 -ban az első két versszak 9/7/9/7, a harmadik és a negyedik 8/7/9/7, a többi négy pedig 8/7/8/7 elosztású; a K_4 első fele 9/7/9/7, a második fele 8/7/8/7 képletű.

Az eltérések magyarázata aligha lehet az, hogy elvétette az ütemet Szentjóni; márcsak azért sem tehető ez fel, mert a későbbi variánsokban többször is lehetősége lett volna, hogy kijavítsa a „hibát”. Egy variációról, a K_2 -ről ugyan még feltételezhető lenne ez a javítás, hiszen a négy közül ez az egyetlen szabályos ritmusú, de bizonyosra vesszük, hogy az átdolgozás nem Szentjónitól, hanem Kazinczytól ered. Kazinczy ugyanis a következőket írta még Horváth Ádámnak a vers levelébe történt másolása után: „Ez a' darab édes Barátom! még sok helye kíván ráspolyt; de így is eléggé szép. Kérlek igazgasd meg Te, a' kinek dedit ore rotundo Musa loqui!”³³ Horváth válasza a verselésre tett megjegyzéseket követően: „Ha az Originált látnám, meg fogadnám kívánságodat; de a' nélkül igazgatásba bele kapni nem merek.”³⁴ Ha ezek után egy-két hónappal az *Orpheus*-ban egy átalakított, szabályos verselésűvé tett szöveg jelent meg (K_2), majd egy évre rá Szentjóni mégis újra elküldte Kazinczynak e verset (K_3), figyelmen kívül hagyva az *Orpheus*-beli közlést, s 1791-es kötetében sem e szerint véglegesítette (K_4), joggal tehetjük fel, hogy az *Orpheus* szövege nem tőle származik, hanem minden valószínűség szerint Kazinczytól (erre vallanak az olyan finomkodó kiigazítások is, mint *kedvellett*, *harmatozatja*). E szövegvariáción kívül tehát mindegyikre a verselés valamelyes szabálytalansága a jellemző, amiből arra következtethetünk, hogy Szentjóninak célja volt némi szabálytalanság megőrzése, mégha folyamatosan csökkentette is ennek mértékét; de hogy „mi okonk különböztette a' szótagok számát”, arra Horváth Ádámmal hasonlóan mi sem tudjuk a feleletet. Úgy véljük tehát, hogy az átdolgozások elsősorban a verselés kiigazítása miatt készültek, s nem látjuk különösnek, hogy ugyanazt a verset kétszer is elküldte Kazinczynak, ráadásul azután, hogy már meg is jelent; sőt, éppen azért küldhette el ismét, mert nem fogadta el Kazinczy *Orpheus*-beli kiigazításait.

Ami pedig a másik két verset illeti, azokat, amelyeket — Kazinczy Gábor feljegyzése szerint — a *Glyceriummal* együtt küldött Szentjóni: a 19. lapon kezdődő *A' Reménységhez* című vers mellett nincsenek változatok feljegyezve, csak egy vonás látható a vers végénél, ez szintén megjelent az *Orpheus*-ban,³⁵ de *A' Reménység* címmel és igen eltérő szöveggel, s ami lényeges, 1790-es dátummal, valamint olyan jegyzettel, amely már törvénytanulónak mondja Szentjónit, múlt időben említve nagybányai tanárkodását; a 33. oldalon kezdődő *Eggy meg-vetettnek keserve* mellett vannak variánsok, ez viszont nem jelent meg. Ha igaz, hogy *A' Reménység* 1790-ben készült, akkor azt nem küldhetette Kazinczynak csak 1790-ben, így ez is kérdéses levelünknek erre az évre való datálását támasztja alá. Azt azonban nem tudjuk, hogy Kazinczy Gábor miért nem jegyezt e vershez változatokat, mikor az orpheusbeli szöveg, amelynek alapja logikusan az a kézirat lehetett, amelyet a levéllel küldött Szentjóni, jelentősen eltér a végleges változattól. Talán éppen ezért, túl sok lett volna a feljegyezni való?

Összességében: Szentjóni Kazinczyhoz szóló egyetlen fennmaradt levelének 1790-re keltezését minden szempontból igazolódni látjuk, mind az életrajzi tények (Nagybányáról való kényszerű eltávozása, a nagyváradi álláslehetőség), mind a Wieland-fordítás szövegváltozatainak és *A' Reménység* dátumozásának tanúsága szerint is. A filológiai bizonyítás során azonban — reményeink szerint — főbb vonalaiban kirajzolódott Szentjóni és Kazinczy kapcsolata is, továbbá bepillantást nyertünk Szentjóni alig-alig ismert műhelyébe.

DEBRECZENI ATTILA

következő *Az első borotválkozás* címűre gondolt, mint az monográfiájából is kiderül (I. Szentjóni Szabó László költeményei. Bp. 1911. 227., ill. GÁLOS: i. m. 21, 28. és 50.

³³ KazLev. I. 470.

³⁴ KazLev. I. 476.

³⁵ 7. szám, II. kötet, 272–273.

Kiadatlan Csokonai-jegyzetek. A Csokonai-kritikai kiadás munkálatai kapcsán a szorosan vett szépirodalmi munkák mellett figyelmet kell fordítani a Csokonai által készített autográf jegyzetanyagra is. Úgy tűnik, jelenleg még nem látható be, hogy milyen tudományos hozzádélka lehet annak a munkának, amely ezt a szövegállományt áttekinti, és — ahol és amennyiben indokoltnak látszik — a kritikai kiadás szöveg-gondozási és szövegfeldolgozási módszere szerint a kiadás követelményeinek megfelelően feldolgozza és közlésezi. Ám mégis indokoltnak látszik, abban az esetben is, ha mindez az írásos anyag nem is valószínű, hogy változtatna a szakirodalom jelenlegi Csokonai-képén: de itt azért óvatosan közbe kell szúrni, hogy elsősorban a manifeszt Csokonai-képen. A könyvkivonatok, különféle kiadványokból készített jegyzetanyag, kéziratok másolatok, fordítások, feljegyzések, vázlatok, tervek, olyan töredékek, amelyeknek az összefüggésrendszere csak a szerző tudatában létezhetett, számára is állandó alakulásban. Mindennek a belső összefüggéseit, az egyes tételek célját és szándékát stb. kutatni, keresgélni, találgatni valószínűleg felesleges és meddő tevékenység lenne. De nem is lehet cél, különösen nem a kritikai kiadás számára. És hasonló módon nincs értelme, sem jelentősége annak, hogy mindeme írásos anyagnak a Csokonai műveltségében, olvasottságában, megvalósult műveiben, gondolkodásában, világképében elfoglalt helyét és mélységét kellene mérlegelni és latolgatni. Azt hiszem, mindennek inkább kortörténeti jelentősége van: egy műveltségi modell működését teszi láthatóvá, a technológiáját, azt, ahogy válogat, szelektál, összegyűjt; azt a módszert, ahogy a rendelkezésre álló anyagot kezeli; azt a habitust lehet benne nyomon követni, sejtetni, érzékelni, amely a műveltséggel, a kultúrával szembeni viselkedést jelenti. Azt, ahogy a kultúra intézményjellegű részeit elsajátítja, lebontja, elemzi, megszüri, aztán, ahogy a maga számára, beleépítve egy újabb, vagy legalábbis variánsszerű technológiát, újra felépíti. Aztán lehetővé teszi a szellemi tájékozódás nyomonkövetését (akár kronologikusan; ha rendelkezünk megbízható fogódzókkal), de arra nem alkalmas, hogy ebből a szerző tényleges tájékozottságára vonatkozó következtetéseket vonjunk le; inkább csak a tájékozódására, illetve arra a technológiára, ahogyan a kulturális közvetítő rendszereket kezeli.

Differenciáltabbá teheti ez az anyag azt az elgondolást, hogy Csokonai esetében is egy, afféle mindenes gyűjteményről, compendiumról, omniáriumról¹ van szó, amely azonban egyrészt a kor által kikényszerített (könyvszűke, papírtakarékosság, gyűjtemények hiánya), másrészt a tudás elsajátításának és reprodukálásának, az előző feltétel által befolyásolt, technikai környezete és működési módja.² Mindennek inkább művelődésszociológiai jelentősége lehet, azonban ösztönzést esetenként akár a pusztán cím is adhat(na).³ Tehát, ha a manifeszt módon megfogalmazott és megfogalmazódó Csokonai-kép nem is fog módosulni, a kutatók számára hozzáférhetővé válik egy műveltségi modell működésmódjába való bepillantás, egy műveltséganyag és a vele szembeni mentalitás közelebbivé, átélhetőbbé, érthetőbbé válhat.

¹ Vö. FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai* = *Studia Litteraria XXIV* (1986). 67–91. Továbbá elgondolkoztató annak a közös tanulási folyamatnak a technológiája (a tanulás részmozzanatainak a collatiók általi felosztása, közös megbeszélés, egymás jegyzeteinek a lemásolása: végső soron egy közös, konvencionális, átjárható, kicserélhető logika működtetése), amelyről a Kölcsey és Kállay által készített könyvkivonatok tanúskodnak. Most számomra nem is a jegyzetelt anyag, a jegyzetek hordozta eszmetörténeti, filozófiai stb. anyag jellege az érdekes, hanem a kivonatok kölcsönös használata, az értelem kiszűrésének, a tanulásnak, a tudás elsajátításának ez a közhasználatú módja, és ezzel párhuzamosan az anonimitása. Ennek gyakorlati működésére vonatkozóan lásd CSORBA Sándor: *Kölcsey és Debrecen*. Debrecen, 1982. 85–89.

² CSORBA Sándor Kölcsey debreceni diákéveinek tárgyalása kapcsán visszautal arra, hogy Kölcseyék tanulótársasága (Kölcsey, Kállay, Takáts, Freytag) erre a tradícióra épülve alakul ki. Illetve, hogy ez a metódus a kollégiumban még a század harmincas éveiben, Péczely József tanársága alatt is, az állandó tanügyi reformok ellenére, működik. Ez a fajta közös munka, technológiáját tekintve hasonló a compendiumnak, az omniáriumnak a tanulást, az olvasottak elsajátítását szervező, meghatározó jellegével. Vö. CSORBA Sándor: *i. m.* 98–93.

³ KÓKAY György: *A „Fanni hagyományai” forrásaihoz* = *MKsz* 1994/2. 207–209.

Mindennek a hatására a látens Csokonai-kép lassú módosulása következhet be, természetesen a kutatók körében.⁴

A fentebb elmondottakra lehet példa Csokonai néhány, eddig még közre nem adott kijegyzése: könyvzeti adatok, illetve jegyzetanyag. Debreczeni Attila hívta fel rájuk a figyelmemet, ezért, valamint a munka folyamán adott hasznos tanácsaiért is köszönettel tartozom neki.

***

Bizonyos szempontból meglepő a K 672/II kéziratos kötet 35 lap verzóján kezdődő és rectóján végződő írónos írás. A magyar kultúrtörténet szempontjából mindenképp izgalmas, hogy Csokonai kezében szintén megfordult Girtannernek⁵ a francia forradalomról készített beszámolója. Szauder József szövegkiadása alapján tudható, hogy ugyanebből a munkából Kölcseynek is vannak jegyzetei, amelyeket valójában Kállay készített, Kölcsey csak lemásolta. De ebben az esetben nem pusztán a kompendium-készítés technikája működött, nem csak lemásolta, hanem Kölcsey későbbi tanulmányainak utalásai, hivatkozásai megerősítik azt a feltevést, hogy maga Kölcsey is alaposan áttanulmányozta.⁶ Csokonai fennmaradt jegyzetei alapján azonban igazából csak a tény, hogy volt a kezében a könyv, lehet számontartani, valamint azt, amit a Csokonai által jegyzetelt részek tematikus kapcsolódása kirajzol az érdeklődés irányára vonatkozólag; de az tendenciájában valami másról árulkodik.

Historische nachrichten und Politische Betrachtungen über die französische Revolution von Christoph Girtanner. Berlin 1792 in 8 Bänden.

Erster Band. pag. 4.

Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, der lacht nicht und scherzt nicht! —

pag. 7. eher möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.

pag. 9. *Pelisson* ein berühmter Gefangener, gelangte endlich eine Spinne — sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihr her war. Unvermuthet kommt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerguetscht es mit dem Fuße.

pag. 10. Auch *la Tüde* ein leichtsinniger Jüngling, weil er Verse gegen Maitresse des Königs, Pompadur geschrieben hat, 35 Jahre mußte er der gefangen in gefängniß <zúr> überleben — Er hatte jung Leben <...> gemacht.⁷

⁴ Úgy tűnik fel számomra, hogy többek között erre tett kísérletet (elmélyült és programszerű bevezetőjével) Kölcsey (és Kállay) compendiumának Szauder József általi kiadása: *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai, 1809–1811, (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból)*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette SZAUDER József. Bp. 1968.

⁵ Girtanner, Christoph G. (1760. 11. 7. – 1800. 05. 17.): német orvos, tanulmányai befejezése után európai körutat tesz (1783–1789); a francia forradalom kitérése után főként politikai szakíróként működik; a francia forradalom eseményeit bemutató főművét 1791-ben kezdte írni, és 1797-ig 13 kötetet adott közre, melyekben a franciaországi eseményeket időben 1793 júniusáig követi nyomon. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie, IX. Bd.*, 189–191, Leipzig, 1877.

⁶ CSORBA Sándor: *i. m.* 102–103, 105.

⁷ Wilhelm Heinsius könyvészeti repertórium a Girtanner munkájának két kiadását tartja számon: az első 1791-ben jelent meg (ez az adat a többkötetes mű első kötetére vonatkozik), a második kiadás 1803-ban látott napvilágot. Nagy valószínűséggel az első kiadás juthatott el, objektív okok miatt is, Csokonaihoz. Vö. *Allgemeines Bücher-Lexicon, oder vollständiges Alphabetisches Verzeichniß der von 1700 bis zu Ende 1810 erschienenen Bücher* von Wilhelm HEINSIUS. I–III. Leipzig, 1812. A Kollégium Nagykönyvtárában viszont a következő kiadás található: *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution* von Christoph GIRTANNER. Erster Band. Zweite, vermehrte, verbesserte, und durchaus veränderte Auflage. Berlin, 1792. bei Johann Fridrich Unger.

Girtanner munkájának egyik kiadása ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár gyűjteményében. Azonban ennek a kötetnek, amely a második kiadás, a hivatkozásai nem teljesen egyeznek meg a Csokonaiéval. A kijegyzett idézetek értelmének helyreállítása érdekében idézem vélhetően eredeti szövegkörnyezetüket (**a Csokonai által jegyzetelt részeket kövér szedéssel kiemelve**), annak érdekében, hogy láthatóvá váljék, mi érdekelte olvasás közben Csokonait.

4. Ein Volk, welches unter der eisernen Ruthe eines Tyrannes lebt, welches die Fesseln eines morgenländischen Despotismus trägt, und bis auf das Blut ausgesaugt wird, mag immerhin leichtsinnig und flüchtig seyn: es wird sich dennoch nicht so sehr verstellen können, daß es lache und scherze, während es heimlich über erlittene Ungerechtigkeit seufzt. **Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, derlacht nicht und scherzt nicht.** Blumen munterer Freude keimen und gedeihen nicht, auf den Gefielden die ein Tyrann beherrscht!⁸

6–7. Der Hang, über alles zu sprechen, und viel zu sprechen, ist so innig in den Nationalcharakter der französischen Nation verwebt, und Schwazhaftigkeit macht so sehr den Grundzug dieses Charakters aus, daß es **eher möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.**

9. **Pelisson ein berühmter Gefangener**, welcher viele Jahre, in quälender Einsamkeit, in diesem Gefängnisse zugebracht hatte, ohne ein anderes, lebendiges Geschöpf, als den Gefangenwärter zu sehen, **gelangte endlich**, nach unendlicher Mühe, dahin, **ein Spinne**, die sich in seinen Kerker verirrt hatte, zu zähmen. Sie kam wenn er rief, sie leistete ihm Gesellschaft, sie lies auf seiner Hand, und **sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihn her war. Unvermuthet kömmt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerquetscht es mit dem Fuße.** So **auch** dieser Zug alle menschlichen Gefühle empört: so ist doch die Geschichte, welche **La Tude** erzählt, noch weit empörender. Wegen einer jugendlichen Unbesonnenheit **mußte er fünf und dreißig Jahre lang im Gefängnisse** schmachten. Er hatte, als **ein leichtsinniger Jüngling, Verse gegen die Maitresse des Königs**, gegen Madame **Pompadour**, gemacht, und wurde deßwegen in die Bastille gesetzt, [számunkra itt még a történet folytatása lehet érdekes: az ifjú a csodával határos módon megszökik, Hollandiába menekül, elfogják, újra visszahozzák a Bastille-ba.] Seine weiche Seele wünschte sich mitzuthemen, und sichte Gesellschaft. In dem unterirdischen Kerker, in welchem er steckte, zähmte er die Ratten, mußte aber diese, seine guten Freunde, verlassen, und wurde in ein anderes Zimmer, in dem Thurme gebracht. Hier verirrte sich eine Taube vor sein Fenster. Er streute ihr Brodkrumen hin, und sie kam an den folgenden Tagen wieder. Nun zupfte er Faden aus seinen Hemden, machte ein Netz daraus, und fieng die Taube damit. Es war ein Männchen, und bald kam auch das Weibchen ihrem treuen Gefährten nach. Dieses Taubenpaar hegte er, er zähmte sie, und liebte sie bald mit außerordentlicher Zärtlichkeit: sie machten sein Vergnügen, seine Freude, seinen einzigen Zeitvertreib aus, Bald nachher kündigte ihm der Gefangenwärter an: er habe Befehl, die Tauben zu tödten. Bei diesen Worten gerieth **La Tude** in Verzweiflung. Der Gefangenwärter machte eine Bewegung, die unschuldigen Geschöpfe zu fassen; aber **La Tude** sah es, und stürzte hin, um ihm zuvor zu kommen. Er ergriff sie, und in seiner Wuth zerdrückte er sie beide. Dieser Augenblick war vielleicht der schrecklichste seines Lebens. Einige Tage nahm er keine Nahrung zu sich; Schmerz und Unwillen wechselten in ihm ab, und die Menschen

⁸ Említésre méltó lehet az érdeklődés hasonló és eltérő jellegével kapcsolatban, hogy pontosan ez, az itt szereplő rész szerepel a Kölcsey által lemásolt Kállay-anyagban is. A két fogoly megindító esete (Pelisson és La Tuda) viszont csak megemlítetik. Vö. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai*. 239.

verabscheute er. So lch e Züge beweisen, mehr als alle leere Deklamationen, welch ein Gefängniß die Bastille war.

Az utóbbi idézet könyvezetének a helyreállítása kapcsán azért időztem el az idézésben hosszabban, hogy érezhetőbbé váljék, mi az, ami felkeltette a könyvet jegyzetelő Csokonai figyelmét. Nyilvánvaló, hogy Csokonait tematikájukban, a „szentimentális”, végtelenen érzelmes, regényes részletek ragadták meg. Ezek a kiemelt részek persze félrevezetőek lehetnek, hiszen, a könyv első bekezdéseiből származnak, és a történeti eseményekről szóló beszámolók csak később várhatóak. Ez önmagában nem lehet érv amellet, hogy Csokonai figyelmen kívül hagyta volna a történelmi események fontosságát, vagy nem lett volna érzéke irántuk, vagy hogy a francia forradalom történeti és politikafilozófiai jelentősége nem érintette volna meg. Csak annyi említésre méltó szűrhető le mindebből, hogy Csokonait a jegyzetelés pillanatában ilyesfajta érdeklődés vezet(het)te.

Arra vonatkozólag, hogy mikor keletkezhetett ez az egy oldalnyi könyvkijegyzés, közvetett adatként arra tudunk csak hagyatkozni, hogy a lap rektóján (ahol csak a jegyzet vége, másfél sor található) *Az utolsó szerencsétlenség* egy versszakának javított fogalmazványa található, valamint a *Budai Ferencre, halála után* kezdő sorainak eredeti fogalmazványa: mindkét írás keletkezési ideje 1803-ra tehető. Arra az időre, amikor Csokonai a Lilla-ciklus „poétai románná” való szerkesztésén dolgozik.

***

A következő könyvészeti leírások egy kétrét hajtott, hosszanti alakú papírlapon találhatóak, a K. 679/I. kolligátum 33. lap rektóján, illetve a legutolsó tétel a verzón. Az első harmadán található két mű ugyanattól a szerzőtől, Eckartshausentól⁹ származik:

Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beyträge zúr Geschichte des menschlichen Elendes den Freúnden der Menschheit geweiht von dem Hofrath von *Eckartshausen*. München, 1789. 8.¹⁰ — In averse huius libri pagina

Motto:

Jusgu' à grand Dieu!

verrai je ma Patrie

D' une part éclairée, et de l'

autre abrütie! — ¹¹

Code de la Nature.

Erzählungen zúr Vergnügen únd zúr Seelenbildung. — Geschrieben von dem Hofrath Eckartschausen. — München. 1786. 8.¹²

Az elsőként kijegyzetelt könyv bizonyára járt Csokonai kezében, hiszen a könyvészeti adatok kijegyzetelésén túl a mottó is feljegyezte magának. Azonban ugyanennek a könyvnek a végén szerepel a kiadó ajánlólistája, igen pontos leírással az egyes tételeket illetően. Eckhardhausen munkáiból bő válasz-

⁹ Eckartshausen, Karl von (1752. 06. 28.–1803. 05. 12.) jogot tanult; igen termékeny író volt, számos jogi, szépirodalmi, alkímiai, misztikus mű szerzője. Pályája első szakaszában a felvilágosodás eszméit propagáló műveket ír, a vallás és a tudomány összebékítése jegyében; pályája második szakaszában a vallásos munkák (pl. *Gott ist die reinste Liebe*, (1790) kerülnek előtérbe, illetve érdeklődése az alkímia és a misztika, az okkult tudományok felé fordul. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. V. 608–609.

¹⁰ *Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beiträge zur Geschichte des menschlichen Elendes, den Freunden der Menschheit geweiht*. 8. [1] 795. München, Leutner. Vö. HEINSIUS: *i. m.* I. 729.

¹¹ Eckhartshausen könyvében két sorba szedve szerepel, nem kelti (tipográfiailag sem) vers benyomását. Csokonai azonban olyan kitüntetett figyelemmel másolja, mintha versszöveg volna. Sajnos nem sikerült az idézet forrását azonosítani; HOLBACH főművének utolsó, hasonló című fejezetében (*Abrégé du Code de la Nature*) ez a szövegrész nem szerepel.

¹² *Erzählungen zum Vergnügen u. zur Seelenbildung*. 8. [1] 785. München, Leutner.

ték állt az olvasók rendelkezésére. Igen népszerű és keresett író lehetett¹³. E könyvlistán szerepel az a mű is, több más könyv között, amelyet Csokonai másodikként kijegyzett, méghozzá ugyanennek a kiadásnak a leírásával.¹⁴ Ez a két adalék valószínűsítheti annak feltételezését, hogy Csokonai a második Eckartschausen-mű leírását az elsőből jegyezte ki.

Az első munka „érzékeny” levelek gyűjteménye, megható, szomorú történetek, a végén mindegyiknek tanító jellegű szentenciák találhatók, amelyek az elbeszél, egyébként is tendenciózus történetek, események sugallt jelentését még nyilvánvalóbbá teszik. A másik kijegyzett könyvet nem volt módom megnézni; de, úgy látszik, Csokonait hasonló érdeklődés vezette: a cím alapján ítélve, jellegében hasonló munkáról lehet szó. Itt is, úgy tűnik, olyasmik ragadták meg az érdeklődését, mint a Girtanner-könyv jegyzetelése közben.

***

Annál figyelemre méltóbb a másik két kijegyzett munka, amelyek azonban ismét csak könyvészeti adatok jegyzetelésére engednek következtetni, egyfajta érdeklődés meglétére, de nem föltétlenül olvasmányélményre (arra vonatkozólag, hogy mikorra tehető ezeknek a jegyzeteknek a keletkezése, sajnos semmilyen elfogadható, megalapozott érv, vagy akár közvetett bizonyíték nem áll rendelkezésre):

Die Glückliche Nation, oder Der Staat < . . . > von Felizien. — Ein Múster der vollkommensten Freyheit únter der únbedingten Herrschaft der Gesetze. — Aús d[em] Französischen. — Leipzig.

1794. II Th. 8.¹⁵

Immanuelis Kantii opera ad Philosophiam Criticam latine vertit Fredericus Gottlib Born.

— Lipsie 1797. < . . . > voll. 8.¹⁶

És a harmadik egységben található egyetlen tétel:

Const. de la Republ. Française. L' an 3 de la Repub. (Septemb. 1795.) 1795. in 12.¹⁷

***

A filológia keresés munkálatai során felmerült még néhány észrevétel, amelyek elsősorban Csokonai esetleges Kant-ismeretére vonatkozólag jelenthetnek újabb adalékot. A szakirodalom, ahogy bizonytalanságban van Csokonai olvasottságával kapcsolatban általában, úgy arra vonatkozólag is, hogy tanul-

¹³ HEINSIUS regisztere alapján legsikeresebb munkája, amely rengeteg kiadásban jelent meg, szinte évente újrakiadták, közismertté tette a nevét: *Gott ist die reinste Liebe, mein Gebeth u. meine Betrachtung*. 8. München, Aschendorff [1] 810. [Első kiadás 1794 Prága.] — Eckartshausen közismertségével kapcsolatban két adalékot jegyeznék meg. KAZINCZY a *Fogságom naplójában* leír egy jelenetet, amikor az obrovici fenyőtőházban elveszik tőle az időközben indexre került könyveket: „Oh uram, monda Schröter — annyira megyen a dolog, hogy már az Eckartshausen imádságos könyve (Gott ist der reinste Liebe) prohibeálva van. — Az nem kár — kiáltám.” KAZINCZY Ferenc: *Verssek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája. Bp. 1979. 478. — A 19. század első évtizedeiben egy a Kazinczyétől eltérő ízlés még mindig szívesen olvasta Eckartshausen munkáit. Ez az ízlés vezethette Csokonai érdeklődését is, akárcsak Katona Józsefét, aki a *Bánk bán* írása (és átdolgozása) idején „közel 70 sorá”t vette át Eckartschausen egyik (*Der Prinz und sein Freund*. Pest, 1789) munkájának. Vö. KATONA József: *Bánk bán*. Sajtó alá rendezte OROSZ László. Bp. 1983.

¹⁴ Eckartshausen könyvében a következő leírás szerepel: *Erzählungen zum Vergnügen und zur Seelenbildung*. 8, 1786. 1. fl. 30kr.

¹⁵ *Nation, d. glückliche, od. d. Staat v. Felizien, ein Muster d. vollkommenst. Freyh.* 2 Thle. 8. Leip. Voß. 794. — Vö. HEINSIUS: *i. m.* III. Bd. 21. — aki nem ad meg szerzőt, a cím alapján sorolja be a munkát.

¹⁶ *Opera ad philos. crit.* latin. vert. F. G. Born III. Vol. 8. maj. Lips. Schwickert. 796. Vö. HEINSIUS: *i. m.* II. Bd. 549.

¹⁷ *Constitution de la République française, l' au 3 me de la République.* 12. Leipz. Schmidt. 795. Vö. HEINSIUS: *i. m.* I. Bd. 596.

mányozta-e Kantot, például.¹⁸ Az utóbbi megismertetett könyvészeti kiírások keletkezési idejével kapcsolatban semmilyen fogódzó nem áll rendelkezésére, azonban a felsorolt tételek közül az említett Kant-könyv I–IV. kötete (N 80-as jelzet alatt) ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár állományában, és a IV. (1798-as) kötet a benne található bejegyzés szerint már 1799. június 10-e óta a könyvtár tulajdonában van.

Csokonait élete utolsó néhány évében — ahogy az feljegyzéseiből, jegyzeteiből, kiadási szándékaiból, előszavaiból kiolvasható — erőteljesen foglalkoztatták irodalom- illetve műfajelméleti kérdések, és mivel, különösen az utóbbiak, a korszak esztétikai-poétikai gondolkodása szorosan kapcsolódott a filozófiai gondolkodáshoz, szükségessé tették a filozófiában való tájékozódást is. Csokonai első életrőja, Dobby Márton, ha túloz is, nem alaptalanul teszi: „a Batteux, Eschenburg és Sulzer esztézise ötet az esztétika szép mezejébe vitték és az itt vett teoriát a praxis eléggé dicsőíti. A Kant megmérhetetlen lelke ötöt a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta. [...] Utóljára Volf véghetetlen matézisének terhe alatt holt meg; mikor ágyba feküvén, kezei azt nem bírnák, mellére tévén úgy olvasván azt, hogy szoktassa előre képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő vala.”¹⁹

Mindezt bizonyos értelemben alátámasztja az a szöveg, amelyet Csokonai a *Dorottya* kiadása elé készítet, 1803. február 6-dik napjára datálva a keltezés idejét. Ennek az előbeszédnek az első része (*Előljáró Beszéd az Előbeszéd' elejébe* — az eredeti cím) fogalmazványában szerepel egy zárójelbe tett mondat, amelyet a tipográfusnak elküldött végleges szövegből kihagyott: „Közönséges dolog az Authoroknál Előljáró Beszédet írni: de még közönségesebb az Olvasóknál semmi Praefatiót el nem olvasni.

Mind a' kettőnek kell okának lenni: mert <sem> elégséges ok nélkül szintűgy nem lehet a' világon semmi is, valamilyen lehetetlen, hogy a' Praefatio azon egy időben Praefatio is legyen, ne is. (Nagy két, Igazság! mellyen felkapatása annyiba került a' Hálai Számkivetett[ne]k mint módiából való kimustrálása, amaz Északi Gondolkodónak!)”²⁰ Ez által a mondat által megidézett második személy nyilvánvalóan Kant, a korszak ismeretelméleti vitái felületes ismerete alapján pedig az is nyilvánvaló, hogy az elsőként megidézett személy Wolf.²¹ Ez a mondat többet sejtet, mint nagyon felületes ismeretet, de a mögötte álló ismeret mélységére botorság lenne bármilyen megjegyzést tenni.

A kiadatlan kéziratos anyagban található még egy előfordulása Kant nevének és egy művének (*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*): abban az imponálóan jól megválogatott és nagy tájékozottságot mutató hosszú könyvlistában,²² amelynek a léte hosszú időn keresztül igen rejtélyesnek tűnt a kutatóknak, és összeírása, összeállítás Csokonai tájékozottságának a jeleként értelmeződött.²³ A lista keletkezése valójában sokkal kevésbé titokzatos, mint gondoltuk, és keletkezése sokkal

¹⁸ Csokonai Kant-recepciójának konkrét filológiai bizonyítékaira vonatkozólag lásd Debreczeni Attila összefoglalóját: DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újakezdekésköltője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. Debrecen, 1993. 226–227.

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VARGA Balázs. Bp. 1955. 50.

²⁰ MTAK Kézirattár 672/II. 22b.

²¹ Wolff (Wolf), Christian Freiherr von (1679. 01. 24.–1754. 04. 09.), német filozófus; Leibnitz filozófiájának továbbépítője és népszerűsítője; Halléban tanított, 1723-ban I. Frigyes Vilmos megfosztja állásától és számúzi determinizmus és vallásellenesség vádjá miatt; Wolff csak 1740-ben, II. Frigyes uralkodása alatt térhet vissza Halléba. *Mayers Enzyklopädisches Lexikon*. Bd. 25. 475.

²² MTAK Kézirattár 679/I. 26a–29a.

²³ „Az említett forrásokból származó tudósításokon kívül az antik és modern irodalom XVII. századi francia felfogásának magyarországi ismeretére egyetlen sovány adat utal csupán, Csokonai meg lehetőszen titokzatos könyvlistájának egyik tétele. A lista kéziratai között maradt fenn és nem tudni, mi célból készítette, illetve mennyit ismert valójában a rajta szereplő művek közül. A felsorolásban mindenesetre az európai esztétikai-poétikai gondolkodás híres alkotásai szerepelnek Baumgartentől Herderig;” I. Szajbély Mihály: *„Régiék” és „újak” a XVIII. század második felének magyar irodalmában* ItK 1985/3. 333. — Valamint DEBRECZENI Attila: *i. m.* 131.

egyszerűbb. Eschenburg *Theorie*...²⁴ könyvét lapozgatva figyeltem fel arra, hogy az Eschenburg által az egyes fejezetek végén megadott tájékoztató szakirodalomban azok a művek rendre szerepelnek, amelyek emlékezetem szerint ezen a könyvlistán is előfordultak. Amikor aztán Csokonai könyvlistájának tétel-eit és azok sorrendjét összehasonlítottam az Eschenburg által megadott művekkel és azok sorrendjével, akkor, előforduló sorrendbeli szabálytalanságoztól eltekintve, bebizonyosodott, hogy Csokonai ebből az összefoglaló műből másolta ki, nagyobbreszt szép sorjában, a könyvleírásokat. Ezt az is megerősíti, hogy sokszor követi az Eschenburg bibliográfiai leírásainak a rövidítéseit is, amely rövidítések, azt hiszem, nem konvencionálisak, hanem egyediek. Amikor Csokonai kijegyezte ezeket a könyvészeti adatokat, bizonyos szempontból ugyanazt tette, amit Eschenburg, akinek a bibliográfiája ajánló bibliográfia a kortársak számára: nem a szoros értelemben vett felhasználó irodalmat tünteti fel, hanem a témában számba jöhető irodalom válogatott ajánló bibliográfiájának létrehozására törekszik. Könyvének megfogalmazott szándéka is egy hagyományosabb és ekkor már némileg avultabb szemlélet jegyében áll: compendium jellegű, összefoglaló, tájékoztató mű megalkotása a célja. A tudás szelektálásának, elsajátításának, hagyományozásának, feldolgozásának rokon technológiája ez, mint amelyet Csokonai is használ. Ezen a könyvlista és a rajta szereplő művek igazából nem az olvasmányélmény, tájékozottság vagy a hatások bármiféle jelenléte illetve feltételezése miatt bír jelentőséggel, hanem inkább amiatt, ahogy Csokonai kijegyzi őket, abban is csak azt a hosszú és közkeletű európai tudományos hagyományt ragadhatjuk meg, ahogy a tudomány évszázadokon keresztül kisajátítja, gyűjti, szelektálja, rendszerezi, szétosztja és főként és mindenek előtt, hőpölyögteti maga előtt a tudást.

BORBÉLY SZILÁRD

*A Magyar Könyvszemle tisztelettel köszönti
Kuntár Lajost 80. születésnapja alkalmából*

Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek. A vasi székhely 2000 éves múltjában¹ bőven akadnak olyan események, amelyek méltán nevezhetők történelmnek. Ilyennek minősíthető Mária Teréziának azon döntése, amellyel a Savaria romjaira épült, a középkorban jelentéktelenné vált települést 1777-ben püspöki székhellyé tette és Szily János győri segédpüspököt az új egyházmegye élére helyezte.

Az alkotóereje teljében lévő 42 éves Szily óriási tettvággyal kezdte meg jövőt formáló szombathelyi ténykedését. Első teendői közé tartozott a leendő papjai képzését biztosító szeminárium, maga részére a rangjához méltó palota felépítése. Határozott és erős akarattal valósította meg nagyratörő terveit. Szombathely város tiltakozása ellenére lebontatta a várat, a hozzátartozó templommal együtt, és ezek helyén a 2000 lakosú településnek 4000 főt befogadó székesegyházat emeltetett.²

Szily János már püspöksége első éveiben pezsgésbe hozta Szombathely gazdasági és szellemi életét. Az egyházi és a világi hatalom kiteljesedő működése nélkülözhetetlenné tette Gutenberg találmányának, a könyvnyomtatásnak a város falai közé hozását. A püspöki körlevelek, a megyei közgyűlési meghívók, a hatóságok különféle intézkedései és a szellemi termékek sokszorosításának igénye együttesen ösztönöz-

²⁴ ESCHENBURG, Johann Joachim: *Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*. Berlin, 1783.

¹ A PLINIUS által „colonia Divi Claudii Savaria” néven említett, Claudius császár (i. sz. 41–54.) alapította település 455-ben földrengés következtében romhalmazzá vált. A középkor évszázadait a győri püspökök tulajdonában élte meg.

² Felsőszopori Szily János (1735–1799) győri segédpüspökként került az 1777-ben létrehozott új püspökség élére. Szobra az általa emeltetett épület-együttessel szemben áll. Vö. *A Szombathelyi egyházmegye története, 1777–1929*. I. köt. Szerk. GÉFIN Gyula. Szombathely, 1929. 445.

ték a vármegyét és a püspökséget arra, hogy 1787-ben Szombathelyre hívják Siess József János soproni nyomdász.³

A családi tulajdonú nyomda fiókküzemét a fiú, Siess Antal József szállította Sopronból Szombathelyre, és telepítette a püspök által térítésmentesen átengedett szeminárium helyiségekbe,⁴ így — bár az első nyomdatermékeken, a Sopronban megjelentekhez hasonlóan, az apa neve szerepel — őt, vagyis: Siess Antal Józsefet tekintjük Szombathely első nyomdászának.

A „kalapos király” halálát követően a helytartótanács 1790. június 5-én állította vissza a kispapképzés régi rendjét, nyitotta meg a bezárt szemináriumokat. Szombathelyen az épület kiürítésével és felszerelésével Szily Böle Antal vicerektort, a későbbi püspököt bízta meg, aki nyomban hozzá is látott a kapott feladat végrehajtásához. Természetesen a nyomdának is el kellett hagynia az épületet. Siess Antal József 1790. augusztus 20-án kelt levelében mondott köszönetet Szilynek:

„a nagy kegyért és jóindulatáért, amellyel Püspöki Méltóságod engem a nyomdával együtt a tisztelendő klerikusok szeminárium épületében megtűrni és támoganti méltóztatott. Jelen soraimmal ki is fejezem örök hálámat, Magamat legalázatosabban további jóindulatába és pártfogásába ajánlom.”⁵

Szombathely első nyomdája és nyomdása tehát 1790 május–júniusáig működhetett a szemináriumban. Ekkor a postaépületbe (ma: Fő tér 9.) költözött és ott nyomtatta termékeit „Siess Antal József böttüivel”.⁶

A Siess-nyomda első termékei többségben a hivatalos szervek nyomtatványai és a kor divatja szerint íródó alkalmi versek voltak. Az irodalom a nyomdának adott megrendelésekben akkor még alig kapott szerepet: nem volt piaca a magyar nyelvű könyvnek. A papság és a nemesség hivatalos nyelve a latin és részben a német volt. Magyar szó — miként szerte a hazában — Szombathelyen is a pórnépen kívül az iparosodó városi polgárság szájából hangzott el. Ezek a társadalmi rétegek még nem érezték szükségét a magyar irodalom pártfogásának, a magyar nyelv fejlesztésének. Ezen a téren a kezdeményezők a gimnázium, majd a líceum tanárai lettek. Közülük is kitűnik Kultsár István, aki 1789-ben került Szombathelyre.⁷

A komáromi kisiparos szülők gyermekeként 1760-ban született, később híressé vált író, irodalomszervező, szerkesztő bencés papnak készült, mivel azonban II. József feloszlatta a szerzetesrendeket, világi tanár lett. Ebben a minőségben került Szombathelyre, és mint a „Királyi Iskoláknál A Széptudományok öregbik Tanítója” kezdte meg itteni működését. (Ezt a hangzatos megnevezést írta foglalkozásaként az 1790-ben megjelentetett *B. Laudonnak Nádorfehérvári győzelme* című 48 oldalas költeménye fölé.)

³ Siess József János 1748-ban települt Németországból Sopronba. Vö. CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 1. sz. 38–51.

⁴ II. József a központosított papnevelés következtében üressé vált szemináriumokat katonai célokra rendelte el igénybe venni. Szombathely új épületében a katonák pékséget akartak létesíteni. Szily emiatt személyesen tiltakozott a császárnál és hogy elkerülje az épület tönkretételét, a padlást önként átengedte gabonaraktárnak, a többi részét pedig gyorsan benépesítette. Így kapott térítésmentesen helyet a szemináriumban a nyomda.

⁵ A latin nyelvű levél SZET I. 82 a. jelzéssel a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár III. tárlójában található.

⁶ Vö. ULREICH Tibor: *Szombathelynyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig*. Szombathely, 1961. 23.

⁷ Vö. KUNTÁRLajos: *Szombathelyi nyomdák és nyomdászok*. Szombathely, 1969. 25. — HEGEDÜS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei* = Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57.

Kultsár mindössze 7 évet töltött Szombathelyen, nevét mégis tartósan beírta a város művelődéstörténetébe, mégpedig azzal, hogy idehozta és a Siess-nyomdában 1794-ben megjelentette Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című könyvét.⁸

„A hűség és a lelkiéri óriása”, ahogy Mikes Kelemen szokás emlegetni, 71 éves korában hunyta le örökre a szemét. Utolsó levelére 1758. december 20-án írta a befejező szót, az „Ámen”-t. Kézirata 1789-ben tűnt fel Bécsben, és innen vezetett az útja Szombathelyre Kultsár Istvánhoz. A most már magát egyszerűbben „Az ékesszólás szombathelyi tanfőjő”-nak nevező tanár felismerte Mikes kéziratának nemzeti és irodalmi értékét, ezért szükségét érezte közkézre adását. Ezt így indokolja a műhöz csatolt előszavában: „Midőn ezen Levelek kiadását magamban eltekellém, a Magyar Történetek gyarapítására igyekeztem. Nem is kételkedem, hogy tzelomnak megne feleljen iparkodásom.”

Mikes Kelemen írói működésének, benne levélírásának ma már nagy az irodalma. A Kultsár István által barokkos címmel útjára indított és a kétszáz év alatt tucatnyi kiadást ért *Törökországi levelek*nek is.

Szombathely híressé vált könyvében *Az Olvasóhoz* című előszó így fejeződik be: „Írtam Szombathelyen N. Vas Vármegyében Bőjt Előhavának 18dik Napján 1794. K. I.” A K. I., vagyis Kultsár István Bőjtmás hava 17-re keltezett köszöntő leveléhez mellékelten küldte meg a mű egy példányát a kiadás költségeit fedező mecénásnak, gróf Festetich György keszthelyi főúrnak. A Bőjtelő hava és a Bőjtmás hava két napja, vagyis február 18 és március 17 között egy hónap a különbség, amiből következtethetjük, hogy Kultsár az előszót utólag adta a nyomdába. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy a nyolc oldal külön számozottan van a levelek elé kötve.

A *Törökországi levelek* eredeti kéziratát első ízben 1986 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár restaurációs műhelyében láthattam, csodálhattam.⁹ Maradandó élményemet ezt követően a kőszegi levéltárban lévő fénymásolati példány gyakori lapozgatásával frissítettem. Pályámat újságíróként kezdtem és könyvtárosként fejeztem be. Több könyvet, tanulmányt, számtalan újságcikket írtam a nyomdakeről, nyomdászokról és termékeikről. Mindezen túl sok vasi nyomdaterméket segítettem napvilágra szerezni, mint például a *Szombathelyi Könyvtár* című kiadványt. Doktori disszertációmát „Szombathelyi könyv- és könyvtárkultúrája” címmel írtam.¹⁰ Máig aktívan műveltem működési területem a művelődéstörténet. Min-

⁸ *Török országai Levelek, melyekben a II dik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak. Irta Mikes Kelemen Az emléttett Fejedelemnek néhai Kamarássá. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta Kultsár István Az Ékesszólásnak Tanfőjő. Szombathelyen. Nyomtatta Siess Antal József. 1794. címlappal Szombathelyen megjelent művet követő kiadásokból tizet láthattunk a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban az 1994. szeptember 26-án megtartott bicentenárius emléküléshez rendezett kiállításon.*

⁹ A Szombathelyi Sylvester János Nyomda vezetői a városban meghonosult könyvnyomdászat 200. évfordulóját Mikes Kelemen *Török országai levelei* kéziratának hasonló kiadásával tervezték emlékeztetéssé tenni. Az ügy intézésére engem kértek fel. Miután az egrí érsekség hozzájárult a féltett kincs fotózásához, az esedékes restaurálásra az Országos Széchényi Könyvtárba került a kézirat. Itt láthattam először Mikes érintette lapokat. A kiadáshoz a mikesi hagyatéknak szakavatott gondozóját, Hopp Lajost kértem fel előszót írni. Már megkaptam annak kéziratát, amikor a nyomda vezetői arra hivatkozva, hogy a Széchényi Könyvtárban elvégzett próbafotózásnál nehézség mutatkozott (az írás több lapon átütött), elálltak a hasonló kiadástól. Vö. KUNTÁR Lajos: *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelek hasonló kiadására* = Vas Népe 1994. szeptember 26.

¹⁰ Disszertációmban a megyeszékhely nyomdászatának, sajtójának, könyvkereskedelmének és könyvtárügyének történetét írtam meg, és nagy részét publikáltam is különféle tudományos kiadványokban. Szombathelyen kívül feldolgoztam Celldömölk, Körmend, Kőszeg és Szentgotthárd nyomdájának és sajtótermékeinek történetét. Csepreg, Jánosháza és Vasvár kis nyomdái mellett a sárvári Nádasy Tamás alapította Sylvester János által vezetett könyvnyomtató műhely működéséről is jelentettem meg rész tanulmányokat. Tevékenyen részt vettem a *Vasi Szemle* 1958. évi újraindításában, alapítója vagyok az *Életünknek*. Szerkeszttem az 1974-ben indított és ez évtől negyedévenként megjelenő *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közleményeket*.

den nyomdaterméket: könyvet, újságot, folyóiratot meghitt barátomnak tartok, megbecsülöm és szeretek. Természetesen vannak, amelyekhez fokozottabban kötnek ezen érzéseim. Ezek közé tartozik a Mikes-levelek kultsári kiadása. Meditáló óráimban hányszor — leginkább azonban a 445 oldalas kézirat forgatása közben — idéztem fel gondolatban a nevezetes szombathelyi könyv létrehozóit. Elsőként a száműzöttek keserű kenyerét fogyasztó Mikes alakját idézem fel, ahogy pulpitusára görnyedve rója sorait, írja leveleit gr. P. E.-hez. Aztán Kultsár István izgalmát képzelem el, amivel olvassa a messziről érkezett kéziratot, és amikor felfedezi annak értékét, mekkora gonddal készíti elő a kinyomtatását. A korabeli officinák ábrázolása alapján magam elé idézem Szombathely első nyomdáját és benne az első nyomdászunkat, Siess Antal Józsefet, ahogy hadrendbe sorakoztatja a betűk árját a 18 cicerős sorokba, majd tördeli a 32 cicerő magas laptükrökbe, összesen 8 + 490 számozott oldalon. . .

Igazság van abban, hogy akit, amit szeretünk, igyekszünk azt minél jobban megismerni. Ezt teszem Mikes szombathelyi könyvével, amikor többször is átlapozgatom, vizsgálgom. Siess Antal József munkájáról, a könyv külleméről, az előállítás minőségéről, kevés dicsérő szót ejthetek. A szeretet jogán próbálok a hibáit felfedni, írásban rögzíteni.

A Kultsár István által megszövegezett barokkos címlapot követő oldalakon a nyomás végig egyenletes, a szöveg jól olvasható. Az illusztrálás szegényes. Rajz csak az első levél előtt és az utolsó után található. Az előbbi hasábszéles kompozíció, az utóbbi pedig 3 épületet ábrázoló, mindössze 2 cm-es rajz. Az oldalak mindegyike számozással, középen 4 cm széles, 3 rózsa két szárral és vonallal összekötő grafikával indul. A római számokkal jelzett levelek minden esetben jobbra zárt dölt betűs dátumokkal kezdődnek. Az első így: „Gallipoliból Anno 1717. 10. Octobris.”, az utolsó pedig ekként: „Rodosto 20, Dec. 1758.” Ennek szövege a 490. oldalon fejeződik be. Alatta látható a már említett rajzcocská. A záró oldalon nincs számozás. Ezen Kultsár *sajtóhibákat* sorol fel, és a kéziraton végzett változtatásairól szól. Kiadása annyiban csonka, hogy a 203. levélnek a kéziratban a budai cenzor által ceruzával áthúzott részét nem közölte.¹¹

A Siess Antal József által előállított Mikes-műben tehát a 490. az utolsó számozott oldal, és ez a könyv jobb oldalára esik. Mivel megszámlálhatatlan nyomdaterméket tördeltem évtizedeken át, tudom, hogy a jobb oldal a páratlan számoké, azonnal megállapítom, hogy Szombathely első nyomdása ezt a termékét számozási hibával nyomtatta ki. Az elvégzett alapos vizsgálódásom a következőket mutatja:

A 304. oldalt — a 305. helyett — a 350. követi, ezáltal kimaradt 44 szám. Eddig nem volt hiba a számozással, a kihagyással azonban páros szám került a jobb oldalra. A Mikesi szövegből semmi nem maradt el, a folytonosságát a custos, vagyis az őrszó bizonyítja.

Következő hibaként jelentkezik, hogy a 433. oldal után a 435. következik, tehát nincs 434. oldal. E kihagyás rövid terjedelmre visszaállítja a szabályos rendet: a páratlan számok újra a jobb oldalra kerültek, de a 442. oldalt a 416. követi, tehát 26 oldalszám duplán szerepel. Ez az újabb hiba véglegesítette a páros számoknak a jobb oldalra helyezését.

A felsorolt számozási hibák alapján megállapítható, hogy a szombathelyi Mikes-könyv nem 490, hanem 470 oldalas. A könyvészeti leírásban a terjedelem helyes feltüntetése: 8 + 470 p. E valós terjedelmet egyetlen könyvészeti kiadvány sem mutatja, tehát e közléssel hívom fel mindazok figyelmét a helyes terjedelmre, akik Mikes Kelemen *Törökországi levelek* 1794. évi szombathelyi kiadásának címleírását végzik, illetve hivatottak a katalógusok, könyvkártyák stb. helyesbítésére.

Siess Antal József súlyos számozási hibáinak először élőlőszóban adtam hangot a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban 1994. szeptember 26-án a *Törökországi levelek* szombathelyi kiadásának 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen. Észrevételezéseimnek írásban ezúttal adok nyilvánosságot. Megjegyzem, hogy a számozási hibákra csak a Mikes kritikai kiadásban találtam utalást.¹²

Szeretném hangsúlyozni, hogy az oldalszámozási hibák nem rontják a mikesi szöveg élvezetét, az olvasók észre sem veszik létüket, tehát egyáltalán nem csökkentik a könyv értékét, legfeljebb könyvé-

¹¹ *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. MIKES ÖMI. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 373.

¹² MIKES ÖMI. 354, 373.

szetileg teszik különlegessé, érdekessé. Egyben bizonyosságát adják, hogy a sajtóhibák ördöge már az első nyomdával beköltözött Szombathelyre!

*

Szombathely múltjának nagy az irodalma. Könyvek, tanulmányok, cikkek sokasága foglalkozik történetével, jelesebb fiai cselekedeteivel. A tollforgató lokálpatrióták közül kiemelkedik dr. Hegedüs Ferenc, aki hangyaszorgalommal kereste, kutatta a várossal kapcsolatos adatokat. Évtizedekig tartó munkával szinte minden hozzáférhető művet átolvasott, amelyben Szombathely történetéről írást sejtett. A kijegyzett adatokat könnyed, ragyogó stílusban dolgozta fel tanulmányaiban és esszéiben. Írásai legnagyobb részben kéziratban maradtak ránk.¹³

„Szombathely krónikása” Kultsár István szombathelyi működésével is foglalkozott. Leírja ebben, hogy Vasvármegye alispánja 1794 nyarán egy lázító könyvet, illetve annak kéziratát keresve házkutatást tartott Siess Antal József nyomdájában és lakásán. „A bécsi rendőrfőnök ugyanis azt jelentette Sándor Lipót főhercegnek, magyar nádornak, hogy Hebenstreit Ferenc főhadnagy, a bécsi jakobinus per egyik vádlottja *Homo Hominibus* címen ötszáz latin hexameterből álló költeményt írt, amelyben hevesen támadja az egyházat és a királyi méltóságot. A költemény szövegét még júniusban Szombathelyre küldte, hogy az itteni nyomda nyomtassa ki 500 példányban” – írja Hegedüs és ismerteti a nádor parancsát: Vajda alispán foglalja le a könyvet, vagy a kéziratot és küldje azt fel neki.¹⁴

A megyei vezető a legtúzetesebb kutatással sem talált rá a lázító hangú könyvre, illetve kéziratára. Siess Antal József tagadta, hogy eljutott hozzá a bécsi kézirat, így az alispán a házkutatás eredménytelenségéről tudott jelentést küldeni.¹⁵

Szombathely első nyomdája 1806. február 17-én halt meg, tehát 17 évig működött a városban. Ez alatt az idő alatt – eddigi ismereteink szerint – 147 említésre méltó kiadványt állított elő. Ezek nyelvi megoszlása: 111 latin, 33 magyar, 3 német.

*

Kultsár István és Siess Antal József emlékét a következő szövegű emléktábla hirdeti a szeminárium falán:

„E házban adott otthont Szily püspök az első szombathelyi könyvnyomtatónak, Siess Antal József nyomdásznak, amelyben először jelent meg magyar földön a Mikes Kelemen Törökországi levelei 1794-ben. Készítették a vidéki nyomdatulajdonosok Szombathely-Savaria alapításának 1900. évében.”

¹³ Dr. Hegedüs Ferenc (1902–1964) pályáját újságíróként kezdte, majd Szombathely város aljegyzője lett. Tevékenyen részt vett a vasi irodalmi életben. Évtizedeken át szorgalmasan kutatta a város múltját. Politikai okokból eltávolították a városházáról, nyugdíjazásáig adminisztrátorként kereste kenyérét. Szellemi hagyatéka az Egyházmegyei Könyvtárban és a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban található. Vö. PÓSFAL János: *Üzenetek a remete barlangjából*. Hegedüs Ferenc emlékezete = Vas Népe 1980. augusztus 31. – KUNTÁR Lajos: *Szerkesztőre és kiadóra vár Hegedüs Ferenc szellemi hagyatéka* = Vas Népe 1990. október 27. – KUNTÁR Lajos: *Írásaiban él tovább... Közel kétezer oldalnyi kéziratot hagyott ránk dr. Hegedüs Ferenc* = Vasi Szemle 1994. 3. sz. 395–402.

¹⁴ A Hegedüs-kézirat lelőhelye: Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár Savariensia gyűjteménye, Hb 1584. Sajnos, a szerző esszé formájában foglalkozik Kultsár István szombathelyi éveivel, s bár adatainak forrását a legtöbbször feltünteti, ezúttal ezt nem teszi, így az alispán házkutatását mindaddig nem fogadhatjuk el tényként, amíg a forrására nem akadunk. Hangsúlyozni kívánom, hogy Hegedüs közölt adatai megbízhatóak, így ez is valósítható.

¹⁵ „... felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelentetését” – írja HOPP Lajos *Mikes Leveleskönyvének első kiadása* című tanulmánya 18. jegyzetében. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1995. 1. sz. 16. Szombathelyen biztosan tudtak a bécsi urak nehezteléséről, Kultsár ezrét nem nevezte meg a mikesi kéziratot hozzájuttatókat.

A Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének Nyomdász Szakosztálya 1943. július 25-én tartotta országos vándorgyűlését Szombathelyen. Az emléktáblát ebből az alkalomból helyezték el és avatták fel ünnepélyesen a megye és a város vezetői jelenlétében. Siess Antal Józsefnek Szily püspök-höz írt köszönő levele kétségtelenné teszi, hogy a nyomda 1790 nyarán kiköltözött a semináriumból, így a mikesi mű 1794-ben nem jelenhetett meg e házban. Az emléktábla szövegének pontatlanságára szintén a már említett bicentenárius ünnepségen hívtam fel a figyelmet.

KUNTÁR LAJOS

A „Pester Lloyd” ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. A *Pester Lloyd* fennállásának utolsó fejezete Magyarország német megszállásával, 1944. március 20-án kezdődik. Természetes, hogy a megszállók a legfontosabb német nyelvű magyarországi napilapot ki akarták sajátítani propagandacéljaira. Vesenmayer, Hitler teljhatalmú megbízottja május 2-án új felelős szerkesztőt nevezett ki a lap élére a magyarországi német származású Mathes Nitsch személyében, aki a *Pester Lloyd* nak már 1910 óta munkatársa volt.¹ 1944. november 3-ával azonban ő is leváltásra kerül, az új főszerkesztő Zsolnay Miklós.² Brachfeld Siegfried a *Pester Lloyd* 1933 és 1944 közötti korszakát tárgyaló könyvében a lap további sorsáról annyit tud, hogy a szerkesztőség Zsolnay vezetésével a szovjet front elől menekülve egy nyugatmagyarországi városba ment, ahol aztán nyoma veszett ennek a majdnem 100 éves lapnak.³

A Széchenyi Könyvtárban – az Országgyűlési Könyvtár állománya alapján kiegészített mikrofilmen – a *Pester Lloyd* 1944. december 24-ei száma az utolsó. A *Pester Lloyd* ekkor még Budapesten jelent meg. A Petőfi Irodalmi Múzeumban viszont katalógus szerint létezik egy 1945. január 31-i (24.) és egy február 2-i (26.) száma, sajnos azonban ez a két szám jelenleg nem található.

A lap utolsó számai 1945. március 1-jétől április 1-jéig hiánytalanul megvannak Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.⁴ A *Pester Lloyd* szerkesztősége a front elől ment először Szombathelyre, majd a szovjet csapatok bevonulása után a két utolsó, március 31-i és április 1-jei száma már Sopronban jelent meg. A Bécsben előkerült példányok unikálisak, sem soproni, sem szombathelyi könyvtárakban nem találhatók.

Az 1945-ös év 92. évfolyamként folyamatos számozással, csökkentett, 4 oldalas terjedelemben, a korábbi két kiadáshoz képest csak napi egy kiadásban jelent meg (az esti kiadás 1944. április 14-én szűnt meg), a bombatámadások közepette is „optimista”, a német csapatok győzelmét sugalló hangnemben írt. Március 29-én a főszerkesztő Rátkay Kálmán,⁵ a felelős szerkesztő továbbra is Zsolnay maradt. Néhány jellegzetes cím: *Ebben a harcban győzni fogunk, Magyar–német sorsközösség. A magyar katona harcra kész.* Átvették például a *Magyar Harcz* című fasiszta lapból Beregfy Károly honvédelmi miniszter beszédét. Kibédi Varga Sándor *A magyar kultúrpolitika új útjai* című cikkében arról írt, hogy a fiataloknak katonai kiképzésben kell részesülniük. Vitéz Nagy Iván *Magyarország és Európa* címen, Mattyasovszky Kornél *A vezetés és a nép* címen tett közzé propagandisztikus írást. A kevés szépirodalmi közlemény közül kiemelhetjük Reményik Sándor egy versét és Nyíró József egy elbeszélését. Nagy ellenérzést váltott ki a lapban

¹ Mathes Nitsch (Hegyeshalom, 1884 – Budapest, 1972) több vers- és elbeszéléskötet, valamint regény (köztük egy Lenau-életrajz) szerzője, a *Pester Lloyd* feuilletonistája. Vö. HINKO, Josef: *Mathes Nitsch zum 80. Geburtstag*. In: Mathes NITSCH: *Licht im Dunkel*. Gedichte. Stuttgart, 1964.

² ZSOLNAY Milósról csak annyit tudunk, hogy 1905-ben született újságíró. Vö. *Az országos sajtókamara évkönyve 1943*. Bp. 1943. 202.

³ BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971. 23. (Budapester Beiträge zur Germanistik 3)

⁴ ÖNB 393. 829 – E. jelzeten.

⁵ Rátkai (Rátkay R.) Kálmán (Zákány, 1894 – München, 1974). 1946-tól Ausztriában, 1951-től az NSZK-ban élt. Sao Paulóban *Új Magyarország* címen 1951 és 1954 között lapot szerkesztett, ugyanitt jelent meg 1954-ben *Beszélgetések Ilja Ehrenburggal* c. könyve. Az adatokért köszönettel tartozom NAGY Csabának, *A magyar emigráns irodalom lexikona* szerkesztőjének.

Zilahy Lajosnak a moszkvai rádió magyar nyelvű adásában elhangzott beszéde. Stefan Graf Schlippenbach cikkében még a rágalomtól sem riad vissza, szerinte az író jól manőverezett a Horthy-rendszerben, hiszen kitüntették, most viszont, úgymond a „demokrácia álarca alatt szervezett nemzetközi összeesküvés, a zsidó viláгурalmi tervek” kiszolgálójaként szólal meg. Végül megemlíjtük, hogy a *Pester Lloyd* a híranyagban tudósított a bécsi Collegium Hungaricumban rendezett irodalmi estről is, amelyen – többek között – Fedák Sári, Páger Antal, Szeleczky Zita, Kiss Ferenc és Pethes Sándor léptek fel.

A *Pester Lloyd* létének április 1-jén Sopron elfoglalása vetett véget. Ennek ellenére – a közelgő húsvét ürtgyén – a lap írásai még mindig a győzelmet jósolták. Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban meglévő példányok azt mutatják, hogy a korábban haladó hagyományokat ápoló, Európa felé ablakot képező, külföldön is olvasott, legjelentősebb magyarországi német nyelvű napilap liberális múltját megtagadva, megszűnése előtt közvetlenül azon periodikumok sorába lépett, amelyek a fasiszta eszméket a végsőkig kiszolgálták.⁶

RÓZSA MÁRIA

⁶ A kézirat nyomdába adása után jelent meg a *Der neue Pester Lloyd* (Neuer 2. Jahrgang) 1995. 18. számának 10. oldalán Hantos Elemérnek a *Pester Lloyd* megszűnésével foglalkozó szubjektív hangú, igen érdekes cikke: *Die letzten Pester Loyds. Aus der Sicht eines Abonnenten aus der Schweiz.* A kortárs írásából – akinek majdnem hiánytalanul birtokában vannak a *Pester Lloyd* utolsó számai – is nyilvánvalóvá válik, milyen fontosnak tartotta a náci propagandagépezet a lap külföldi terjesztését szinte egészen a magyarországi összeomlás utolsó napjáig.

FIGYELŐ

Csapodi Csaba Széchenyi-díjas. 1995. március 15-én Csapodi Csaba a tudományos élet legmagasabb hazai kitüntetésében, Széchenyi-díjban részesült. Személyében első ízben kapta meg a magyar könyvtörténet kutatója e magas elismerést. Csapodi Csaba művelődéstörténetünket gyarapító, gazdag életműve¹ alapján méltán érdemelte ki a már 1944-ben elnyert Baumgarten-díj, az 1976-ban feleségével, Csapodiné Gárdonyi Klárával megosztva kapott Akadémiai-díj után most a Széchenyi-díjat. Külön örömről szolgálnak, hogy a kitüntetett számos értékes kutatási eredménye és publikációja folyóiratunkban látott — és szerencsénkire jelenleg is lát — napvilágot. Csapodi Csaba további munkásságához jó egészséget és munkakedvet kíván a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága.

Pannonia regia. E cím egy nagyszerű, gazdag anyagot bemutató kiállításnak, amelyet a Magyar Nemzeti Galéria rendezett, a katalógusa.¹ Bár ez a katalógus természetesen főleg építészeti, szobrászati, ötvösművészeti és festészeti anyagot tartalmaz, belőle majdnem 100 oldal kiállított (vagy ki nem állított) kódexek és nyomtatott könyvek bemutatása. Ezért van helye annak, hogy itt róla megemlékezzünk. Másrészt indokolja ennek a résznek ismertetését egy sajnálatos körülmény. Annyira tele van ugyanis hibákkal, tévedésekkel, hiányosságokkal meg ide nem való részletekkel, hogy a könyv- és könyvtártörténet, a kodikológia nem mehet el mellette szólanul, mert tapasztalatok szerint az ilyen tévedések nagyon könnyen és később alig kiirthatóan átmennek még a tudományos közvéleménybe is.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a kiállítás *Pannonia regia* elnevezése nagyon hatásos, de nincs semmiféle értelme. Pannonia római provincia volt és még akkor sem fedte a ma általában használt „Dunántúl” fogalmat. Ezt a tartományt a rómaiak már az 5. század elején földadták. Így 1000–1541-ig nem lehet Pannoniának nevezni, főleg nem királyi Pannoniának, ami már önmagában is ellentmondás. Értelmetlen ez, mikor Engel Pálnak a katalógust bevezető okos és alapos tanulmánya világosan leszögezi, hogy ezt a területet a középkorban soha nem nevezték Dunántúlnak, nemhogy Pannoniának, hiszen ez a terület volt az ország igazi központja, tehát legföljebb a „Dunán inneninek” lehetett volna nevezni. Ez a kifejezés csak akkor alakulhatott ki, amikor török hódoltság alá került, és az ország súlypontja a Felvidékre és Erdélyre, meg a Tiszán túli részekre tolódtott át. Engel azt is világosan leszögezi, hogy ha Pannonia nevét a középkorban mégis leírták, akkor „egész Magyarországot értették alatta.” Mikor azután a humanisták antikizáló szelleme fölelevenítette a Pannonia nevet, akkor ők is egész Magyarországot értették rajta, amint azt maga a kötet szerkesztője, Mikó Árpád is írja (34. lap). Janus Pannonius sem Dunántúli Janusnak akarta magát neveztetni, hanem magyarországinak. Alaposan meg lehet lepelve a kötetet a német kivonatok miatt megvásárló külföldi olvasó, mikor a katalógus alcímében azt olvassa, hogy „Kunst und Kultur in Pannonien 1000–1541”, tehát a „Dunántúl” németül „Pannoniá”-nak van fordítva. Hiszen jól tudja, hogy Pannonia provincia az 5. század elején megszűnt. Ha egyszer a Galéria az erdélyi közép-

¹ *L. Magyar Könyvszemle* 1991. 4. sz. 408–409.

¹ *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541.* Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Tóth Sándor. Bp. 1994. 626 l. (A Magy. Nemzeti Galéria kiadványai 3.)

kori művészetről rendez kiállítást, ott az lesz a cím, hogy „Kunst in Dacien 1000-1541”. Ezt eddig még a románok se merték leírni.

De szabad-e egyáltalán a Dunántúl középkori művészetét az ország egészéből kiszakítva mutatni be, amikor ugyancsak Engel helyes megállapítása szerint „A középkori Dunántúl már nem volt egység semminő olyan tekintetben, amit a kor embere fontosnak talált volna.” Valóban a Dunántúl sem a középkorban, sem később nem volt sem közigazgatási, sem politikai, sem kulturális, sem művészeti szempontból egységes, elkülöníthető terület. Ismét a szerkesztő szavaira hivatkozunk: „nincsen speciálisan dunántúli művészet a későközépkorban, nincs pannoniai reneszánsz”. De még a földrajztudomány se fogadja el a Duna–Dráva–nyugati határ közti területre a közbeszédben használt Dunántúl nevet, mert a Dunántúli-középhegység és a Duna közti területet morfológiája és keletkezése a Kisalföldhöz utalja.

Ami már most a kiállítás elvi szempontjait illeti, nem világos, hogy dunántúli művészetként, itt speciálisan dunántúli kódexekként, könyvekként azokat akarja bemutatni, amelyek itt keletkeztek, vagy azokat, amelyek dunántúli helyek, személyek számára készültek, vagy ilyenek birtokában voltak egykor vagy éppen azokat, amelyeket ma a „Dunántúl”-on őriznek? Mert mind a négy típus előfordul a katalógusban, illetve a kiállításon. Érthetetlen az is, hogy egy katalógusban miért vannak színes táblák olyan kódexekről, amelyek még reprodukciókként sincsenek kiállítva. (New York-i *Didymus*, párizsi *Cassianus-korvina*, a szintén ottani *Szathmári György Breviáruma*. — Az utóbbi úgy szerepel, hogy „pécsi püspök”, pedig utóbb esztergomi érsek volt.)

Most vegyük sorra a katalógusnak főbb kifogásolható dolgait:

III-9. Perugiai Bernát spalatói érsek által az esztergomi székesegyháznak ajándékozott kódex. Nyilvánvalóan Dalmáciában készült, tehát nehezen illeszkedik be a „dunántúli” románkori festészet fejezetébe. Megjegyzendő, hogy ha már a katalógus olyan kódexekről is közöl képeket, amelyek nincsenek a kiállításon, kár, hogy nem szerepel itt kép a *Csatári Bibliáról*, amely kb. egyidős Perugiai Bernát kódexével és bár vitatott, hogy Magyarországon vagy Ausztriában készült-e, de kétségtelen, hogy a dunántúli Csatár kolostora volt első tulajdonosa, ott őrizték a 12–13. században, és rendkívül szép.

III-10. Biblia töredéke. A leírás szerint „egy délnémet–bajor területen készült biblia maradványa lehet”. Az őrzőkönny ismeretlen. Dunántúli csak annyiban, hogy ma a kismartoni múzeumban van.

III-11. A graduálé-töredék „délnémet területen vagy Magyarországon készülhetett, a pontosabb lokalizálás megoldhatatlan. A proveniencia is bizonytalan, hiszen Nagyszombatban” — (ahol a 17. század végén könyvkötésre használták) — „a helyi kéziratokon kívül, az esztergomi eredetűek mellett máshonnan származó pergamenlapokat is használtak a könyvkötők.” Miért dunántúli kódex akkor ez?

III-12. Lectionarium töredékei. Hogy a középkorban Sopronban használták volna, nem bizonyítja, hogy a 17. században ott kötötték bele.

Különös címe van a IX. fejezetnek: „Későközépkori miniatúra-festészet és reneszánsz könyvkultúra”. Hát a miniatúra-festészet nem a könyvkultúrába tartozik, valami attól független dolog, hogy külön kell kiemelni? Egyébként a „könyvkultúráról, annak szerteágazó egyéb területeiről a katalógusban valóban nagyon kevés szó van az illuminálásán kívül. A fejezet elején van Mikó Árpád tanulmánya ezzel a különös címmel: „Bibliotheca Corvina — Bibliotheca Augusta”. Már maga az is kérdéses, hogy a Corvina egésze általában beletartozik-e egy dunántúli művészeti kiállításba, hiszen ez azután igazán nem táj-jelenség. De ha már itt szerepel és „könyvkultúra” a főcím, miért nincs kitekintés Vitéz János és mások korabeli könyvtáira? Sajnos ez ellen a fejezet ellen merül föl a legtöbb kifogás, mert a szerző nyilvánvalóan nagyon keveset ismer az utóbbi néhány évtized több-tucatnyi tanulmányából, így azután sok elavult és téves dolog került bele még a rövid terjedelembé is. Például azt írja, hogy „Mátyás halálakor a könyvtár állománya talán 1000 kötet körül lehetett”. Utána mindjárt az következik, hogy „A ma ismert korvinák száma 200 fölött van, a csak forrásokban említett fantom-kódexeket (?) is felsoroló repertórium (Csapodi 1973) 1000 körüli kötettszámot regisztrál”. El lehet képzelni, hogy annyi pusztulás után kb. a Corvina teljes, 1000 kötetes állományát ismerjük? — Az író szerint az Attavante-festette brüsszeli missale és a vatikáni breviárium-korvina (1485–1492) „jól behatárolja Attavante foglalkoztatását”. El lehet képzelni, hogy a fönmaradt 30 Attavante-korvina és a föltételezhetően elveszett (általános arány 1:10) 5 év alatt

készült? A Gherardo és Monte di Giovanni testvérpárt ma már nem nevezhetjük „del Fora”-nak. Hogy az „exlibrisek” (helyesen possessor-címerek) csak Mátyás uralkodásának utolsó éveiben készültek, az teljesen valószínűtlen. A possessor-címerek utólagos befestése inkább az 1470 utáni évekre tehető (ún. első és második címerfestő). De az már igazán megdöbbentő megállapítás, hogy a korvinákat „reprezentatív egyenkötéssel látták el”. A nápolyi Aragon-könyvtár aranyozott kötéseiről csakugyan lehet ilyet mondani, de a korvina-kötések mind egyedileg tervezett darabok. (L. erről a katalógusban Rozsondai Marianne valóban kitűnő tanulmányát.) – Hogy Galeotto Manfredi magángyűjteményéből *nagyobb* mennyiségű kódex került volna a Corvinába, az valószínűtlen, talán egy-két darab. Mindenesetre ma egyetlen ilyen fönmaradt kódexet se ismerünk. (Itt tulajdonképpen Csontosinak a Pallas lexikonban írt, igazolatlan és csak később tisztázott kijelentése köszön vissza.) Az csak sajtóhiba, de nagyon zavaró sajtóhiba lehet, hogy a név szerint nem ismert „Cassiadus mestere” 1498 körül érkezett Budára, néhány sorral alább pedig az olvasható, hogy ez az illuminátor Mátyás király halála után már eltávozott Budáról. Hogy lehet elképzelni azt, hogy a Corvina állományának legnagyobb része a 15. század 80-as éveinek második felében került Budára, s így ez a fél évtized „Nem a könyvtárnak fénykora, mint vélik oly sokan, . . . hanem fennállásának rövid szakasza.” El lehet képzelni öt év alatt ilyen gigantikus méretű gyarapodást, a szerző szerint kb. 1000, szerintünk (L. MKSz 1969. 278–283.) 2000–2500 kötet elkészültét? De mindennél súlyosabb hiba az, hogy a szerző Naldusra hivatkozva, de annak szavait félreértve és önkényesen megváltoztatva, a Corvinának új nevet ad: „Bibliotheca Augusta”. Naldus kódexe ezekkel a szavakkal kezdődik: „Epistola de laudibus augustę, bibliothecę”. Ha a szerző megnézte volna a latin szótárt, megtalálta volna, hogy az „augusta” melléknév, illetve jelző értelme: szent, tiszteletreméltó, magasatos, fenséges. Tehát Naldus csak azt akarta írni Mátyásnak, hogy az ő nagyszerű, pompás könyvtáráról ír. Nem a könyvtár nevet akarta adni. Csak az a sajnálatos, hogyha ezek után esetleg átmegy a tudományos köztudatba, hogy íme megvan a könyvtár hiteles, egykorú elnevezése. Az is nagy tévedés, hogy az olasz humanisták távozásával a könyvtár iránti érdeklődés megszűnt. A valóságban csak átterelődött az érdeklődés az osztrák és cseh humanistákra. Több adat van a használatról ebből az időből, mint korábban, tehát nem került „légüres térbe”. Hogy lehet azt állítani, hogy a könyvtár „alkotója halálával el is enyészett, ha kifosztott, oszladozó kadávere meg is érte még a mohácsi katasztrófát”. Hiszen Brassicanus a könyvtár 1525-i látogatása után azt írja, hogy úgy érezte magát itt, mintha Jupiter ölében lenne, annyi latin, görög, héber könyvkincset látott itt, mint sehol másutt.

Itt olvasható az a heraldikai képtelenség is (404. lap), hogy a korvinákba „befestették Mátyás király cseh királyi címerét”. Mintha lett volna Mátyás királynak egy magyar királyi és egy cseh királyi címere, és éppen a cseh királyi címer került bele a kódexekbe. Ez a „cseh címer” kifejezés még máshol is előfordul a katalógusban, sőt még reprodukció is van róla ezzel az aláírással. Pedig egyszerűen arról van szó, hogy Mátyás cseh királlyá koronáztatásától kezdve címerébe fölvette a cseh oroszlánt is. A kódexek 3/4 részében abban a formában, hogy a négyelt pajzs 1. és 4. mezijében a magyar vágások, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlán látható a szív pajzsban a hollóval. A dalmát címerben se „párduc”, hanem leopárd-fejeket nevez meg a heraldika.

De folytassuk itt a IX. fejezetben közölt kötetekhez fűzött kritikai megjegyzéseket:

IX-1. Philostratus. Miért éppen ez a Firenzében másolt-díszített korvina kapott egyedül helyet a kiállításán és nem egy Budán illuminált, tehát az OSzK 281. számú *Trapezuntius-kódexe*? Ami a Philostratus leírását illeti: Berkovits Ilona megállapítása óta senki se vonja kétségbe, hogy a diadalmenetben álló gyermek Corvin János, nem „vagy” maga Mátyás. A mögötte látható városképben se lehet Bécsűjhelyt vagy éppen Firenzét látni. Semmiképpen nem lehet „lent Beatrixot” látni a finom arcú, kibontott szőke hajú fiatal lányban, hanem csakis Sforza Biancát. Beatrix már jóval idősebb volt ekkor, pufók arcát jól ismerjük ábrázolásokból, és nem is lenne Corvin János párképe. Itt megint Mátyás „cseh királyi” címeréről szól a leírás. Nem is a bécsűjhelyi, hanem a bécsi diadalmenet van itt ábrázolva. A másik címlap dombormű-ábrázolását senki se hívta „tengeri istenek harcának”, hanem „tengeri lények” csatájának addig, amíg Csapodiné Gárdonyi Klára magyar és német tanulmányában világosan tisztázta a dombormű egészen más értelmezését.

IX-2. Quintilianus és IX-3. Victorinus. Egyiknél sincs megadva a kódex keletkezésének helye, és hogy mennyiben illuminált, csak a kötés leírása olvasható. A Victorinus leírásánál megint az áll, hogy a kötésen „Mátyás cseh királyi címere”.

IX-10. A görög, 10–11. században készült Tetraeuangelion aligha illik bele a kiállítás tematikájába csak azért, mert Janus Pannoniusé volt.

IX-12. A leírás szerint pozsonyi antifonále töredéke, nem dunántúli.

IX-15. Jordánszky-kódex. A leírás szerint „keletkezési helyéről semmi biztosat nem tudunk”. Részletes leírás és négy kép van itt. Érthetetlen viszont, hogy miért nem került a kiállításba Kinizsi Pálné két kódexe, amelyek szép díszítésükkel datáltan Nagyvázsonyban készültek?

IX-19. és IX-20. Velencében nyomtatott és itt közölt szép fametszetei nyilvánvalóan nem a magyar művészet körébe tartoznak csak azért, mert a nyomda magyarországi szerzetesek számára készítette.

IX-21. és IX-22. Még inkább elmondható ez az ugyancsak Velencében nyomtatott két, a zágrábi egyházmegye számára készült liturgikus könyvről.

IX-24. Clichtoveus Bazelben 1519-ben nyomtatott Elucidatoriumának fametszete első lapjáról csak azért került a katalógusban fél lapot kitöltő fametszetes levél reprodukciója és leírása ide, mert a kiadó Gosztonyi János győri püspöknek ajánlotta.

IX-25. A Velencében 1502-ben nyomtatott Cicero-kötet csak azért került a kiállításra és kapott a katalógusban illusztrációt, mert Thurzó Zsigmond javasolta Aldusnak a kiadást. A leírásban egyébként Szathmári György „váradai püspökként” szerepel!

IX-26. Hasonlóképpen azért került ide, mert az Aldus-nyomda Csulai Móré Fülöpnek szóló ajánlással adta ki. Itt különben teljesen fölösleges a nevezett személy életének részletes ismertetése.

IX-48. Miért került kiállításra és kapott nagyméretű színes reprodukciót a katalógusban a soproni ferencesek számára Rómában kiállított búcsúlevél és egy másik hasonló római a IX-53. szám alatt, meg Miksa király Konstanzban kiállított címereslevele?

Befejezőként még csak annyit, hogy a katalógus terjedelmét jóval csökkenteni lehetett volna, ha nem közölne részletes leírásokat olyan lapok illuminálásáról, amelyek reprodukciókban sem a kiállításon, sem a katalógusban nem láthatók. Az már csak formai hiba, hogy a közölt kódex-reprodukcióknál nincs megadva a megfelelő fölőszám és így külön nehézséget okoz azonosítani azokat a lapokat, amelyeknek reprodukciói itt vannak, és azokat, amelyekről nincs kép.

CSAPODI CSABA

Húszéves a Kniha. 1974-es évszámmal, 1976-ban jelent meg először Matica slovenská kiadásában a *Kniha* [Könyv], alcíme szerint: a szlovák könyvkultúra problémáinak és történetének szentelt íráskor gyűjteménye. E periodika megjelentetésével a szlovák nemzeti könyvtár — amely szerepéből adódóan központi helyet tölt be a szlovákiai könyvtári folyóirat- és bibliográfia-kiadásban — létező hiányt pótol. Jozef Telgársky könyvtárigazgató beköszöntő írásában utalt rá, hogy a szlovák könyvtárügyben akkortájt hiányzott egy elsősorban történeti íráskor közlésére vállalkozó folyóirat. Emellett a *Kniha* a szlovák nemzeti könyvtár évkönyveként másik funkcióját is betölti: innen értesülhetünk évről évre a Matica slovenská könyvtárának tevékenységéről, a szlovákiai könyvkiadás helyzetéről, az adott év legszebb könyveiről. Az alapcélkitűzés, amelynek érdekében a *Kniha* létrejött, a szlovák könyvtörténeti kutatások színvonalának emelése. Az 1974-es első kötetben Jozef Repčák vázolta a könyvtörténeti kutatások akkori állását Szlovákiában. Magyarországi példa, a *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* alapján egy átfogó szlovákiai könyvtörténeti bibliográfia szükségességét hangsúlyozta, s legfontosabb feladatként a kutatásokban a területi szempont érvényesítését jelölte meg: egyes szlovákiai városok könyvkultúráját bemutató tanulmányok, monográfiák megírását. Nem feledkezett meg a magyar könyvtörténet e téren nyújtott jelentős teljesítményéről sem, amelyet *A Magyar Könyvszemle hozzájárulása a könyvtörténet kutatásához Szlovákiában* című közleménye mutat. Ebben az induló kötetben adóztak tisztelettel, leveleit közölve, Lúdivit Rizner múlt századi szlovák bibliográfusnak is.

Pontosan egy évtizeddel később, 1984-ben a szlovák kulturális irányítás *Szlovák nemzeti bibliográfia és könyvkultúra kutatása* címmel nagyívű, országos jellegű kutatási programot fogadott el. A programot a *Knihában* Blažej Belák ismertette két részben (85–86 és 87; az egyes kötetek évszámát a *Kniha* gyakorlatának megfelelően rövidítve adjuk). Helyzetértékelése szerint a szlovák retrospektív bibliográfia eddig a 20. századra koncentrált, s kevésbé intenzíven foglalkozott régi könyvek feltáráásával. Imrich Kotvan ősnymotatvány- és Ján Čaplovič régi könyv-bibliográfiája (amely időben 1700-ig terjed) hozott változást e téren. De nagyon hiányzik a 18. és 19. századot feldolgozó szlovák bibliográfia, ugyanis „nemzetközi kontextusban a szlovák kultúra tevékenységét nagyon kedvezőtlenül jeleníti meg, ha a szlovák könyvtermés más nemzet kultúrája alkotóelemeként jelenik meg”. A területi szlovacikumokról ezért egy általános katalógust terveztek a könyvnyomtatás kezdetétől máig, egy nagy számítógépes adatbázist, amelybe először a 18–19. századi nyomtatványok adatait kell betáplálni. A szlovák könyvkultúra történetének négy jól körülhatárolható része a könyvtárak, a nyomdászat, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története Szlovákiában. A kutatási program egyes részeit öt-tíz-tizenöt éves távlatban, tehát 1990-ig, 1995-ig, ill. az ezredfordulóig ütemezték. A könyvtártörténet témájánál kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak az ún. történeti fondoknak, azaz a történetileg kialakult és szerencsés módon együtt hagyott gyűjteményeknek, illetve a 16. századi nyomtatványok feltáráának. (Ez utóbbit elsősorban a Matica slovenská, a kassai Tudományos könyvtár, a pozsonyi városi levéltár, a pozsonyi líceum, az eperjesi tudományos könyvtár és a késmárki líceum anyagából.) A munkálatok három fázisa: kartotékok, katalógusok, jegyzékek készítése – számítógépes feldolgozásuk – bibliográfiák, katalógusok kiadása. Néhány év eltelte után, 1989-ben olvashattuk az első beszámolót a program állásáról. Blažej Belák az országos felmérés összesített adatait közölte, s ennek alapján állapította meg a legfontosabb teendőket, hívta fel a figyelmet a legfontosabb gyűjteményekre. Az ismertetett felmérés szerint ma Szlovákia 52 gyűjteményében 1848 ősnymotatvány található; az antikvák száma pedig 263 gyűjteményben összesen 27 ezer (89). Gabriela Žibritová, a pozsonyi Komenský-egyetem könyvtár tanszékének tanára még az 1970-es években ismertette a könyvtáros hallgatók felkészítését a történeti gyűjtemények kezelésére (76).

A szlovák könyvtörténeti kutatások hangsúlyait, színvonalát az elteelt két évtizedben jól reprezentálják a *Kniha* 14 kötetében (legutóbb az 1991–1992-es dupla kötet) megjelent publikációk. Rövid ismertetésünknek nem lehet célja, hogy felhívja a figyelmet valamennyi itt publikált értékes tanulmányra. Elsősorban azokra a közleményekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amelyek a magyar könyvtörténetészeknek is ismerniük kell. A legutóbb – terjedelmi okokból – így is csak megemlíteni tudjuk. Bízunk azonban abban, hogy egy adott témánál a magyar kutatóknak is éppoly természetes lesz a *Kniha* használata, mint a szlovák kollégáknak a *Magyar Könyvszemle* fellapozása.

A kéziratok könyv korszakát a *Knihában* Július Sopko pozsonyi történész neve fémjelzi. Átfogó tanulmányai születtek Kassa, Pozsony (ez a legrészletesebb), Bártfa és Besztercebánya középkori könyvkultúrájáról. A kiindulópont mindig a gyűjtemények egykori léte, s ez után vette számba, ami lett a könyvtár sorsa, hol őrzik a még megmaradt kódexeket. A kassai domonkos konvent egykori kódexei nagyrészt Gyulafehérvárra kerültek, a Szent Erzsébet dóm és plébánia könyvei viszont többségben helyben maradtak (75). A pozsonyi káptalan könyvtárának bemutatását Sopko a 13. századtól kezdte; elemezte az 1425-ből fennmaradt könyvjegyzéküket, s ismertetett további 15. századi pozsonyi gyűjteményeket is, így egy városi jegyző könyveit, a ferencesek könyvtárát, az Academia Istropolitana gyűjteményét stb. (76 és 85–86). Bártfával kapcsolatosan főleg 15. századi adatokat foglalt össze (77), Besztercebánya esetében a középkori könyvkultúrát és szkriptori tevékenységet ismertette (78). Már nem egyes városokhoz, hanem az egész mai szlovák területhez kapcsolódik Sopko átfogó tanulmánya a középkori (14–16. századi) szlovák provenienciájú kódexek illuminálásáról és kötéséről. Ezek között szerepel pld. az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Pozsonyi Missale és Kassai Graduale is (89). Imrich Kotvan több tanulmányában Sopkóhoz hasonlóan az ősnymotatványokat térképezte fel. Így az egykor Bártfán található ősnymotatványokat: a Szent Egyed dóm könyvtárában és az egykori ferences könyvtárban (77), a besztercebányai városi levéltárban őrzött középkori könyvtár ősnymotatványait, továbbá a besztercebányai jezsuita könyvtár és a püspöki könyvtár ősnymotatványait (78). Kotvan összefoglaló jegyzéket állított össze a nagyszombati provenienciájú ősnymotatványokról is (82).

1977-ben ünnepelték Szlovákiában a bártfai és a nagyszombati nyomdászat megalapításának 400. évfordulóját, egy év múlva pedig Besztercebánya könyvnyomtatása volt 400 éves. Ezekre a kiemelkedő évfordulókra számos tanulmány született. Bártfáról Jozef Repčák két tanulmányát is olvashatjuk: áttekintést az 1577-től 1715-ig működött városi nyomdáról, ill. az első név szerint ismert bártfai könyvkereskedő, Christoph Dudlig (1548–1558) tevékenységének, wittenbergi kapcsolatainak a bemutatását (77). Mária Vyvjalová a nagyszombati évfordulóra forrásfeltáró tanulmányt publikált a nagyszombati nyomdának 1777–1783 közötti időszakáról, tehát a Budára való költözés után helyben maradt műhelyről: közölte az Országos Levéltár iratanyagából a nyomda faktora által összeállított korabeli kiadványjegyzéket (77). A rövid életű (1578) első besztercebányai tipográfusról, annak beszerzéséről Richard Lacko közölt érdekes új levéltári adatokat (75), Jozef Repčák pedig a második besztercebányai műhelyről, az 1783–1794 között működő, kultúrtörténeti szempontból jelentős Tumler-nyomdáról (78). A nyomdatörténeti tanulmányok közül, évfordulótól függetlenül, a témák időrendjében a következőket emelhetjük ki: Pavel Horváth levéltári forrásközlését a 17. századi trencsényi cseh exuláns nyomdáról (87), Anna Čurlejšová közleményét e műhely 18. századi utódáról, a puchói nyomdáról, 1717-től 1742-ig terjedő nyomtatványjegyzékkel együtt (81), Danica Ružiaková átfogó tanulmányát a nagyszombati Jelinek-nyomda (1789–1841) történetéről és szlovák nyelvű könyvkiadásáról (76); a 18–19. századi pozsonyi nyomdászatról Marta Šturdíková-Hudáková (82) és Juraj Ecker tanulmányát (88), a 18–19. századi Komáromról Michal Mácza (88), Selmečbányáról Jozef Gindl és Olga Kuchtová írását (88), valamint a selmečbányai könyvnyomtatás történetéről (19. század első fele) Jozef Gindl forrásközlését (91–92). Az 1980-as évek végéhez közeledve a *Kniha* kötetében már a századfordulóval, a 20. század elejével, első felével foglalkozó nyomdatörténeti tanulmányokkal is találkozhatunk, és olyan kisebb műhelyekről is olvashatunk, mint pl. a vágújhelyi, Árva megyei nyomdák (88), vagy a privigyei, aranyosmaróti, Tápolcsány környéki műhelyek (91–92).

Megjelent a *Knihában* néhány jelentős bibliográfiai tanulmány is. A kassai jezsuita nyomda 18. századi szlovák nyelvű nyomtatványainak jegyzékét Peter Kerlík állította össze. Munkájának alapja a korábbi bibliográfiák mellett a Kassán 1744–1774 között kibocsátott catalogus librorumok voltak (75). Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Gabriela Stupková bibliográfiája az 1848/49-es szabadságharc szlovák nyelvű ill. szlovák vonatkozású aprónyomtatványairól. A 158 tételes jegyzék a rendeletek, felhívások leírását is közölte (75). Újabbán pedig Gabriela Žibitová adott áttekintést a 16–17. században megjelent szlovák vonatkozású aprónyomtatványokról (90).

A könyvnyomtatás, könyvkiadás témakörét művészettörténeti szempontból Katarína Závadová tanulmányai közelítették meg: a mai szlovák területen megjelent 16. századi könyvek illusztrációival foglalkozott (74), majd kiterjesztette a kutatást a 17. századra és a 18. század első felére is (91–92). Ugyanő írta le a megjelent Bél Mátyás-művek illusztrációit (89). Hasonlóan művészettörténeti megközelítésű Zora Ondrejčeková (74) és Eva Šefčáková (91–92) egy-egy közleménye is. Ludovít M. Vajdička zenei vonatkozásban végzett Závadovához hasonló munkát: a 15–17. századi kottanyomtatásról, a mai szlovák terület zenei kultúrájáról írt tanulmányt (75). A humanizmus korának szlovák vonatkozású térképeit Ľubomír Viliam Prikryl tekintette át (76), ugyanő a 16–19. századi térképeket grafikai szempontból (89).

A *Kniha* könyvtártörténeti szempontból kiemelkedő kötete ismét évfordulóhoz kapcsolódik: 1979-ben tudományos konferenciával ünnepelték az alsókubini Čaplovič-könyvtár megalapításának 140. évfordulóját. 1839-ben Vavrince Čaplovič, aki évtizedeken keresztül a Zichy-család titkára, levéltárosa volt, könyvtárát Árva vármegye nyilvánosságának ajánlotta fel. Az enciklopédikus gyűjtőkörű könyvtár több mint 45 ezer kötetével elsősorban a felvilágosodás korának és a 19. század első fele tudományosságának szép gyűjteménye. A kötetben 18 tanulmány elemzi a könyvtár állományát a legkülönbözőbb tudománysszakok szerint. Végül a könyvtáralapítónak Martin Hamuljak budai helytartótanácsi tisztviselőhöz, a bontakozó szlovák irodalom lelkes támogatójához írt latin ill. szlovák nyelvű leveleit olvashatjuk az 1819–1849 közötti évekből: a könyvbeszerzés problémáin kívül rávilágítanak arra is, hogyan látta Čaplovič a reformkori pozsonyi országgyűlések egyes vitatott kérdéseit (79–80).

A *Kniha* lapjain a Matica slovenská több kutatója is jeleskedett a könyvtártörténeti kutatásokban. Így Elena Saktorová, akinek Thurzó György nádor 1610-es kézírásos könyvtárjegyzékét sikerült azonosítania a ma is megtalálható ötven Thurzó-könyvvel (81). Jozef Kuzmík kimerítő possessorkutatásokat

végzett a Matica slovenskában őrzött történeti gyűjteményekben: 1650-ig kigyűjtötte a supralibriseket és kézírásos exlibriseket a következő egyházi, szerzetesi könyvtárakból: Pozsony, Szakolca, Nagyszombat, Galgóc, Nyitra, Malacka, Alsósebes, Poroszka, Beckó, Zsolna ferences könyvtáraiból; Podolin, Privigye és Szentgyörgy piarista könyvtáraiból, végül a besztercebányai szeminárium könyvtárából. Minden possessor-kutatónak melegen ajánlható olvasmány (81)! Ján Agnet különböző szepességi könyvtárak történetéről írt tanulmányt, így a késmárki líceum könyvtáráról a 16–19. században, David Spillenberger lőcsei, Stanislav Horler iglói és Christoph Teuffel lőcsei 17. századi könyvtáiról, a késmárki líceum jelentős adományozójának, Theodor Jónynak gyűjteményéről (82) és a szintén késmárki adományozó Doleviczenyi Pál 19. század eleji alkimista könyvtáráról (78). A városi polgárok könyvtáiraival kapcsolatos kutatás általános kérdéseit Viliam Čičaj taglalta (81); néhány évvel később már önálló kötete jelent meg a témáról, amelyet azóta magyar nyelven is olvashatunk. Július Valach a privigyei piarista könyvtár történetét a 17. századtól egészen a 20. század elejéig vezette (87). Michal Godra szlovák költő, evangélikus lelkész és újbérszói (Bács megye) gimnáziumi tanár 1830-as években gyűjtött könyvtáráról Augustín Mat'ovčík írt tanulmányt (82). Daniela Čambálová pedig a nagyszombati Západoslovenské múzeumban őrzött mintegy 50ezer kötetes régi gyűjteményéről adott áttekintést. Feltérképezte az itt található régi köteteket és ismertette a Nagyszombatban működött könyvkötők tevékenységét (89). Jozef Kuzmík a nagyszombati könyvkultúráról írt tanulmányában, amelyet a 17. század közepéig vezet, a könyvtárakat és a nyomdákat helyezte a középpontba (85–86). A jelentős pozsonyi könyvkereskedéssel, Doll és Schwaiger 18–19. századi tevékenységével foglalkozott Emília Holanová; közölte a két könyvkereskedő latin és német nyelvű könyvkatalógusainak jegyzékét is (87). Róbert Marián Zemene a különböző nyelvű trencsényi hírlapokat tekintette át 1918-ig (88). A kevés kutató által művelt témakörök közül Viliam Decker kutatásait kell mindenképpen kiemelnünk: *A papírgyártás megalapítása és fejlődése a Csetnek völgyében* című tanulmánya értékes adalék a papírgyártás 18–19. századi történetéhez (76).

A *Kniha* húsz év alatt megjelent kötetének széles tematikájú, nagy időközt átfogó tanulmányai jól mutatják a szlovák könyvtörténeti kutatásnak ebben az időszakban megtett útját. Reméljük, hogy a *Kniha*, a kultúrát ebben az országban is sújtó anyagi nehézségek ellenére meg tudja őrizni, sőt emelni tudja ezt a színvonalat. Az 1984-es kutatási program során felhalmozott nagy anyag minden reménytelő megad erre. A program keretében már 1993-ban megjelent a Matica slovenská könyvtára antikva-katalógusának első kötete a törzsgyűjteményben őrzött 16. századi nyomtatványokról (ism. MKSz 1994: 235–237). Érdeklődéssel és örömmel várjuk mind a sorozat ezután megjelenő köteteit, mind a *Kniha* hasábjain közlendő könyvtörténeti tanulmányokat.

PAVERCSIK ILONA

Húszéves a Maurice Carême Alapítvány. Maurice Carême (1898–1978) századunk egyik legnépszerűbb belga költője. 1972-ben Párizsban a költők hercegévé választották. Már életében több tucat könyve jelent meg, magyarul először Kassák közölte a *Munka* című folyóiratban, 1939-ben. Az elmúlt években belga, amerikai, lengyel és olasz egyetemeken számos doktori disszertáció készült Carême-ről a brüsszeli Maurice Carême Alapítvány erkölcsi és szakmai támogatásával.

Az alapítványt még maga a költő hozta létre 1975-ben. Láthatta, hogy számos hagyaték megrongálódott vagy elkallódott, hogy illetéktelen kezek megcsonkították vagy meghamisították a postumus kiadásokat, hogy gyakorta a halott költő művével senki sem foglalkozott. Szerette volna biztosítani, hogy kézíratai, könyvei, műtárgyai és bútorai együtt maradjanak, és a későbbi kutatás rendelkezésére álljanak. Szerette volna azt is, hogy művei halála után is megjelenjenek.

Az Igazságügyi Minisztérium engedélyével 1975-ben jött létre az első belgiumi irodalmi alapítvány. Első elnöke haláláig maga Carême volt. Azóta Jeannine Burny tölti be az elnöki tisztet, aki korábban alelnök volt. Burny 1942 óta a költő titkárnője és aktív munkatársa. Az elnök mellett négy tagú irányító testület működik.

Az Alapítványra kezdetben, főként a költő halála utáni első években, sokan gúnyosan tekintettek. Azóta a rosszálló vagy megvető hangok elhallgattak, Jeannine Burny elképesztő munkát végzett.

1978 óta belga és francia kiadóknál Carême-nek mintegy másfél tucat postumus könyve jelent meg. Ezek részben kiadatlan művek, részben különböző szempontú válogatások már megjelent anyagokból. 1978 óta Brüsszelben, Belgiumban, Franciaországban és másutt az Alapítvány rendezésében mintegy 1600 (!) előadás hangzott el a költőről, főként iskolákban és társadalmi-kulturális egyesületekben.

Az Alapítvány Carême hajdani, 1933-ban brabanti stílusban épült lakóházában van. Az épületben könyvtár, múzeum és előadóterem van. A könyvtár gyűjtőköre: francia és flamand nyelvű költészet, franciára fordított egyetemes költészet, irodalomtörténet, művészettörténet, vallástörténet. A könyveket gazdag hangtár és videotár egészíti ki.

A könyvtár alapja Carême egykori magánkönyvtára. Szokatlan könyvtár volt, gyűjtője nemcsak a francia vagy francia nyelvű belga irodalom iránt érdeklődött, mint általában honfitársai, hanem az egész világ lírája iránt. A franciára fordított magyar nyelvű verseskötetek szinte hiánytalanul megvoltak nála.

Burny gondosan rendezte Carême levelezését. A több tízezer levélből bármit is kértem, két-három percen belül kezembe adta. Úgyszintén két-három percen belül az érdeklődő rendelkezésére áll a költő bármelyik könyvéről bármelyik nyelven megjelent kritika.

Az Alapítvány 1985-ben létrehozta a Maurice Carême díjat, amely két évenként kerül kiosztásra francia nyelvű belga költők között. 1990-től egy úgyszintén két évenként kiosztásra kerülő díj a Maurice Carême életművével foglalkozó tanulmányokat jutalmazza, bárhol is írják a világon francia nyelven.

A húszéves Alapítvány ma egyike Belgium fontos kulturális intézményeinek. A múzeum, a könyvtár, az archívum mindenki előtt nyitva áll, és avatott kísérő válaszol a kérdéseire. A kutató nemcsak Carême életművére vonatkozóan lel nélkülözhetetlen információra, hanem betekintést kaphat Belgium e századi irodalmi kultúrájáról is. Az Alapítvány nemcsak Carême ügyét szolgálja. Belgiumban a nemzeti irodalom tanítása mindmáig megoldatlan. Az Alapítvány iskolai rendezvényeivel a belga költészet létére hívja fel a diákok figyelmét. Ugyanekkor kiterjedt és informális nemzetközi kapcsolataival a belga irodalom külföldi népszerűsítésében is tevékenyen részt vesz.

FERENCZI LÁSZLÓ

SZEMLE

Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. 392 p. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

A 16–17. század kutatói örömmel vehetik kézbe a József Attila Tudományegyetem pedagógia-történeti sorozatának ezt a darabját. Nemcsak az évtizedek óta megbecsült és egyre szaporodó szegedi kiadványok jó hírét öregbíti, hanem a „Keserű-iskola” ugyancsak közismert erdélyi orientációjára is szép példa. Készült a JATE régi magyar irodalomtörténeti tanszékén és a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi társadalomtudományi intézetében. Egyenes folytatása az erdélyiek középkori egyetemjárását feldolgozó munkának, ami a Kritérium Könyvkiadó gondozásában jelent meg.

Bevezetőjében Tonk Sándor világosan kifejti, amit a kötet használójának tudnia kell. Úgy tűnik, az összeállítók a külső körülmények szorítását másfajta „tágítással” próbálták ellensúlyozni. „Nem csak hogy az egyes külföldi egyetemek levéltári anyagának használatára nem gondolhattunk – írja Tonk Sándor –, de még az utolsó fél évszázad egyetemtörténeti forráskiadványainak áttekintésére sem volt lehetőségünk. (...) Be kellett tehát érniünk azokkal, a nagyobb-részt a múlt évszázadban megjelent anyakönyvkiadásokkal, közzétett diáknévsorokkal, amelyek az erdélyi könyvtárakban fellelhetőek voltak.”

Bizonyára lehetne – publikált vagy publikálatlan – újabb dokumentumokkal gyarapítani az adattárat; előszavában a sorozatszerkesztő, Keserű Bálint utal is a következő, bővített kiadás tervére. Mindazonáltal nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a sokhelyütt fellelhető információk egy kötetbe kerültek. A szerzők az irodalomjegyzékben százával sorolják a

felhasznált forrásokat, folyóiratcikkek szórványos adatközléseitől az egy-egy nagyobb területet átfogó monografikus feldolgozásokig. Mindezeket immár nem kell egyenként átnézni.

A sorozatszerkesztő előszavában említett „bővített Erdély” nem földrajzilag értendő. A színtér ugyanis a mai Románia Kárpátokon inneni területe; bizonyos történelmi korszakokban pedig más részeket is Erdélyhez tartozónak tekintettek. Kárpótl vizont a szereplő személyek körének kiterjesztése. Az erdélyi születésűek mellett helyet kaptak olyanok is, akik munkásságukkal kapcsolódtak Erdélyhez. További bővítés, hogy a névsor „nemcsak azoknak a neveit tartalmazza, akik egyetemi tanulmányok birtokában viselték az akadémia címet és éltek a címmel járó előjogokkal is, hanem mindazok szerepelnek, akik tanulás okáért külföldön időztek és hazatérve bizonyoságot tettek tanulmányaikról.”

A kötet jó háromnegyede, közel háromszáz lap az akadémia felsorolása, nem kevesebb mint 2854 tétel. A szerzők szerényen névsornak nevezik, holott az egyes személyekhez kapcsolódva áll össze a tulajdonképpeni adattár. Elsőre talán meglepőnek tűnik, hogy a besorolás alapja a keresztnév betűrendje. A bevezetőben esik szó a családnévhasználat kiforrotlanságáról az adott időszakban, ez indokolja a választott megoldást.

Aki Abrahamust keres, könnyen megtalálja: nemcsak azért, mert az az első tétel, hanem azért is, mert több nincs is. Bonyolultabb a helyzet – például – a Johannesekkel. Éppen 509 van belőlük. Az azonos keresztnévűek a beiratkozások időrendjében követik egymást. (Azért is említet ezt a társaságot, mert az első Johannes kilóg a kötet címében álló időhatárok közül: az 1519/20-as tanév második félévében iratkozott be a bécsi egyetemre. Remélhetőleg senki nem fog haragud-

ni, amiért bekerült, különösen, hogy egyes vélemények szerint azonos Johannes Honterussal.)

Mint a besorolás módjából is következik: ha van kiadvány, ahol a mutató nem felesleges toldalék, akkor ez olyan. A mutatók készítőinek: Bakonyi Gézának, Vadai Istvánnak és Varga Andrásnak a felelősségét növeli az a tény, hogy precíz munkájuk nélkül a kötetet aligha lehetne használni. Kevés olvasóról feltételezem, hogy nekiülne arról olvasni, hol jártak egyetemre és mire jutottak – mondjuk – a Leonhardus keresztnévűek, és a következő alkalommal a Lucasokkal, majd a Ludovicusokkal folytatná. Legtöbben bizonyára a személynévmutatóból fognak kiindulni. Itt az ismert névalak szerint találhatják meg, akit keresnek, és mellette a megfelelő tételszámot.

Az időrendi mutatóban az egyes évszámok után állnak a tételszámok. Minden személy csak az első külföldi beiratkozása dátumánál szerepel, így bizonyos adatokra ebből a mutatóból nem derül fény. Például: kíváncsi vagyok rá, hogy Apáczai Csere János 1650-ben beiratkozott-e valahová. A személynévmutatóból tudom, hogy Apáczai az 1265. tétel. Az időrendi mutatóban az 1650-es évszám után ezt nem találom: ebből annyi bizonyos, hogy Apáczai 1650-ben elsőként nem iratkozott be sehová.

Az egyetemi és iskolai központok mutatójában a városok betűrendben sorakoznak. Minden város után következnek az érintett évszámok növekvő sorrendben; minden évszám után az ahhoz tartozó tételszámok, ugyancsak növekvő sorrendben. Ha kikeresem Utrechtet, az 1650-es évszám után az első tétel az 1265. Ebből a mutatóból tehát megtudhatom, hogy Apáczai 1650-ben beiratkozott az utrechti egyetemre.

Aszámzási helyek mutatójában egyazon helység különböző nyelvű elnevezései szerepelnek, mindegyik a maga betűrendi helyén. A vonatkozó tételszámok azonban a magyar névnel találhatók. Például Clujnál is, Klausenburgnál is Kolozsvárra való utalás áll; a tételszámok felsorolása előtt variánsként tüntették fel a román és a német városnevet.

Ha valaki így vagy úgy, de eljut az öt érdeklő tételekhez, nemcsak a külföldi egyetemjárás, de az itthoni pályafutás legfontosabb adatait is megtalálhatja. „Az értelmiségi pálya főbb állomásait (látogatott iskolák, a betöltött hivatalok, tudományos kapcsolatok) tüntettük fel” – írja

Tonk Sándor. Nem hiányzik az idézett források megjelölése sem, sőt, a tárgyalt személyhez kapcsolódó legfontosabb szakirodalom is helyet kap. Némelyik tétel valóságos kis monográfiának tekinthető. Külön elismerés illeti a szerkesztőt, Font Zsuzsa munkáját. Hiszen, mint az eddigiekből is kitűnik, a legkülönbözőbb eredetű adatok ezreit kellett egységes kötetű összefoglalóba – és ez mintaszerűen valósult meg.

Összegzésül ismételtelen hangsúlyozom a kötet hasznosságát. Bár megvalósulhatna a sorozatszerkesztő elképzelése: az anyag számítógéppel kezelhető változata... Ez nemcsak a folyamatos bővítést tenné lehetővé, hanem a roppant anyagban való könnyebb eligazodást is. Addig is: a kiadvány ebben a formájában is iskola- és művelődéstörténészek számára nélkülözhetetlen kézikönyv, de gyakran adódhat oka fellapozni mindenkinek, aki bármilyen kapcsolatban áll a 16–17. századi Erdély történetével.

BARTÓK ISTVÁN

A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig Sajtó alá rendezte és szerkesztette KILLÁN István. Argumentum Kiadó, Bp. 1994.

A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma című sorozat utolsó kötete látott napvilágot a címben jelzett munkával. Az egy évtized alatt megjelent hat kötet célja az volt, hogy az eddig a kutatás számára ismeretlen, s ezért gyakran nem létezőnek kezelt 17–18. századi színjátszás és drámairodalom feltérképezéséhez nyújtson segítséget egy a jelen pillanatban a lehető legteljesebbnek tűnő adattárral. Így az első három kötet Staud Géza gondozásában a jezsuita, a második fázisban megjelent kötet Varga Imre sajtó alá rendezésében a protestáns iskolai színjátszás adatait tartalmazza. Külön kötetben jelentek meg az egyéb katolikus tanintézmények adatai (Kilián István, Pintér Márta és Varga Imre munkája), majd – Staud Géza halála után – H. Takács Mariann elkészítette a jezsuita kötet mutatóját. Kilián István jelen munkájával vált teljessé ez a kutatás. A sorozatban résztvevő kutatók egyik fő erénye, hogy maguk is tisztában voltak azzal, hogy a pillanatnyi teljességet rögzítették, s további adatok mindig kerülhetnek elő újabb források fellelésével. Ezt a nyitottságot bizonyítja a sorozatszerkesztő,

Hopp Lajos utószava, mely az egész sorozat zárását is jelenti, és a folyamatos adatgyűjtés fontosságát emeli ki. Megtudhatjuk, hogy a tervek között szerepel egy pótkötet megjelentetése, melyhez várják minden magyar és külföldi kutató segítségét. Ugyanakkor az is publikussá válik, hogy a készülő adatregiszter bármikor felhasználható a kutatás számára, a mindenkori legfrissebb állapotot rögzítve áll rendelkezésre a pótkötet megjelenéséig. A szakmai nyitottság és együttműködés ritka szép példáját kell látnunk — azt hiszem — ebben a gesztusértékű felhívásban. Annál is inkább fontos ez, mert az eddig rendelkezésre álló adatbázis is bizonyítja, hogy olyan mennyiségű adat halmozódott itt fel, mely immár az alap kutatások elvégzése után, új kérdéseket tesz fel az irodalom- és a művelődéstörténet számára.

Mivel — már csak az országhatárok újkori módosulása miatt is — nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak az itt feltáruló tények, lényeges a kötet(ek) többnyelvűsége. Itt azonban sajnos rögtön szembetűnő és méltánytalan hiányossággal találkozunk. A sorozat latin címe — *Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque scholarum piarum Hungariae* — bár a belső borítón pontosan, de a címlapon értelemzavaró sajtóhibával jelent meg: a *scholarum* szó kihagyásával. Az ilyen szembeszökő helyen lévő nyomdahiba csúfságán az sem változtat sokat, hogy a kötetek javarésztében helyesbítő cédula található (e sorok írójából ez is kimaradt). Ehhez képest már kicsinyeség, hogy a *Mutatókat* jelző címdoldal is fordítva van fűzve.

A tartalmi vonatkozások nem ilyen kedvezőtlenek: az adattárat három nyelvű bevezető előzi meg. Ahogy a jezsuita kötet esetében adekvát volt a német mellett a francia nyelv használata, itt külön örvendetes a magyar, német előszó mellett a szlovák nyelvűt is olvasni, hiszen a piarista rendtartomány számos rendháza esett a mai Szlovákia területére, s az adatok szerint a 17–18. században is mindhárom etnikummal számolni lehetett. Ezt követi a források közlése, a sorozatban megszokott séma szerint: az adatok városokhoz ill. iskolákhoz kapcsolódva, kronológikus rendben követik egymást. A városok ebben a kötetben nem alfabetikus rendben következnek, mint pl. a „vegyes katolikus” kiadványban, hanem az alapítás időrendjében. Így a rend magyarországi elterjedésének folyamatát is némileg nyomon követhetjük az adatok birtokában.

A korábbi kötetekhez képest jelen kiadvány legfontosabb újítása az igen sokféle szempontot felölelő mutatók rendszere. A szokásos cím- és névmutató mellett két egyébbel, a műfaj illetve az ún. zene- táncfogalom mutatóval találkozhatunk. Ezt a sokféleséget mindenképpen csak üdvözölhetjük, apró következtelenségei ellenére is. Ilyen zavaró ellentmondás például, hogy bár a címmutató nem mindig az első szó, hanem egy kulcsszó alapján sorolja be az előadásokat, mégis az *actio comica* ugyan az „a” betűnél, a *comica actio* viszont a „c” betűnél, az *elegans actiuncula* az „e” betűnél található, s a kettő összefüggéseire nincs utalás. Mint ahogy talán az *Actiuncula* című darab is megérdemelt volna egy utalást az *actiuncula* címtípusnál. Ezeket a következtelenségeket némiképp ellensúlyozza azonban a műfajmutató. Az utolsó, a zene- táncfogalom mutató viszont ötletszerűen emel ki egy, azaz két tényezőt az előadás számtalan körülményei közül. Eredményesebben kezelhető mutató lenne, ha felhasználta volna a jezsuita kötet „Színjátékszással kapcsolatos egyéb adatok” elnevezésű mutatójának tanulságait, s a korabeli zenei elnevezések mellett élt volna ezen kötet jól megválasztott tárgyszavaival is.

Összességében azonban meg kell állapítanunk, hogy az adatregisztrálás hálátlan és sokszor nem becstelt munkáját a kötet gondozója az eddigi kötetek tapasztalatait is figyelembe véve végezte. A sorozat alakulásán belül pedig mindenképpen megfigyelhető a sorozat szerkesztőinek az adatok folyamatos szaporodása következtében alakuló, változó, fejlődő szemlélete, melynek birtokában a kiegészítő kötetben bizonyára méltán célozzák meg akár a tökéletességet is.

CZIBULA KATALIN

Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Argumentum Kiadó. Budapest, 1994.

Fallenbüchl Zoltán munkája, a korábban megjelent Magyarország főméltóságai 1526–1848 című mű után újra arra vállalkozik, hogy a Mohácsiól a polgári forradalomig terjedő időszak magyarországi tisztségviselőit — már amennyire tisztségviselőkről beszélhetünk a főispánok esetében — az archontológia szabályai szerint rendszerezze. A szerző szándéka ebben a „három nyelvű” (magyar, latin, német) munkában, mint azt a bevezető tanul-

mány végén meg is említi, az volt, hogy viszonylag megbízható adatsorokkal szolgáljon a kutatók és az érdeklődők számára, egy olyan kérdéstről illetve problémáról, amelynek összefoglaló archontológiai feldolgozása nincs.

A kötetben található adatsorok feladata tehát a tájékoztatás lenne, a munka pedig, legalábbis a kiadói szándék szerint, általánosan használt kézikönyv. Azonban a történettudomány egyik paradoxona, hogy az alapvetőnek szánt és vázlatosnak tűnő munkák esetében sem mellőzhetőek a hosszadalmas és fárasztó levél- és kéziratári kutatások éppúgy, mint a korszakra és témára vonatkozó szakirodalom ismerete. Márpedig ebből a szempontból a tárgyalt mű valóban nem lehet több, megint csak a bevezetőre hivatkozva, mint kiindulópont a további feltáró munkához.

A munka archontológiai sorai alapvetően egy az Országos Levéltárban őrzött 18. század végi kéziraton alapulnak, mivel azonban ez csak a legszűkebb értelemben vett Magyarország vármegyéivel foglalkozik, és ezen belül sem terjed ki minden megyére, a szerző kénytelen volt egyéb kiadványokra alapozva (tiszticímértás kalendáriumok, vármegyei monográfiák, Somogyi Zsigmond *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*, Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* és Nagy Iván *Magyarország családjai*) további adatsorokat készíteni Erdélyről és Horvát-Szlávonországáról is.

Ezeknek az adatsoroknak az adatközlésében a szerző megpróbált igazodni az alapvető forrásként használt kéziratához. Ugyanakkor egyes sorokban kiütközik, hogy azt nem a forrásából merítette.

A segédkönyvek és ezeken belül az archontológiaiak legfőbb mércéje azonban nem ez, hanem a munka viszonylag könnyű használhatósága, amit a jól megválasztott és következetes adatközlés valamint a megfelelő mutatók segíthetnek. Ebből a szempontból a munka nem mentes a hiányosságoktól, az ellentmondásoktól és a hibáktól sem.

Az első ezek közül, hogy szinte nincs a munkában olyan adatsor, amelyben ne találna az olvasó hiányzó éveket (Pl. Moson vm. 1657–1666 között vagy Bodrog vm. 1703–1714 között). Mivel számos főispáni sorban a szerző közli, ha adathiány vagy üresedés volt, ez a következetlenség nehezen magyarázható.

Hasonló módon következtelen a szerző a halálzási dátumok közlésében, így több személy ese-

tén, ahol a halálozás dátuma megállapítható lenne, nem közli, míg másoknál igen. Ez azonban igen nehézé teszi az egyes azonos névben szereplő személyek azonosítását illetve megkülönböztetését.

Problémákat vet fel a nevek írásmódja is. A latin névalakok használata nem lenne hiba, de a könyv végig következtelen abban, hogy előnévvel vagy anélkül illetve teljes vagy betűhű átírásban közli ezeket, így Verancsics Antal egri püspöként Verancsics de Sebenico Anton, esztergomi érsekként Verantius Antonius néven szerepel, míg Magócsy Gáspárt írja Magochynak is.

Nem döntötte el a szerző azt sem, hogy az esetleges párhuzamosan viselt főispáni tisztségeket hogyan és hol tüntesse fel. Így fordulhat elő, hogy az egyszerre két tisztséget viselő személy másik főispánságát az egyik adatsorban említi, a másikkban nem (pl. Magócsy Gáspár Heves megyei főispánságát a borsodi sorban jelöli, míg a hevesiből kimarad a Borsodra vonatkozó információ).

Számos helyen nem jelöli a szerző a több személy által egyszerre viselt főispánságot, míg mások esetében ezt megteszi. Például a gömői adatsorban Bebek Ferenc és Feledi Eustachius „együtt” megjelöléssel szerepel, míg a borsodi főispánok között az évszámok alapján hasonlóképpen működő Forgács Zsigmond János és Miklós nem.

Néhány esetben az egyik főispánságból másikba kerülő személyek esetén a két különböző adatsorban szereplő dátum egymásnak ellentmond. Így az 1776-ban a Máramarosból Tolnába került Apponyi György esetén a tolnai adatsorban 1777 szerepel a tisztségviselés kezdeteként.

A munka legkritikusabb része azonban a mutató és az egyes személyek megkülönböztetethezősége. A műben többféleképpen előforduló személyek rendszerint csak az egyik névvel szerepelnek a mutatóban, és más azonos nevű személyeket is itt szerepeltet a szerző. Így a Pálffy János név öt különböző Pálffy Jánost takar, de ezek ennél többször szerepelnek az adatsorokban. Mindez erősen megnehezíti a különbségtételt, különösen az egymáshoz időben közel élt személyeknél. Ez a probléma kiküszöbölhető lett volna, ha legalább azokat, akiknél ez megállapítható, a születési és/vagy halálozási dátumuk alapján a szerző megkülönböztette volna.

Mindezek a hibák, hiányosságok azonban nem feledtethetik a kötet pozitívumait. Ezek között első helyen áll, hogy a bevezető tanulmány –

melyben a szerző a főispáni tisztség történetének jogtörténeti ihletésű vázlata mellett megadja a vizsgált korban legtöbb főispánságot viselt családok listáját is — kétnyelvű (német és magyar), valamint az archontológiai sorok adatközlése is latin és magyar. Ehhez kapcsolódva a kötet végén található az adatsorokban használt kifejezések öt nyelvű jegyzéke is.

Azonban a műben a többnyelvűségből is származnak problémák, melyek közül a legsúlyosabb, hogy a szerző az örökös főispán fogalmát jelölő terminust (perpetuus) pontosan a definícióval ellentétesen használja az adatsorokban, az általa örökletesnek (hereditarius) megjelölt forma jelölésére, s erről pusztán a szójezék végén egy jegyzetben szól.

Poszítívum továbbá maga a munka, mely összes hiányosságával együtt is könnyen hozzáférhető archontológiai összefoglalását adja a Mohácsot követő időszaknak, azzal együtt is, hogy hiányosságaival felhívja a figyelmet a megfelelő kiadói munka, és a további, minél szélesebb körű kutatások szükségességére.

EGRY GÁBOR

Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993) (Studia Theologica Budapestiensis 9.) Bp. 1993. 217 p.

A 20. század második felében az információ-áramlás mennyiségének és gyorsaságának ugrásszerű változása, a kiadási tevékenység mérhetetlen megnövekedése és széttagoltsága a szakembereknek — még szűkebb érdeklődési területükön belül is — lehetetlenné teszi a megjelent könyvek és tanulmányok nyomon követését. S ha ez a nyomtatott művek esetében így van, akkor fokozottan érvényes a kéziratban lévő kandidátusi, doktori értekezésekre és az egyetemi szakdolgozatokra, pedig több száz ezer lapnyi szövegükben értékes, nem egyszer kiadásra érett mű hever szinte teljesen ismeretlenül és felhasználatlanul. Egyes budapesti és vidéki egyetemek, főiskolák törlesztettek már ezirányú adósságukból, most a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara disszertációinak bibliográfiáját készítette el Somorjai Ádám. Természetesen csak azokat a műveket regisztrálhatta, melyek ma is megtalálhatók az egyetem könyvtárában, hiszen az elkészült, de

eltűnt dolgozatok felvételének nem sok értelme lett volna.

Erdő Péter, a Studia Theologica Budapestiensis sorozat szerkesztője rövid, de minden lényeges kérdésre kiterjedő előszava jól eligazít a Hittudományi Karra benyújtott doktori és licenciatúsi dolgozatokra nézve, melyek a könyvtár állományában — örvendetes módon — meglehetősen teljességgel megmaradtak, ha nem is biztos, hogy ténylegesen minden benyújtott és megvédett dolgozat ma is megvan a gyűjteményben. Túlnyomó részük azonban minden bizonnyal megmaradt, és az egyetem könyvtárában hozzáférhető. A legrégebb disszertációk (1863-tól az 1920-as évekig) az Egyetemi Könyvtárból kerültek át (esetleg vissza?) a Hittudományi Kar könyvtárába. Ezek főként egyházi jogi kérdésekkel foglalkoznak, de van közöttük néhány — legalábbis a címleírásból az derül ki — , melynek nincs egyházi vonatkozása. Az időszak elejéről azért nem maradtak ránk licenciatúsi dolgozatok, mert a Karon egyszerűen nem létezett licenciatús. Noha az 1858-as esztergomi zsinat kívánatosnak találta a licenciatús fokozatának visszaállítását, az még évtizedekig váratott magára, s erre csak XI. Pius pápának a hittudományi képzést az egész világegyházban megújító, 1931. május 24-én kelt „Deus scientiarum Dominus” kezdetű apostoli rendelkezése nyomán került sor, mely a licenciatús fokozatát pontosan szabályozta.

A teológiai doktorátus megszerzéséhez általában többéves továbbképzés és önálló, illetve a Kar professzorai által irányított kutatás szükséges. A tudományos értékű disszertáció megvédését is előírták. A gyakorlat — és ez szépen látszik a bibliográfiából — azonban az volt, hogy a licenciatús megszerzése után nem sokkal, általában 1–2 éven belül, a jelölt rendszerint ugyanabból a témából benyújtotta doktoriját, melyet az általános elv szerint ki is kellett nyomtatni. Mondanunk sem kell, hogy ez 1945 után vajmi ritkán történt meg, de a két világháború között sem túl sűrűn.

A magántanári értekezések nem kerültek a most megjelent katalógusba, mert a Kar történetében ismert magántanári habilitációk számához képest e dolgozatoknak csak igen kis töredéke található ma ténylegesen a könyvtárban. Őszintén fájjaljuk a meglévők felsorolásának elhagyását, hiszen éppen kis számuk miatt aligha jelenik meg bibliográfia ezekről. Címleírásuk és közlésük ese-

tén vélhetően előbb-utóbb mégiscsak bekerültek volna a tudomány vérkeringésébe.

A dolgozatok témakörök szerinti megoszlása rendkívül egyenetlen. Míg az aszkétika és homiletika tárgyköréből 4–4, a pedagógiából 7, a katechetikából 11 dolgozat készült, addig moráliból 156, történelem-egyház történetből 227, jog-egyházjogból 317. Ez egyben megjelöli azokat a fehér foltokat, melyek eltüntetése a Kar hallgatóinak jövőbeni feladata kell legyen. Megjegyezzük azonban, hogy ez a számvetés nem teljesen pontos, mert egy-egy disszertáció több (rendszerint két) címszó alá is besorolható. A szerző ilyenkor – nagyon helyesen – mindkét helyen (pl. egyházjog és morális, biblikum és patológia stb.) felsorolja.

Következetlenségek találhatók az egyes tételek (dolgozatok) terjedelmének jelölésében. Dicsérmünk kell viszont a tárgymutató jól átgondolt tagoltságát, bár az „Egyházmegye, egyházpolitika” címszón belül az egyes egyházmegyéket (kalocsai, munkácsi, rozsnói stb.) francia bekezdéssel külön lehetett volna hozni, mint azt a legtöbb esetben (apostoli, antológia, biblikus, bizánci, bűn stb.) meg is teszi.

A dolgozatok egy részénél nincs keletkezési dátum. Bizonyára hosszabb kutatást igényelt volna, de a Kar iratanyagából valószínűleg előkereshető a beadási idő. Még azokat az adatokat sem tünteti fel szögletes zárójelben, melyeket pedig valahonnan ismer (22. tétel). Néhány disszertáció megjelent, ezt is érdemes lett volna jelezni.

E kritikai megjegyzések azonban távolról sem halványíthatják el afölött érzett örömünket, hogy a Hittudományi Kar kiadta a könyvtárban fellelhető licenctáusi és doktori értekezések katalógusát, mérhetetlen szolgálatot téve ezzel egyháztörténetírásunknak, de jócskán a magyar köztörténetírásnak is.

KÖHEGYI MIHÁLY

The Seventeenth-Century Orange–Nassau Library. Ed. with introduction and notes by A. D. RENTING and J. T. C. RENTING-KUIJPERS. With notes on the manuscripts by A. S. KORTEWEG. Utrecht, 1993, HES Publishers. 856 p.

A holland kutató-házaspár közel másfél évtizedes munkájának eredményeként a 17. század egyik legjelentősebb főúri gyűjteményének rekonstrukciója készült el. Az 1686-ban Constantijn Huygens

irányításával Anthonie Smets által összeállított katalógus, illetve az 1749-ben nyomtatott aukciós jegyzék képezik a rekonstrukció alapját, de 1608-tól 1750-ig számos más, kisebb jegyzéket, egyéb levéltári forrást is beépítettek a rekonstrukció teljessé tétele, illetve a könyvtár történetének megírása kedvéért. A könyvek többségét autopszia alapján azonosították, hiszen az Orange–Nassau-könyvtár darabjai ma is fellelhetők Hága, Párizs, Merseburg, Jéna, Göttingen gyűjteményeiben. A ma ismeretlen helyen lappangó vagy elpusztult kötetek azonosítása a korabeli jegyzékekből kiindulva történt. A szerzők minden esetben kerestek és kézbe vettek egy-egy azonos kiadású példányt, hogy képet nyerjenek a család könyvtárának tényleges állományáról.

A hazai könyvtártörténeti szakirodalomban kevésbé ismert Orange–Nassau-könyvtár története a 15. században kezdődik. Johannes IV., Nassau grófja (1410–1475) és felesége, loon-i Mária (Maria van Loon) az 1404 óta a család birtokában lévő bredai kastélyban kezdték kialakítani a flamand és a német nyelvű kéziratokból álló gyűjteményt. Az örökös Engelbert von Nassau (1451–1504) házassága révén jelentősebb német anyag került a gyűjteménybe, s ez folytatódott az unokaöccs nassauai Henrik (1483–1538) birtoklása idején is. Fia, René de Chalons (1519–1544) örökölte később Orange-t is, és őt hívták először „orániai”-nak a családban. Orániai I. Vilmos (1533–1584) az első, aki nagyobb mennyiségű nyomtatott anyagot integrált a könyvtárba. Az ő idején érte az egyik legérzékenyebb veszteség is a gyűjteményt: a spanyolok 1568-ban elfoglalták Bredát is, és az ottani kastélyból sok kéziratot Benito Arias Montanus és Christoph Plantin közreműködésével a frissen alapított spanyol királyi könyvtárba, az Escorialba vittek.

Orániai Fülöp (1554–1618) visszaszerezte Bredát, és jelentős részben a könyvtárat is. Az ő halálakor készült hagyatéki összeírás 200 nyomtatványt és 36 kéziratot említ, de ez csak az ő szerzeménye. 1679-ben került azután e kis gyűjtemény Hágába, ahol a család tulajdonában lévő kisebb könyvtárakat egyesítették. A családnak ezt a házat (Binnehof) Hágában Orániai Móric (1567–1625) szerezte, akinek könyvtárgyarapító tevékenységére azonban sajnos nincsenek dokumentumok. Móric örököse, Orániai Frigyes Henrik (1584–1647) és felesége, solms-i Amália alkalmazta könyv-

tárosként, Anthonie Smets-t (1610–1690). Neki köszönhető, hogy a gyűjtemény gyarapodásának történetét részletesen rekonstruálhatták; ő készítette el a most kiadott 1686-os katalógust is.

A bredai Schola Illustris-t 1646-ban Frigyes Henrik alapította. A családi könyvtárból ugyanis 218 kötetet ajándékozott az iskolának, amelynek bibliotékája gyarapításáról a későbbiekben Johannes Philemon (1587–1652) könyvtáros gondoskodott. Ezt az iskolát több magyar peregrinus is látogatta. A fiatalon elhunyt II. Vilmos (1626–1650) után a tulajdonos Orániai III. Vilmos lett (1650–1702), aki abbahagyta a bredai iskola támogatását, s ezzel az intézmény meg is szűnt. Az iskola könyvtára (ekkor már több mint 2000 kötet) a családi könyvtár részévé vált, kiteljesítve ezzel arculatát: az eddig történeti, haditudományi és földrajzi dominanciájú könyvtárba friss, színvonalas teológiai anyag került. Ezután Smets újrendezte a könyvtárat, s 1686-ban befejezte a katalógizálást.

III. Vilmos 1702-ben örökös nélkül halt meg, s ezzel kezdetét vette egy hosszú örökösödési per. A könyvtár nagyobb részét a II. Vilmos testvérének házassága révén rokon porosz uralkodó I. Frigyes Vilmos tulajdonába került. Később II. Frigyes porosz király 1749-ben aukcióra bocsájtotta a gyűjteményt, s ekkor erről a részről nyomtatott katalógust adtak ki. (3068 cím). A kisebb részt Orániai I. Vilmos (1533–1584) testvére, „Öreg János” (1536–1606) leszármazottai: Orániai IV. Vilmos (1711–1751), illetve V. Vilmos (1748–1806) örökölték, s az anyag a holland királyi könyvtárba került, s csak a francia forradalom után szállították Párizsba, majd Napóleon bukása után (veszteségekkel) ismét vissza, Hágába.

A most kézbentartott kötet valamennyi fellelhető forrást felhasznált a rekonstrukció során, s így 3732 könyv leírását adja. A Renting házaspár nem csupán egy nagy könyvtár történetét, történeti állományát tárta fel, de egyben kézikönyvet is teremtett a 17. századi magyarországi könyvjegyzékek – főként militaria és historica anyaga – azonosításában nagy haszonnal forgatható.

Befejezőként említjük meg, hogy e kötetből csupán a könyvtár 16–18. századi története ismerhető meg igazán részletesen. A 15. századi állapotokról e könyv megjelenése után jelent meg alapvető tanulmány: Herman Brinkman: The composition of a fifteenth-century aristocratic library

in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary von Loon (Querendo 23(1993) 163–183.) című értekezése.

MONOK ISTVÁN

Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Une enquête. Paris, 1992, Fayard. 697 p.

A közelmúltban két monográfia jelent meg Gutenbergről. Az egyik a hagyományos Gutenberg-képet ismeretterjesztő formában foglalja össze (Andreas Venzke: Gutenberg. Der Erfinder der Buchdrucks. Zürich, 1993, Benziger Verlag. 370 p.), a másik, Guy Bechtelé azonban számos esetben újra szeretné rajzolni a könyvnyomtatás európai felfedezőjének portréját.

Bechtel egy arab mese ismertetésével kezdi könyvét. Mese egy gyerekről, aki meztelenül elindult a sivatagba. Az „üresség” (vide) és a „teltség” (plein) érzésének érzékeltetésének tanmeséje ez. Ő, a történész a meztelen, hiszen nincs applikálható módszer vállalt feladata megvalósításában. Megtapasztalja az ürességet is, hiszen nagyon kevés a Gutenbergre vonatkozó fennmaradt dokumentum. A teltség érzését is érezheti, sőt meg kell küzdenie vele, hiszen tengernyi a Gutenbergszakirodalom. Ő maga nem akar a 100 tézis mellé 101-diket írni, viszont azt sem tudja, melyik 99-et kell tagadnia.

A kötetben a szerző részletesen foglalkozik a Német-Római Birodalom 15. századi társadalmának állapot-leírásával, a szellemi, a művelődési tendenciák megrajzolásával, s annak érzékeltetésével, mennyire volt igény s szükségszerűség a könyvnyomtatás feltalálása. Részletesen elemzi a Gutenbergnek tulajdonított valamennyi kiadvány előállítási körülményeit, Gutenberg anyagi helyzetét, életútját. A monográfiának talán az a legizgalmasabb része, amikor a könyvnyomtatás feltalálásának 100., 200. és 300. évfordulójának ünneplése körül keletkezett iratokat mutatja be: ki, mikor, kit tartott a nagy feltalálónak. Külön kitér arra a történetre, hogy Fust és leszármazottjai milyen taktikát követtek, hogy az utókor Fustot tartsa az európai feltalálónak.

Könyve appendixében Bechtel valamennyi Gutenbergre vonatkozó dokumentumot in extenso, eredeti nyelven és franciául is közöl.

A monográfia megállapításai tehát:

1..A nyomdászat feltalálása és elterjedése az európai, de főként a német társadalom akkori állapotához volt kötve, tehát szükségszerű volt.

2. Az első alkalmazó Johann Gensfleisch alias Gutenberg volt.

3. A találmány bevezetése időbe telt (a teljes alkalmazásra 1450 körül került sor). Előtte is nyomtattak ugyan, de főként metszeteket, legendák illusztrációit stb. Gutenberg kb. 15 évig dolgozott a technika javításán, ám könyvcélú felhasználásra (*librorum multiplicatio*) Peter Schöffer tökéletesítette.

4. Gutenberg nem egyedül dolgozott, de nem tudjuk konkrétan, hogy pontosan mi volt Schöffer, Fust, Kefer vagy mások része a technikai és az esztétikai jobbításban.

5. Gutenberg tudta, hogy mit csinál, de a dolog *horderejével* nem lehetett tisztában. 1468-ban halt meg, ekkor már több nyomda működött. Az első mainzi nyomtatványok nem adnak rá okot, hogy azt higgyük: ő maga az intelligencia lovagjának hitte magát. Kiadványai (a B 42-t kivéve) középszerűek. A tudományok terén nyomdászatával a régi eszméket szolgálta. A ferencesekkel volt szorosabb kapcsolata, aki pedig nem a „magas tudomány” zászlóvivői voltak. Valamennyi ősnymodát tekintve, az első klasszikus (Cicero) is csak 1465-ben jelent meg. Gutenberg tehát nem helyezhető a humanizmus nagy alakjai közé; a tolerancia vagy

a modernebb gondolatok hívének sem nevezhető. Nem válogatta meg, mit ad ki. Állandó pénzügyi nehézségek közepette azt nyomtatott, amit hamar megfizettek. Hozzá képest Fust már kiadónak (s nem csupán nyomdásznak) számít.

6. Gutenberg végül is ismeretlen maradt; celebritása ellenére árnyékban van, életének, egyéniségének számos részletét homály fedi: mint például azt,

– mikor jelent meg a teljes B 42?

– miért veszett össze Fust-tal?

– az 1454-es *Indulgentia* egy vagy két műhelyben készült?

– miért volt tényleges nyomdászati karrierje (1450–1458) olyan rövid?

– ki adta ki a B 36-ot és a *Catholicon*-t?

– egy ilyen nagy feltaláló miért nem szignált semmit?

– újtó, kombinátor volt-e, korának gyermeke, erős lélek, intelligens, a jogban jártas, ismerte-e a pénz értékét, tudta-e mainzi munkáinak jelentőségét?

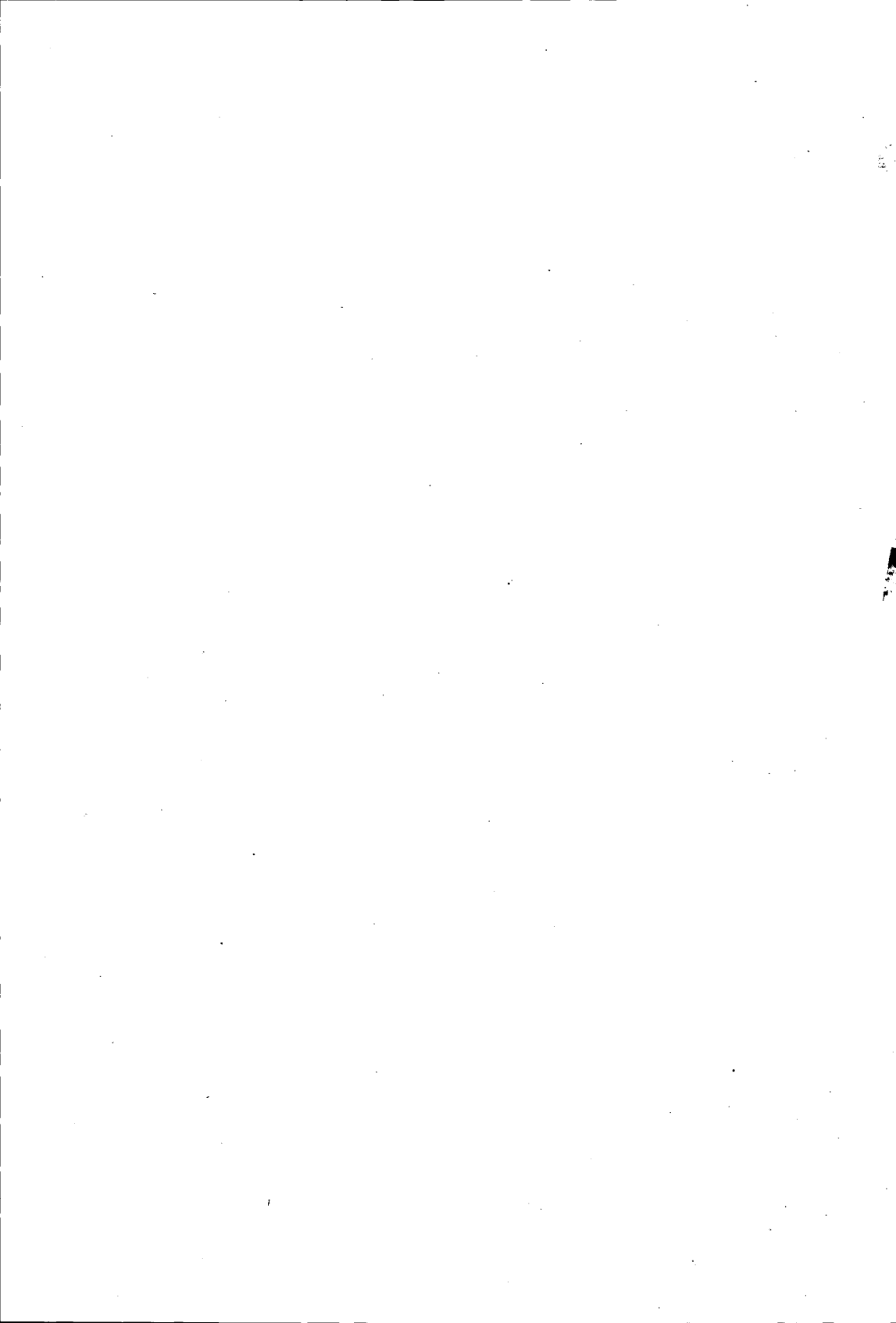
– Mindemellett egész életrajza kártyavár!

Guy Bechtel monográfiája minden bizonnyal – már csak provokatív jellegénél fogva is – az általa is felemlített Gutenberg-szakirodalom-dzsungelt újabb tanulmány-tömeeggel fogja gazdagítani.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 8,58 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás	119
<i>Soltész Zoltánné</i> : Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai	131
<i>Knapp Éva – Tüskés Gábor</i> : Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796	142

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sarbak Gábor</i> : Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymotatványában	164
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Balassi <i>Istenes énekeinek</i> legelső kiadása?	169
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II.	172
<i>Kókay György</i> : „Olim omnis homo natus est liber”. A <i>Contrat social</i> latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből	176
<i>Debreczeni Attila</i> : Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról	178
<i>Borbély Szilárd</i> : Kiadatlan Csokonai-jegyzetek	184
<i>Kuntár Lajos</i> : Szombathely leghíresebb könyve	190
<i>Rózsa Mária</i> : A Pester Lloyd ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban	195

FIGYELŐ

Csapodi Csaba Széchenyi-díjas	197
<i>Csapodi Csaba</i> : Pannonia regia	197
<i>Pavercsik Ilona</i> : Húszéves a Kniha	200
<i>Ferenczi László</i> : Húszéves a Maurice Carême Alapítvány	203

SZEMLE

Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (<i>Bartók István</i>)	205
A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. Kiad. Kilián István. Bp. 1994. Argumentum K. (<i>Czibula Katalin</i>)	206
Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. (<i>Egry Gábor</i>)	207
Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993). Bp. 1993. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	209
The Sewenth-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (<i>Monok István</i>)	210
Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (<i>Monok István</i>)	211

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Le codex de Gáspár Nágoosi et l'enseignement du droit à Veszprém au moyen âge 119	
<i>Soltész, Elisabeth</i> : La reliure du volume d'Isocrates de M ^{me} Márton Révay, née Zsófia Esterházy et ses possesseurs postérieurs	131
<i>Knapp, Éva – Tüskés, Gábor</i> : L'emblématique littéraire et la réception des emblèmes en Hongrie de 1564 à 1796	142

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Sarbak, Gábor</i> : L'écriture du moine paulinien Bálint Hadnagy dans un des incunables de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	164
<i>H. Hubert, Gabriella</i> : L'édition princeps des Chants religieux de Bálint Balassi?	169
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers du XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. II.	172
<i>Kókay, György</i> : „Olim omnis homo natus est liber”. L'édition latine du Contrat Social en Hongrie (1792)	176
<i>Debreczeni, Attila</i> : Sur les relations de László Szentjóni Szabó et de Ferenc Kazinczy	178
<i>Borbély, Szilárd</i> : Des notes inédites de Csokonai	184
<i>Kuntár, Lajos</i> : Le livre le plus célèbre de Szombathely	190
<i>Rózsa, Mária</i> : Les derniers numéros inconnus de la revue Pester Lloyd à la Bibliothèque Nationale Autrichienne	195

CHRONIQUE

La prix Széchenyi du Csaba Csapodi	197
<i>Csapodi, Csaba</i> : Pannonia regia	197
<i>Pavercsik, Ilona</i> : La revue <i>Knihá</i> a vingt ans	200
<i>Ferenczi, László</i> : La fondation Maurice Carême a vingt ans	203

REVUE

Szabó, Miklós – Tonk, Sándor: Des étudiants transylvains aux universités étrangères au commencement de l'âge nouveau 1521–1700. Szeged, 1992. (<i>Bartók, István</i>)	205
Les sources et la Littérature de l'art dramatique aux écoles piaristes en Hongrie jusque'à 1799. Red. par István Kilián. (<i>Czibula, Katalin</i>)	206
Fallenbüchl, Zoltán: Les préfets des comitats de la Hongrie 1526–1848. Bp. 1994. (<i>Egry, Gábor</i>)	207
Somorjai, Ádám: Les dissertations de la Faculté de Théologie de l'Université Catholique Péter Pázmány (1863–1993). Bp. 1993. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	209
The Seventh-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (<i>Monok, István</i>)	210
Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (<i>Monok, István</i>)	211